

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ:
şifahi və yazılı ədəbiyyat

BAKİ – 2013

**Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
SƏRƏNCAMI**

2013-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhfələr vermişdir. Ölkəmizdə təhsil sisteminin milli əsaslar üzərində qurulması prosesində onun maarifçi ziyalı kimi apardığı işlər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə xidmətlərini nəzərə alaraq, Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 14 fevral 2013-cü il.

REDAKTORU: **Muxtar KAZIMOĞLU**
(İMANOV)
filologiya üzrə elmlər doktoru

TƏRTİBÇİLƏR: **Kamran ƏLİYEV**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor;
Fidan QASIMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Firidun bəy Köçərli: şifahi və yazılı ədəbiyyat, Bakı,
“Nurlan”, 2013, 180 səh.

Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 fevral 2013-cü il tarixli Sərəncamına əsasən AMEA Folklor İnstitutu 20 may 2013-cü il tarixdə elmi sessiya keçirmişdir.

Kitabdakı məqalələrin bir çoxu görkəmli ictimai xadim, maarifçi, ədəbiyyatşünas alim və yazıçı Firidun bəy Köçərlinin anadan olmasının 150 illik yubileyi ilə bağlı keçirilən elmi sessiyada oxunmuş məruzələr əsasında hazırlanıb.

Folklorinstitutu.com

F 3202050000 Qrifli nəşr
098 - 2013

© Folklor İnstitutu, 2013.

I BÖLMƏ. MÖVQEYİ VƏ HƏYATI

Kamran ƏLİYEV

AMEA Folklor İnstitutunun

*“Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNDƏ MÖVQEYİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarından biri olan Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xüsusi və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur¹. Onun bu sahədəki bütün fəaliyyəti məqsədyönlü və səmərəli məzmun daşımışdır.

Çox qəribədir, F.Köçərli haqqında düşünməyə başlayarkən, nədənsə, ilk dəfə olaraq həmişə onun Şuşaya gələn Çernyayevski tərəfindən seçilib Qoriyə aparılması yadıma düşür. Qori seminariyasının müəllimləri Zaqafqaziya respublikalarını, onların şəhərlərini, hətta ucqar kəndləri belə gəzib seçim aparırdılar. Bu seçim, əlbəttə ki, asan seçim deyildi. Məsələ burasındadır ki, onlar həmin kəndlərdən və şəhərlərdən həm savadlı, həm perspektivli uşaqları axtarıb tapır, onları Qoriyə oxumağa aparırdılar. Beləliklə, Şuşada balaca Firidunun seçimi ortaya gələndə onun ailəsində buna ciddi müqavimət göstərildi. Əsas səbəb isə Firidunun ailədə yeddi bacının bir qardaşı olması idi. Məhz bundan narahatlıq keçirən valideynlər balaca Firidunu gözlərindən

¹ QEYD: Məqalə F.Köçərlinin anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə keçirilən sessiyadakı məruzə əsasında hazırlanmışdır.

kənara qoymaq istəmir və onun Qoriyə getməsinə etiraz edirdilər. Bu məqamda Çernyayevski üzünü Şuşa qazısı və Şuşa ağsaqqallarına tutur. Nəhayət, onların işə qarışması ilə balaca Firidunun Qoriyə getməsinə icazə verilir. Çernyayevski balaca Firidunu Qoriyə aparanda yeddi bacı onun arxasınca baxıb göz yaş axıdırdılar. Onun gələcəyi haqqında düşünürdülər. Bu göz yaşlarını sonradan Firidun bəyin arxasınca atılmış suya bənzətmək olardı, çünki Qori seminariyasını bitirən Firidun bəy Köçərli zaman keçdikcə böyük və tanınmış bir şəxsiyyətə çevrildi.

Firidun bəy Köçərli Qori seminariyasında təhsilini başa vurduqdan sonra İrəvanda işlədi, bir çox yerlərdə müəllimlik sənəti ilə məşğul oldu. Qori seminariyasının ona bəxş etdiyi ən ümdə keyfiyyətlərdən biri ədəbi tənqida, ədəbiyyatşünaslığa xüsusi meylinin formalaşması idi. Firidun bəy Köçərli haqqında danışarkən istər-istəməz onu M.F.Axundzadə ilə Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı və s. arasında görürük. Yəni Firidun bəy Köçərli Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbi tənqidini inkişaf etdirən elə bir şəxsiyyətdir ki, onun təsiri sonradan özünü kifayət qədər və qabarıq şəkildə göstərməyə bilməzdi.

Bəs F.Köçərli Azərbaycan ədəbi tənqidinə nələr gətirdi? Birinci növbədə son dərəcə aydın və sadə yazmaq vərdişini nümayiş etdirdi. O, birmənalı şəkildə qeyd edirdi ki, tənqidçi, yaxud ədəbiyyatşünas alim sadə dildə və aydın yazmalıdır. Elə yazmalıdır ki, deyəcəyi əsas fikirləri oxucuya doğru və dürüst çatdıra bilsin. Bizcə, F.Köçərli tənqidinin bu vacib prinsipi onun müəllimlik peşəsindən irəli gəlir və məhz bunun nəticəsidir ki, sonralar F.Köçərli folklor nümunələrindən ibarət “Balalara hədiyyə” adlı kitabçanı nəşr etdirdi.

F.Köçərli tənqidinin əsas xüsusiyyətlərindən digəri isə əsərin məzmununun olduğu kimi oxucuya çatdırılmasıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, janrından, böyük və kiçikliyindən asılı

olmayaraq əsərin məzmununun olduğu kimi oxucuya çatdırılması ən çətin məsələlərdən hesab olunur. Əslində bu, həm ədəbiyyat tarixçiliyində, həm də ədəbi tənqiddə vacib şərtlərdən sayılır. F.Köçərliyə gəldikdə isə tənqidçi hər hansı əsərin məzmununu o qədər sadə dildə, o qədər aydın şəkildə və əhatəli formada oxucuya çatdırırdı ki, istər-istəməz həmin əsər haqqında tam məlumat əldə etmək mümkün olurdu və adama elə gəlirdi ki, əsəri sanki o, özü oxuyub. Keçən əsrin əvvəllərində Şekspirin “Otello” əsəri tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşanın dəbdə olduğu bir vaxtda Firidun bəy Köçərli “Otello” haqqında məqalə yazdı və məqalədə əsərin qısa məzmununu oxuculara çatdırdı. Həqiqət belədir ki, məqaləyə daxil edilmiş səhifə yarımliq məzmunu oxuyandan sonra “Otello” əsəri haqqında tam şəkildə məlumat əldə etmək mümkündür.

Yaxud Firidun bəy Köçərli ədəbi tənqidi məqalələrinin birində çox sadə bir əhvalat danışır. Məlum olur ki, Bakı – Sabunçu yolundakı qatarda iki əcnəbi və bir yerli adam var idi. Yerli adam cibindən siqaret çıxarıb yandırmıq istəyir. Bu zaman avropalı əcnəbi söyləyir ki, ictimai yerdə, qadının yanında siqaret çəkmək olmaz. O da kupedən çıxıb, kənarda siqaretini çəkir və geri qayıdır. Qayıdanda görür ki, həmin o avropalı kişi kupədə və qadının yanında siqaret çəkir. Soruşur ki, bəs sən mənə dediyin hara, özünün siqaret çəkməyin hara? Əcnəbi cavab verir ki, qadınların yanında siqaret çəkməyi siz bilməzsiniz. Bu vaxt yerli adam qəzəblənib avropalıya bir şillə vurur və onlar dalaşırlar. İndi mən sizə deyim ki, siz əgər araşdırsanız o yerli adam, şübhəsiz, müsəlman deyil. Çünki bizdə elə cəsarət çatmaz ki, avropalıya bir şillə vuraq. Beləliklə, aydın olur ki, Firidun bəy Köçərli söyləyəcəyi əhvalatları çox sadə şəkildə danışdı və onları ustalıqla digər məsələlərlə əlaqələndirirdi.

Firidun bəy Köçərli tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” hekayəsinə verilən təhlil demək olar ki, “Usta Zeynal”ın müasir elmi təhlilinə bərabərdir. Şübhəsiz ki, M.F.Axundzadənin komediyaları, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin digər məsələləri barədə F.Köçərlinin qeydləri, fikirləri və mülahizələri elmi-nəzəri səviyyə baxımından çağdaş dövrümüzdə tamamilə uyğundur.

Bütün bunlarla yanaşı, şübhəsiz, hamı bilir ki, Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki əsas mövqeyi onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nı hazırlaması ilə bağlıdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ənənədə özünə möhkəm yer tutmuş təzkirə yaradıcılığı sahəsində irəli atılan bir addım idi. F.Köçərliyə kimi təzkirə yaradıcılığı orta əsrlərdən başlayaraq inkişaf etmiş, müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Bu silsilədən Firidun bəy Köçərliyə yaxın olan nümunə Mir Möhsün Nəvvabın təzkirəsi idi. Yeri gəlmişkən, Mir Möhsün Nəvvabın təzkirəsi S.Ə.Şirvaninin təzkirəsi ilə müqayisədə öz novatorluğu ilə seçilir. Bu, onunla əlaqədardır ki, Mir Möhsün Nəvvab həm şairlər haqqında mülahizələrini geniş vermiş, həm də ilk dəfə olaraq Mir Möhsün Nəvvab müasiri olan şairlərin əsərlərini öz xətti ilə çap etdirmişdi. Təzkirə yaradıcılığının yeni mərhələsi F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nın ortaya çıxması idi. Bu mənada keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” cildlərinin çapı bu sahədə üçüncü mərhələ hesab edilir.

F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ideyasına gəlib çıxması onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqədar bir sıra məqalələr yazması, ayrı-ayrı əsərlər haqqında mülahizələr söyləməsi, ədəbiyyatlara dair bir çox müqayisələr aparması kimi addımlardan sonra baş tutmuşdur. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə xronoloji ardıcılıqla baxırdı. O, Azərbaycan

dili və ədəbiyyatını vəhdətdə götürdüyünə görə Füzuli yaradıcılığını ədəbiyyat tarixinin başlanğıcı hesab edirdi. Amma bununla bərabər, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin klassiklərini - fars dilində yazan sənətkarları da kənara qoymurdu. Ona görə də birinci növbədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini təhlil edərkən F.Köçərli ədəbi-ictimai mühitə əsaslanmış və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını izah edərkən birinci növbədə ədəbi mühitləri qabartmışdır: Gəncə mühiti, Şirvan-Şamaxı mühiti, Quba, Dərbənd, Nuxa, Ordubad, İrəvan mühitləri. Şübhəsiz, bu mühitləri təhlil edəndən sonra onlara uyğun olaraq yazıçılar haqqında məlumatlar verir, onların nümunələrini təqdim edirdi. Beləliklə, F.Köçərli bu mövqedə idi ki, hər hansı bir yazıcının fəaliyyəti, yazdığı əsərlər onun yaşadığı dövrdən, mühitdən və cəmiyyətdən kənarında deyildir.

F.Köçərlinin o tarixi materiallarda önəm verdiyi məsələlərdən birisi ən böyük sənətkarlara xüsusi diqqət yetirməsidir. Məsələn, Ə.Gəncəvi haqqında danışarkən xüsusi şəkildə qabardılır ki, o, məliküşşüərə olmuşdur. Eyni zamanda materialların ikinci hissəsi Bahar Şirvani ilə başlayır ki, bu, təsadüfi deyil və həmin mühit Bahar Şirvaninin əyyamı hesab edilir. Bunun da başlıca səbəbi ondan ibarət idi ki, Bahar Şirvani məliküşşüərə idi.

Beləliklə, F.Köçərli hər hansı məsələdən danışarkən, onu izah edərkən təsadüflərə əsaslanmır, həmişə müəyyən məntiqə söykənirdi. Ona görə də hər bir əsərin şərh və irəli sürülən mülahizənin əhəmiyyəti bugünkü dövrlə uyğunluğuna bağlıdır.

Bir məsələni də xüsusilə qabartmaq vacibdir ki, F.Köçərlinin o vaxt ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında dediyi bir çox mülahizələr bu gün ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən təkrar edilir. Onun istifadə etdiyi faktlardan bu gün geninə-boluna istifadə olunur. Məsələn, biz Füzuli haqqında danışanda ən çox dediyimiz məsələlərdən birisi Füzulinin hələ gəncliyində məşhur-

laşması barədə qəsidəsinin olmasıdır. İndi bir çox kitablarda həmin nümunə eynilə təkrar edilir. Yaxud başqa bir nümunə: S.Ə.Şirvani ilə bağlı olan tədqiqatların əksəriyyətində S.Ə.Şirvaninin “aləmdə səsim var” fikrini nümunə kimi gətirirlər. Hətta Əzizə Cəfərzadə həmin adda roman da yazmışdır. İlk dəfə olaraq F.Köçərli onun yaradıcılığından bu nümunəni seçmiş, qabartmış və xüsusi şəkildə dəyərləndirmişdir. Beləliklə, həmin nümunələr, həmin faktlar, həmin yanaşmalar bu gün belə öz əhəmiyyətini saxlayır, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən istifadə olunur və bundan sonra da istifadə ediləcəkdir.

Şübhəsiz, bütün bunlar F.Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini izah edən əsas mətləblərdir. Lakin başqa bir cəhətə də diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müqayisəli metoda üstünlük verən ədəbiyyatşünas idi. Həm tarixi-müqayisəli metod, həm müqayisəli-tarixi metod F.Köçərlinin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Köçərli M.F.Axundzadəni fransızların Molyeri, rusların Qoqolu ilə müqayisə edirdi. Axundzadənin Molyerlə müqayisəsi ilk dəfə Avropada mümkün olmuşdur. Amma buna baxmayaraq, F.Köçərli bu məsələləri genişləndirirdi. Yaxud da S.Ə.Şirvani yaradıcılığından danışır və bu gün bizə qeyri-adi gəlsə də, onu rusların Puşkini, ingilislərin Bayronu və polyakların Miskeviçi ilə müqayisə edirdi. Yəni bu, o deməkdir ki, F.Köçərli müqayisəli-tarixi metoda üstünlük vermək həqiqətini meydana çıxarır və bu yolun vacibliyini göstərirdi. Nəhayət, ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında F.Köçərli mövzuya eyni olan şeirləri müqayisə məqamına gətirir. F.Köçərlinin materiallarında Vidadi, Vafiq və Zakirin üç “Durnalar” şeiri yanaşı qoyulmuş və müqayisə edilmişdir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılmışdır.

Bir sual da maraqlıdır: F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” çap edilən vaxt (1925-1926) ədəbiyyat

tariximiz barədə hansı kitablar çap edilirdi? Fuad Köprülünün və İsmayıl Hikmətin! Bu fakt belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, həmin vaxtlar Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (1926) və İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabları ilə yanaşı dayanan əsər idi.

F.Köçərli öz kitabı haqqında yazırdı ki, bu, “əziz və mübarək bir kitab”dır. Bu günün həqiqəti isə belədir ki, F.Köçərli bizim üçün əziz və mübarək bir insandır.

Kamran ƏLİYEV

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
TARİXİNDƏ MÖVQEYİ**

Xülasə

Məqalədə Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqid sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs olunur. Onun bədii əsəri dəyərləndirmək, ədəbiyyat tarixini sistemləşdirməklə bağlı araşdırmaları təhlil edilir. Müqayisəli-tarixi metoda üstünlük verməsinin səbəbləri izah olunur.

Açar sözlər: F.Köçərli, ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi tənqid, müqayisəli-tarixi metod

Камран АЛИЕВ

**ПОЗИЦИЯ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ В ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Резюме

В статье говорится о деятельности Фиридун бека Кочарли в области литературной истории и литературной критики. Анализируются исследования, связанные с систематизацией литературной истории, оценивание его художественного произведения. Изъясняются причины предпочтения сопоставительно-историческому методу.

Ключевые слова: Ф.Кочарли, литературный историзм, литературная критика, сопоставительно-исторический метод.

Kamran Aliyev

**THE PLACE OF FIRIDUN BEY KOCHERLI IN THE
HISTORY OF AZERBAIJAN LITERATURE**

Summary

The activity of Firudin Bey Kocherli in the field of literature history and literary criticism is mentioned in the article. His investigations related with analyzing fiction, systematizing literature history are analyzed. The reason of his preferring comparative-historical method is explained.

Key words: F.Kocherli, literature history, literary criticism, comparative-historical method

Cəlal QASIMOV
fil.ü.e.d., professor

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MÜƏMMALI ÖLÜMÜ

XX əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qan tökmədən hakimiyyəti bolşeviklərə verdi. Böyük vədlərlə hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər AXC-nin bir çox mübariz oğullarını Vətəndən didərgin saldı, irtica, istibdad, təqiblər və siyasi repressiyalar başlandı. Belə repressiya qurbanlarından biri də görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, mətinşünas, folklorşünas, tədqiqatçı-alim, publisist və ən başlıcası isə gözəl pedaqoq Firidun bəy Köçərli idi. İndiyədək Firidun bəy Köçərlinin ölümü ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Daha doğrusu, F.Köçərlinin həbsilə əlaqədar sənədlər əldə olmadığından, sovetlər dönəmində onun, eləcə də bütün repressiya qurbanlarının istintaq qovluğunu üzə çıxarmaq yasaq edildiyindən belə bir görkəmli şəxsiyyətin güllələnməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bu fikir müxtəlifliyinin əsas səbəbi tədqiqatçıların həmin istintaq materiallarını əldə edə bilməməsi və uzun müddət onun bolşeviklər tərəfindən öldürülməsi faktının gizlədilməsi olmuşdur. Onun tədqiqatçıları – akademik K.Talıbzadə, akademik B.Nəbiyev və başqaları görkəmli maarif fədaisinin güllələnməsi faktını bilsələr də «F.Köçərli 1920-ci ildə vəfat etmişdir» (5, 7) qeydi ilə kifayətlənmiş və əlavə məlumat verməmişdir.

F.Köçərlinin öldürülməsi barədə ilk dəfə geniş məlumatı Şəmistan Nəzirli özünün 1993-cü ildə çap etdirdiyi “Qoridən gələn qatar” sənədli povestində vermişdir. Lakin Şəmistan müəllim MTN-in arxivində olan istintaq materialları ilə tanış olmaq imkanını əldə edə bilmədiyindən bəzi məsələləri geniş və dürüst verə bilməmişdir.

“Qoridən gələn qatar” kitabında qeyd edilir ki, F.Köçərli Gəncə üsyanında günahlandırılaraq həbs edilmişdir. Lakin F.Köçərlinin MTN-in arxivində saxlanan istintaq materialında (cəmi 25 səhifədən ibarət olan PS-12206 sayılı qovluqda F.Köçərliyə başqa bir neçə nəfərin də istintaq materialları qorunub saxlanılır) həmin fikri təsdiqləyən heç bir sənədə rast gəlmədik. Əksinə, oradakı materiallardan aydın olur ki, onu Gəncə üsyanı ilə əlaqədar həbs etməmişlər. Arxiv materiallarında F.Köçərlinin hansı gün həbs edildiyi də konkret göstərilməmişdir. 23 may 1920-ci ildə Qazax Hərbi Tribunalı tərəfindən Gəncə Fövqəladə komissarı H.Sultanova bildirilirdi ki, F.Köçərli artıq həbs edilib və onu azadlığa buraxmaq olmaz. Maraqlı bir məqam ondan ibarətdir ki, F.Köçərli özünün 17 may tarixdə ailə üzvlərinə yazdığı məktubda həbs edildiyini bildirirdi. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onun həbsi 17 may 1920-ci il tarixindən bir neçə gün əvvəl təsadüf edir. Bəzi mənbələrdə F.Köçərlinin may ayının 10-da həbs edildiyi qeyd edilir.

F.Köçərlinin Gəncə üsyanında günahlandırılaraq həbs edilməsi məntiqi cəhətdən də doğru deyil. Birincisi ona görə ki, əgər belə olsaydı istintaqdakı dindirmələrin böyük əksəriyyəti Gəncə üsyanına və üsyanın iştirakçılarına, xüsusilə də rəhbərlərinə (fəallarına, liderlərinə) həsr edilərdi.

İkincisi, Azərbaycanda güc strukturları və təhlükəsizlik orqanları yenidən yarandığından və bəzi yerlərdə onların struktur bölmələri yaranmadığından çevrilişdən bir neçə gün sonra belə bir üsyanın başlayacağını müəyyənləşdirmək və qabaqlayıcı tədbirlər görərək onları zərərsizləşdirmək mümkün deyildi.

Üçüncüsü, əgər bolşeviklər belə bir məlumata malik idilərsə onda bu tipli əməliyyatları niyə Gəncədə deyil, Qazaxda keçirirdilər. Dördüncüsü, F.Köçərli müsavətçi olsa, müsavətçilik ideyalarını dəstəkləsə də o üsyançı və ya inqilabçı deyil, maa-

rifçi, tədqiqatçı və pedaqoq idi. Ona görə də, F.Köçərlinin həbsini süni surətdə üsyanla əlaqələndirmək doğru deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gəncə üsyanının nə zaman başlanması tarixi barədə də tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Belə ki, T.Bağirov üsyanın mayın 23-də, Şəmistan müəllim mayın 22-də, "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası"nda və bəzi istintaq materialında mayın 25-də başladığı göstərilir. Gəncə üsyanının rəhbərlərindən olan Cahangir bəy Kazımbəyli isə öz xatirələrində mayın 23-dən 24-nə keçən gecə baş verdiyini qeyd edir.

Yorulmaz tədqiqatçı Ş.Nəzirli sənədli povestdə N.Nərimanovla H.Sultanovu qarşılaşdırır və onların danışığında məlum olur ki, Gəncə fəvqəladə komissarı Həmid Sultanovun F.Köçərlinin öldürülməsindən xəbəri olmamış, bu işi Liberman özbaşına həyata keçirmişdir. Qeyd edək ki, F.Köçərlinin ölümü ilə bağlı çıxarılmış qərarı 7 nömrəli xüsusi bölmənin rəisi Liberman və fəvqəladə komissar H.Sultanov təsdiq etmişdir.

Üçüncüsü, guya F.Köçərlini keçmiş qubernator Əmirxan Xoyski ələ vermişdir. Müəllif F.Köçərlinin həyat yoldaşı Badisəba xanımın dilindən yazır: "İndi Badisəba eşidəndə ki, Gəncə qiyamının təşkilatçılarından biri də Əmirxan Xoyskidi, narahatçılığı daha da artdı. "Gora gedən özünə yoldaş axtarar", - deyə düşündü. Şübhəsiz ki, Firidun bəyin adını verən də o olmuşdu. Tələyə düşən Qubernator "qiyamın düşünən beyni Qazaxda oturub, siz isə məni mühakimə edirsiniz": - deyə ölüm ayağında da Firidun bəydən hayıf almışdı".

F.Köçərlinin istintaq materiallarında bu məsələyə münasibət də bir qədər fərqlidir. Həmin sənədlərdən aydın olur ki, guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.Köçərli Əmirxan Xoyski ilə əlbir olmuş və əhalini incitmişlər. Başqa bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, Gəncə üsyanı zamanı (23-30 may) Əmir-

xan Xoyski həbs edilməmişdir: "Şəhərə hücum (Gəncə şəhəri nəzərdə tutulur - C.Q) 29 may səhər saat 7-yə təyin olunmuşdu.

Üsyanı rəhbərlik edən general Cavad bəy Şıxlinski də dəqiq müdafiə sistemi qurmuşdu. Onun ətrafında toplanan keçmiş çar ordusunda qulluq etmiş təcrübəli general və zabitlərdən Əmirxan Xoyski, Mirzə Kazım Qacar, Əmir Kazım Mirzə Qacar, Teymur bəy, İsrafil bəy, Cahangir bəy Kazımbəyovların hər biri təxmin olunan və olunmayan istiqamətlərdə müdafiə xətlərini möhkəmləndirməklə bilavasitə müdafiəyə rəhbərlik edirdilər" (4).

Göründüyü kimi, Əmirxan Xoyski may ayının 29-da hələ döyüşürdü və təxminən 10-15 gün ondan əvvəl həbs olunmuş F.Köçərlini onun ələ verməsi fikri həqiqətə uyğun deyil. (Təəssüf ki, Əmirxan Xoyskinin sonradan həbs olunub-olunmaması barədə biz heç bir sənəd əldə edə bilmədik).

Bəs F.Köçərli nədə günahlandırılırdı? Qazax İnkilabi Komitəsi tərəfindən 23 may 1920-ci ildə Gəncə fəvqəladə Komitəsinin sədri Həmid Sultanova ünvanlanmış təqdimata əsasən tədqiqatçı-alimin həbs olunmasının əsas səbəblərini (MTN-in arxivində saxlanılan F.Köçərlinin PS – 12206 sayılı istintaq qovluğuna əsasən) aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sovetləşməyə qədər, bu şəxslər ("Müsavat" partiyasının Qazax bölməsinə rəhbərlik edən Firidun bəy Köçərli, vergi inspektoru Paşa bəy Vəkilov, "qolçamaq" Nadir bəy Dağkəsəmənli və pristav Məcid bəy Vəkilov nəzərdə tutulur - C.Q) özlərinin şəxsi burjua məqsədləri üçün hakimiyyətdən və böyük səlahiyyətlərindən istifadə edərək, hər hansı alçaq addım atır və hər vasitə ilə xalqı aldadırdılar. Yüzlərlə aldadılmış və talan edilmiş adam indi İnkilabi Komitənin pəncərəsi önündə durur və kömək istəyir...

...Çevrilişə qədər onlar hər cür tədbirlərlə partiya yoldaşlarımızın işini boğurdular. Bunların təhriki ilə heç bir əsas olmadan axtarılar aparılır və onları həbs edirdilər. Belə ki, yol-

daşlardan: Muxtar Hacıyev, Məmməd Huriyev və başqaları bir neçə dəfə həbs olunublar. Həmçinin onlar yoldaş Məmməd Kəsayevin mənzilində axtarış aparıblar, onun və yoldaş Əli İskəndərovun əleyhinə (öldürmək məqsədilə) sui-qəsd hazırlayıblar.

F.Köçərliyə tərcümeyi-halı və yaradıcılığı göstərir ki, o, heç vaxt xalqı aldatmamış, əksinə onun tərəqqisi və maariflənməsi üçün çalışmışdır. Biz burada onun xalq qarşısındakı xidmətlərinin hamısını sadalamaq fikrində deyilik, lakin onlardan bir neçəsini xatırlatmağı vacib bilirik. Belə ki, F.Köçərli ilk dəfə olaraq Şərqi mənəvi sərvətlərini toplamış və bunlar əsasında "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını yazmış, onlarla unudulmuş Azərbaycan sənətkarı, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri onun böyük zəhməti sayəsində yenidən xalqa çatdırılmışdır. O, xalqın tərəqqisi naminə Azərbaycandan xeyli uzaqda yerləşən Qori müəllimlər seminariyasını min bir əziyyətlə Qazağa gətirmiş, gənc nəslin təhsil almasında maraqlı olmuşdur.

Elmi və publisist məqalələrində xalqın, xüsusilə də yoxsulların müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Hələ o, 1908-ci ildə yazırdı: "Necə ki, təbib naxoşun naxoşluğunu bilməmiş bunu müalicə etməz, habelə də bizim intelligensiyamız... millətimizə qarışmamış, onunla müəşirət və müamiliət etməmiş, onun nəfəs aldığı hava ilə tənəffüs etməmiş, onun şadlığına və qəminə şərik olmamış, onun cəhalət mərzələrini öz yerlərində bilafasilə təhqiq və təcizə etməmiş və üsuli-tədavisinə lazım olan dərmanları istemal qılmamış millətə həqiqi kömək edə bilməzlər".

Eyni zamanda F.Köçərli rəiyyətə qarşı diqqətsiz olan, onların istək və arzularından, yaşayış tərzindən uzaq düşən ziyalıları tənqid edirdi: "...Bizim müsəlmanların nəcəba və əhlikəməli öz kökləri və rüşələri mənziləsində olan rəiyyət tayfasını, əkinçi və cütcü qardaşlarını unudub, bilmərrə onların qeydinə qalmazlar. Və hətta biz onlara bir növ nifrət və həqarət gözü ilə

baxıb, onları xar və zəlil tuturuq. Mayeyi-həyatımız və səbəbiyyəti zindəganımız olan ziraət əhlinə "qara rəiyyət" adı qoyub, onlardan özümüzü kənar tuturuq və onlar ilə ülfət və mülaqat etməyi kəsri-şanü şərəfət hesab edirik".

F.Köçərli A.S.Puşkinin simasında həqiqi şairin vətən və millət yolunda yorulmadan mübarizə aparmasını xüsusilə vurğulayır və müasirlərinə millətin dərd və sevincinə şərik olmağı arzulayırdı: "...həqiqi şair dəxi öz camaatının hər qisim sədasına, xah o səda suznak, nalə və fəryad olsun və xah fərəhəngiz, bəşəşət və şadyanalıq səsi olsun, gərəkdir eyni ilə cavab verə; öz səsinə millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirə; təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bidiar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsərət ilə dəvət edə".

F.Köçərli 5 iyunda verdiyi izahatında (cəmi birçə dəfə izahat (ifadə) vermişdir) da xalqdan uzaq düşmədiyini, bir müəllim kimi yalnız onların maariflənməsinə çalışdığını göstərirdi: "Məni müsavətçi kimi həbs etmişlər, mənim tərəfimdən əhaliyə qarşı heç bir təqib olmamışdır və mən həmişə öz ixtisasımla məşğul olmuşam".

2. "...Minlərlə desyatin (1,092 hektara bərabər yer ölçüsü) torpaqları olduğuna baxmayaraq, onlar əhalidən bir parça torpağı hədə-qorxu ilə almağa çalışırdılar... Özünün yaşayışını güclə təmin edən kəndli polis şallağı altında sızıldayırdı və günahsız yerə həbsxanalarda əzab çəkirdi".

F.Köçərli Qazax hərbi tribunalının bu iftirasına öz izahatında belə aydınlıq gətirirdi: "Mən müəlliməm və müəllim kimi 35 il fasiləsiz xidmət etmişəm, buna görə də mənim burjua niyyətim ola bilməz. Mənim atamın 60 desyatindən artıq torpaq sahəsi olmuşdur, həmin torpaqları atamın ölümündən sonra əmimin, onun ölümündən sonra isə əmim uşaqlarının adına keçiriblər. Artıq üç ildir ki, təmənnəsiz olaraq bu torpaqları kəndlilərə vermişəm. Bu

malikanə Ayrıım-Cavanşir qəzasının kəndində yerləşir. Mən heç vaxt bu malikanədən bir qəpik də olsun əldə etməmişəm...

İfadəsini davam etdirən Köçərli deyirdi: «Müsavat» partiyasının bölməsi Qazaxda xüsusi rol oynayırdı və onun üzvlərinin sayı 20-dən çox deyildi. Qazax bölməsi tərəfindən heç vaxt hər hansı bir partiyanın əleyhinə aktiv fəaliyyət müəyyən olunmamışdır. Bizdə bütün iclasların protokolları vardır və onlardan yuxarıda qeyd etdiklərimin düzgün olduğunu müəyyən etmək olar. Müsavat ideyalarının və proqramının yayılması üçün heç vaxt və heç yerə agentlər göndərilməmişdir. Mənim rəhbərlik etdiyim Seminariyanın müəllimlərindən “Hümmət” partiyasının üzvü olanlar var, onlardan biri də kommunist Əli Hüseynovdur. Onların hamısı mənim digər partiyalarla hesablaşmağımı təsdiq edə bilirlər. Azərbaycanın bütün müəllim heyəti məni yaxşı tanıyır. Xahiş edirəm ki, mənə aid olan bütün məlumatları həm Qazax, həm də Bakı müəllimlər ittifaqından toplayasınız. Qazaxdan mənim müəllimlik və ictimai fəaliyyətim haqqında lazım olan bütün məlumatları verə bilirlər. İmza F.Köçərli. 5 iyun 1920”.

3. «Firidun bəy Köçərli o zamanlar keçmiş Qazax General Qubernatoru Əmirxan Xoyskinin şəxsində möhkəm arxa taparaq, onun üzərinə qoyulmuş müqəddəs vəzifəni - Qazax Müəllimlər Seminariyasının tərbiyəçisi vəzifəsini yaddan çıxararaq, qəza üzrə öz agentlərini yayırdı və onların köməyi ilə hər cür pul vergiləri törədirdi, Qazax qəzasının əhalisini ermənilərə qarşı qızıdırırdı, pul və toqquşmalar gücünə “Müsavat” partiyasının devrilmiş hakimiyyətinin sarsılmazlığını möhkəmləndirməyə çalışırdı. Belə alçaq fəaliyyətin nəticəsində bu ilin aprel ayının ilk günlərində hamıya məlum olan erməni-tatar toqquşması baş verdi. Toqquşmalar zamanı səkkiz tatar kəndi dağıdılmış, onların əhalisi yuxarıda deyildiyi kimi böyük kütlə ilə İnkilab Komitəsinin pəncərəsi önündə dayananlar... yuxarıda adları çəkilən şəxslərin

əhaliyə qarşı həyasızcasına törətdikləri alçaqlığa görə ən ağır cəza ilə məhkum olunmalarını xahiş edirlər» (4).

Akademik Kamal Talibzadə yazır: «Bəzi faktlar təsdiq edir ki, Köçərli Qori seminariyasında müəllimlik etdiyi illərdə gürcü inqilabçıları ilə yaxın olmuş, onların köməyi sayəsində inqilabi ədəbiyyat əldə edib oxumuşdur. 1906-cı ildə bolşevik qəzeti «Dəvət»də çıxış etməsi, zəhmətkeşləri Azərbaycan və erməni xalqları arasında ədavət salan «üçüncü bir düşmənə», «şeytana» - çarizmə qarşı əlbir mübarizəyə çağırması da göstərir ki, o, dövrün inqilabi ideyalarına biganə qalmamışdır» (1. 53-54). Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, «bolşevik orqanı olan «Dəvət»də iştirak» onun inqilabi ideyalara biganə qalmamağına əsas vermir. Bu məntiqlə yanaşsaq onun əsərlərinin böyük əksəriyyəti qeyri-bolşevik mətbuatında nəşr edilmişdi. Belə olan halda onu bolşevikdən daha çox o dövrün istilahlı ilə desək burjuv olmağa daha çox haqqı çatır.

Maraqlıdır ki, F.Köçərli istər dünya ədəbiyyatı klassiklərinə, istər rus, istərsə də Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatına müraciət edəndə əsasən o əsərlərə diqqət yetirirdi ki, həmin əsərlər millətləri dostluğa, qardaşlığa, vətənpərvərliyə, insana qayğı və diqqətə çağırır. O, qafqaz xalqları arasında dostluq və qardaşlığa, xüsusi əhəmiyyət verirdi. F.Köçərli Akaki Seretelidən bəhs edərkən, gürcü şairinin yaradıcılığında bu cəhəti xüsusilə qiymətləndirirdi: “Akaki Seretelinin ümdə arzusu və baş fikri məhəbbət və qardaşlıqdır. Gələcək zamanda hamı millətlərin birləşib ittihad və ittifaqı və qardaş kimi mehriban dolanmaq arzusu şairin təbii güşadə edib, onun xəyalatını uca məqamlarda və bu ümumi ittifaqın ziddinə gedən təəssübkeşləri, nifaq və ziddiyyət toxumunu səpənləri və ürəklərdə kin və ədavət bəsləyənləri və filcümlə haqq üzünə pərdə çəkənləri nifrət ilə yad edib, lənət damğasını onların alınına basır. Sereteli yekpərəst və mütəəssib millətpərəslərdən deyil ki, öz millətinin eyb və qüsurlarını görməyib, ancaq onu layiqi-

məhəbbət və təhsin bilsin. Sereteli üçün hamı millətlər müsavidir və bir-birinə qardaşdır. Şairin ibadət etdiyi məbədgahda bütün insaniyyət sığışa bilər”. Firidun bəyin Sereteli haqqında dediklərini birbaşa onun özünə də şamil etmək olar.

Ümumiyyətlə, Firidun bəy Köçərli yalnız Azərbaycana deyil, bütövlükdə Qafqaza öz vətəni kimi baxırdı: «Söz yox ki, vətən şirindir. Amma vətən bir anadan olduğumuz ev, məhəllə, şəhər və ya kənd deyil; vətən geniş və vüsətli bir diyardır. Bir ölkə və məmləkətdir ki, onun hər bir nöqtəsi övladı üçün əziz və mübarəkdir. Bunu dürrüst düşündükdə biz qafqazlılara Qafqazın hər bir məhəllə və mövqeyi vətəndir desək, səhv olmaz» (2. 232-233).

Ömrü boyu müəllimlik edən və təlim tərbiyə işləri ilə məşğul olan bir şəxsə separatçı gözü ilə baxmaq və onu belə ittiham etmək ədalətsizlik idi. Onun yaradıcılığına diqqətlə nəzər saldıqda aydın olur ki, o dünya xalqlarının adət-ənənəsinə həmişə hörmətlə yanaşmış, onların tərəqqisinə çalışmışdır. Ermənilərə gəldikdə isə F.Köçərliyə mövqeyi aydın idi. Tədqiqatçı-alim hələ əsrin əvvəllərində çar rusiyasının iki xalq arasına saldığı təfriqə, ədavət və düşmənçiliyi görmüş, buna qarşı çıxmışdır. O yazdığı məqalələrdə bu xalqların tarixi dostluğundan danışır və dəqiq müşahidələrlə bu milli qırğının üçüncü bir düşmən tərəfindən törədildiyini də göstərirdi. F.Köçərli 1906-cı ildə “Dəvət” qəzetində çap etdirdiyi “İdarəyə məktub” adlı məqaləsində naşir İsa bəy Aşurbəyova yazırdı: “Vaxta ki, biz yəqin etdik, hər iki tərəfi bir-biri ilə vuruşduran və yek-digərinin üstə qalxızan üçüncü bir düşməndir, onda bizə vacib olan budur ki, haman düşmənin vəsvəsinə bir də aldanmayaq və müttəhid olub, onun dəfinə və bizdən kənar olmasına çarələr tapaq... onda bizi barışdırmağa nə Qalaşapov lazım gələr, nə Levitski və qeyrisi” (3).

Həmin qırğınlar zamanı bir çoxları kimi F.Köçərli də bəzi qohumlarını itirmişdir. Lakin o, bunları kin və ədavətə çevirmir, qisas almaq, yeni qanlar tökmək həvəsi ilə yaşamır, əksinə əvvəlki mehribançılıq və səmimiyyətin yaranmasına çalışır: “Əgər ki erməni müsəlman ixtişaşında həqirin evi içinin əcnası ilə yanib tələf olubdur, dayım və onun iki nəfər cavan uşaqları qətlə yetibdir, bununla belə mən ürəyimdə büğz və ədavət bilməyib, bunu ancaq arzu edirəm ki, bu iki qonşunun arasında şeytanın iğva və vəsvəəsi ilə bəhəmə gələn fitnə və fəsad götürülsün və yenə irəliki mehribançılıq və dostluq onların yerini tutsun” (3). F.Köçərli «zor və təkid ilə bəhəmə gələn» barışığın deyil, tökülən qanların gərəksiz və əqilsiz əməllərdən olduğunu dərk edib möhkəm barışığa imza atalar.

Göründüyü kimi, F.Köçərli əsil düşməni tanıyırdı və ona görə də ermənilərlə heç bir ədavəti ola bilməzdi.

F.Köçərli erməni pedaqoqu S.D.Arutyunov və “cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin hadisələrini düzgün və bacarıqla müşahidə edən bir müəllif” adlandırdığı erməni dramaturqu Q.Sundukyan haqqında yazdığı məqalələrdə də bu ruh aparıcı idi. O, İrəvan Müəllimlər İnstitutunda işlədiyi zaman bir çox erməni ziyalıları ilə yaxından tanış olmuş və onlarla məktublaşmışdır. Onun yazdığı məktubların əsasını bu iki xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi təşkil edir və o, erməni ziyalılarının bu istiqamətdə apardıqları işi alqışlayırdı. Onun 1912-ci ildə Qabriel Sundukyanın ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir: “Martın 10-da mən mərhum Qabriel Sundukyandan aşağıdakı məzmununda bir məktub almışam: “Hörmətli cənab Firidunbəy! İcazə verin Sizi bir xahişimlə narahat edim. Zəhmət çəkib mənə xəbər verin görüm şair Mirzə Şəfi haqqında sizə bir şey məlumdurmu? Onun poeziyasından çap olunmuş kitablar varmı? Varsa o kitabları haradan tapmaq olar? Bu

məlumatı Parisdən professor Makler təkidlə istəyir. Ümidvaram ki, mənim bu xahişim yerinə yetiriləcəkdir və mən də sizə dərin-dən minnətdar olacağam. Sizə həqiqi hörmət bəsləyən və minnətdar olan bəndeyi-həqiriniz Qabriel Sundukyan”.

O, 05 iyun 1920-ci ildə verdiyi izahatında öz mövqeyinin dəyişmədiyini bir daha qeyd edirdi: “Baş vermiş erməni-müsəlman toqquşmasında mən iştirak etməmişəm və özümün hər hansı bir burjua ideyalarım görə iştirak etmək fikrində də olmamışam, çünki mən bu sinfə mənsub deyiləm... Mən gənclərin tərbiyəçisi, pedaqogika müəllimi olduğum halda heç cürə imkan verə bilməzdim ki, qonşu millətlər arasında qan tökülsün. Məni millətlər arasında qırğın törətmək və onu genişləndirməkdə günahlandırılan ittihamçılar əsassız ittihamnamədənsə, təkzibolunmaz məlumatlar verməli idi. Bu toqquşmalar zamanı mən başqa nümayəndələrin tərkibində üç dəfə Uzuntalaya getmişəm və hər dəfə hər iki tərəfə qırğını dayandırmağı və barışmağı, dinc işlərə qayıtmağı təkid etmişəm. Bunu nümayəndə heyətinin üzvləri İsmayıl ağa Qiyasbəyov, M.Şıxlinski, Hacı Axund Cəfərov, Əli Hüseynov, Hacıkarim Sanılı və Abdal Usubov da təsdiq edə bilər” (4).

İstintaq materialındakı bir cəhətə də nəzər yetirməyi vacib sayırıq. Guya F.Köçərli Xan Xoyskinin etibarlı şəxsi olmuşdur.

F.Köçərli izahatında bildirirdi: “Xan Xoyski ilə mənim heç bir münasibətim olmamışdır, Xan Xoyskinin etibarlı şəxsi də olmamışam. Keçmiş general qubernator X.Xoyskinin heç vaxt agenti də olmamışam və bunu özüm üçün təhqir sayıram. Özümün şəxsi işlərimə görə heç vaxt X.Xoyskiyə müraciət etməmişəm, əgər müraciət etmişəmsə, o da əhalinin hər hansı bir ehtiyacına görə olub və bu müraciətləri təkcə yox, şəhər başçısı ilə birlikdə edirdim”.

4. İstintaq işində öz əksini tapmayan, F.Köçərlinin şəxsiyyətində və yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə büruzə verən millilik amili idi. Görkəmli folklorşünas və tənqidçi alim öz əsərlərində hə-

mişə və hər yerdə milliliyi öndəmə gətirirdi. Türk qoxuyan hər şeyi məhv edən bir cəmiyyət üçün bu çox vacib amil idi. Vaxtı ilə F.Köçərli yazırdı: «...Bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuş olsa, onun adət və xüsusiyyətləri üzrə nəşvü-nüma tapsa, millətin Qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə bir o qədər onun əsərlərində dəxi millətin qoxusu və millət nişanəsi artıq görünəcəkdir» (6). Totalitar rejim üçün F.Köçərlinin sovetləşmənin ilk günlərində məhv edilməsinin əsas səbəblərindən biri də əsərlərində millət qoxusunun və millət nişanəsinin artıq görünməsi idi.

Qazax İnkilab Komitəsinin göndərdiyi təqdimata əsaslanan 20-ci diviziyanın 7 nömrəli Xüsusi bölmə Xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi 4 iyun 1920-ci ildə (təəccüblüdür ki, qərar mayın 4-də çıxarılsa da F.Köçərliyə izahat may ayının 5-də alınmışdır) aşağıdakı məzmununda qərar çıxarmışdı.

Mən, 20-ci diviziyanın 7 nömrəli Xüsusi bölməsinin Xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi bu gün Firidun bəy Köçərli-nskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnkilabi Komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərliński özünün hakimiyətindən və böyük səlahiyyətlərindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmiş, Qazaxda “Müsavat” partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtiraslarını alovlandırmış, nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahat heç bir inama layiq deyil... Müttəhim Köçərlińskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini nəticəsiz qoymaq (rədd etmək) lazımdır ki, onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkətin baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız yerə qanının tökülməsinə səbəb ola bilər.

Qərara alınır: müttəhim Köçərliński güllələnsin.

Hərbi müstəntiq: (adı və soy adı göstərilməyib)

Təsdiq edirəm:

7 nömrəli xüsusi bölmənin rəisi Liberman

Təsdıq edirəm:

Fövqəladə komissar H.Sultanov.

Azərbaycan ədəbiyyatının ölməz simalarından olan görkəmli pedaqoq alim, ədəbiyyat tarixçisi, şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplayıcısı və tədqiqatçısı F.Köçərli sovetləşmənin ilk aylarında beləcə qətlə yetirildi. Bu görkəmli alim 1891-ci ildə nəşr etdirdiyi ilk kitabı olan «Təlimati-Sokrat»ı nəşr etdirdi. Həmin kitabda göstərilir ki, ölümə məhkum edilən Sokrat şagirdlərinə üz tutaraq deyir: «Sizə məlumdur, mənim mal və dövlətim yoxdur ki, o xüsusda vəsiyyət edəm. Ancaq təvəqqəm sizdən odur ki, nə təlim etmişəmsə cümləsinə əməl edin». «Balalara hədiyyə» müəllifinin bizdən təvəqqəsi də o olmuşdur ki, milli mənəvi dəyərlərimizi toplayaq, xalqın yaratdığı sərvətlərə etinasız olmayaq, onların qədrini bilək. F.Köçərli bu nəsiyyət və vəsiyyətinə axıradək sədaqət göstərən onun həyat yoldaşı Badisəba xanım oldu. Lakin keçən əsrin 30-cu illərinin qırmızı terrorunun tüğyan etdiyi dövrdə F.Köçərli-nin arxivi də məhv edildi. Neçə-neçə işıq üzü görməmiş yazıçı və şairimizin, xalq ədəbiyyatımızın örnəkləri totalitar rejimin qurbanına çevrildi. Bizim müqəddəs vəzifəmiz 150 illiyini qeyd etdiyimiz Firidun bəydən miras qalmış ədəbi irsi diqqətlə öyrənmək və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Fikrin karvanı. Bakı, 1984, səh. 53-54
2. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı 1963, səh. 232-233
3. Köçərli F. İdarəyə məktub, «Dəvət» qəzeti, 17 iyul, 1906, № 13
4. MTN-in arxivi. F.Köçərli-nin istintaq qovluğu. PS-12206
5. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli, Bakı, 1984
6. Talıbzadə K. F.Köçərli-nin A.Şaiqə məktubları, «Azərbaycan» jurnalı, 1967, № 6
7. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti, Bakı, 1978

Cəlal QASIMOV

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MÜƏMMALI ÖLÜMÜ
XÜLASƏ**

Məqalədə repressiya qurbanlarından biri olan görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, mətnşünas, folklorşünas, tədqiqatçı-alim, publisist və ən başlıcası isə gözəl pedaqoq Firidun bəy Köçərli-nin qətlə yetirilməsinin səbəbləri barədə yeni arxiv materialları əsasında araşdırma aparılır və müəmmalı ölümün naməlum tərəfləri tədqiqatın predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: F.Köçərli, maarifçi, tədqiqatçı-alim, pedaqoq, istintaq, repressiya, erməni və irtica.

Jalal GASIMOV

**THE MYSTERIOUS DEATH OF FIRIDUN BEY KOCHARLI
SUMMARY**

In the article it is said about the famous literary historian, a scientist busy with textual criticism, specialist in folklore, investigator-scientist, publicist Firidun bey Kocharli who was the great pedagogue and the new archive materials about the reasons of his death, the unknown sides of the mysterious death have become the subject of the investigation.

Key words: Firidun bey Kocharli, investigator-scientist, pedagogue, interrogation, repression, armenian and reaction

Джалал КАСУМОВ

Загадочная смерть Фиридуна Кочарли

Резюме

В статье исследуются причины убийства, одного из жертв репрессии, видного историка литературы, текстолога, фольклориста, ученого-исследователя, публициста, а в первую очередь замечательного педагога Фиридуна Кочарли на основании новых архивных материалов, превращаются в предмет исследования неизвестные стороны загадочной смерти.

Ключевые слова: Ф.Кочарли, просветитель, ученый-исследователь, педагог, следствие, репрессия, армянин и реакция.

II BÖLMƏ. FOLKLOR

İslam SADIQ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

F.B.KÖÇƏRLİNİN TOPLADIĞI TAPMACALARIN TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə dair sanballı əsərlərin müəllifi kimi tanınmış böyük ədəbiyyatşünas alimdir. Ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə yanaşı, folklorun toplanması və nəşri ilə də daim maraqlanmış, bu işlə ciddi məşğul olmuşdur. “Balalara hədiyyə” kitabı F.B.Köçərlinin folklor sahəsindəki işlərinin gözəl bəhrəsidir.

“Balalara hədiyyə” kitabı orijinal bir üsulla tərtib edilmiş, burada folklorun əksər janrlarından seçilmiş örnəklər verilmişdir. Bunların arasında tapmacalara da xeyli yer ayrılmışdır.

Tapmacalar folklorun ən qədim və geniş yayılmış janrlarından biridir. Çox qədim dövrlərdən başlayaraq insanların bir qismi tapmaca qoşmağa başlamış, digərləri onların cavablarını tapmağa çalışmışlar. Bu yolla tapmaca qoşanlardan, onların cavablarını tapanlardan və tamaşaçılardan ibarət tapmaca məclisləri yaranmışdır. Tapmaca məclisləri xalq arasında böyük marağa səbəb olmuş, zaman-zaman davam edərək bir ənənəyə çevrilmişdir. Son vaxtlara qədər xalq arasında tapmaca məclisləri tez-tez təşkil edilirdi.

Tapmaca məclislərinin belə uzun ömür yaşamağı bir neçə amillə bağlı olmuşdur. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Tapmaca qoşmaq böyük ustalıq, zəngin məlumat, dərin məntiq, xüsusi qabiliyyət və bacarıq tələb edirdi. Ona görə də hər adam tapmaca qoşa bilmirdi. Tapmaca qoşan adamlar xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazanırdılar.

2. Tapmaca qoşmağa və onun cavabını tapmağa xalq arasında böyük maraq var idi.

3. Hamı yaxşı başa düşürdü ki, tapmaca qoşmaq və onun cavabını tapmaq ağılın, zəkanın, təfəkkürün inkişafına, məntiqin səlisləşməsinə, insanın dünyagörüşünün zənginləşməsinə güclü təsir göstərir. Yaxşı tapmaca qoşan və onun cavabını tapan insanlar son dərəcə hazırcavab olurlar.

4. Tapmaca qoşmaq və onun cavabını tapmaq insanın poetik təfəkkürünü dərinləşdirir, istedadını cilalayır və onda obrazlı düşünmək vərdişləri yaradır.

Firidun bəy Köçərli də tapmacaların özəlliklərini yaxşı bilir və onların toplanmasına, nəşrinə, tədqiqinə böyük önəm verirdi. Onun 1912-ci ildə “Kaspi” mətbəəsində çap edilmiş “Balalara hədiyyə” kitabında 41 tapmaca mətni var.

Tapmacalar məzmununun dərinliyinə, obyektin gizlilik dərəcəsinə və cavabın çətinliyinə görə sadə və mürəkkəb olur. Ona görə də deyə bilərik ki, insanın hər yaş dövrünə uyğun tapmaca mətnləri var. Bunu F.B.Köçərlinin topladığı tapmacalar da aydın göstərir. Məsələn, “Bizdə bir kişi var, Xor-xor yatışı var” (1,s.127) sadə tapmacadır, cavabını tapmaq o qədər də çətin deyil. Onu deyən kimi balaca uşaq da bilir ki, söhbət pişikdən gəlir. Bu tapmaca Azərbaycanın bütün bölgələrində yayılmış və əksər nəşrlərə də düşmüşdür.

Tapmacalar üçün obyekt olaraq daha çox insanın bədən üzvləri, ulduzlar, planetlərdən ay və günəş, ağaclar, bitkilər, meyvələr, qab-qacaq, heyvanlar, quşlar, məişət və təsərrüfat avadanlıqları və s. seçilir. Tapmaca üçün obyekt seçilərkən onun insanlara tanış olmağına mütləq fikir verilir. Tapmacanın cavabını tapacaq insanlara tanış olmayan hər hansı bir əşya yaxud heyvan və bitki obyekt kimi seçilə bilməz. Tapmacanın uğurlu və gözəl alınması üçün obyektin düzgün seçilməsi mühüm

şərtidir. Məsələn, “Atdan uca, itdən alçaq” (1,s.127) tapmacasını götürək. Burada üç obyekt seçilib: at, it və tapmacanın cavabı. “Atdan uca” və “itdən alçaq” ifadələri ilə gözəl poetik təzad yaradılmışdır. Bu təzad dinləyicini düşünməyə vadar edir. Əgər onun çevik ağı varsa, “atdan uca” ifadəsini açıb, yəhərin atın belinə qoyulanda ondan uca olduğunu gözünlün qabağına gətirir. Dərhal da yəhəri yerə qoyanda itdən alçaq olduğu aydınlaşır. Tapmacanın cavabı yəhərdir. H.Zeynallı bu tapmacanı “Atdan hündür, qoyundan alçaq” və “Atdan hündür, itdən alçaq” (2,s.32) variantlarında yazıya almışdır.

Firidun bəy Köçərlinin topladığı tapmacalar mətnlərin mükəmməliyi, təhriflərə daha az yol verilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu da Firidun bəy Köçərlinin çox təcrübəli və səriştəli folklor toplayıcısı olduğundan xəbər verir. Aşağıdakı tapmacaya baxaq:

Çağırdım bərkdən,
Səs verdi kənddən.
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən (1,s.130).

Bu tapmaca Azərbaycanda geniş yayılmış və əksər nəşrlərə də düşmüşdür. Ona Salman Mümtazın arxivində də rast gəlinir. Salman Mümtaz bu tapmacanı belə qələmə almışdır:

Çağırdım həddən-hüddən,
Səs verdi kətdən-kütdən.
Dimdiyi poladdan,
Saqqalı ətdən (3,vər.31).

Eyni tapmacanın mətnlərinin bir-birindən nə qədər fərqləndiyi göz qabağındadır. Bu fərq onların poetik gözəlliyində də, tapmaca kimi mükəmməliyində də özünü göstərir. Tapmaca qoşmağın öz sirləri var. Burada birinci şərt tapmaca üçün seçilmiş obyektin ən səciyyəvi əlamətinin yaxud xüsusiyyətinin gizli saxlanması, onun başqa bir obyektin üzərinə köçürülməsidir. Tap-

macanın cavabını tapmaq üçün ipucu verilir, ancaq bütün mətn poetik kodlarla şifrələnir, daha doğrusu, tapmaca üçün seçilmiş obyektin ən əsas əlamət və xüsusiyyəti başqa bir obyektin üzərinə köçürülür. Hətta əksər hallarda adlar və əsas terminlər onların oxşarları ilə əvəz edilir. Ancaq burada kor-koranalıq, hərc-mərclik olmur, oxşarlıq, uyğunluq mütləq gözlənilir. Salman Mümtazın yazıya aldığı mətnə “dimdik” sözünün işlənməsi tapmacaçılıq baxımından yolverilməzdir. Burada tapmacanın xoruz haqqında qoşulduğunu nəzərə alsaq, “dimdik” sözünün işlənməsinin yersiz olduğunu aydın görürük. Tapmaca qoşan heç vaxt xoruz haqqında tapmaca qoşub, “dimdiyi poladdan” ifadəsini işlətməzdi. Çünki tapmaca qoşan xoruzun əsas əlamətinin dimdik və pipik olduğunu yaxşı bilir və tapmaca da bu iki əlamətin üzərində qurulmuşdur. Ona görə demək olar ki, F.B.Köçərlinin yazıya aldığı mətn daha düzgündür. Bu mətnə nə “dimdik”, nə də “pipik” sözü işlənməmiş, onlar müxtəlif poetik kodlarla ifadə edilmişdir. Tapmacanın xalq arasında daha çox yayılmış və mənim də uşaqlıqdan yaddaşında qalmış variantı aşağıdakı kimidir:

Gəlirdim kənddən,
Səs verdi bənddən.
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən.

Bu mətnə heç bir texniki qüsur və məna anlaşılmazlığı yoxdur. Hər şey yerindədir. H.Zeynallının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tapmacaları” kitabında onun iki variantı verilmişdir. Həmin mətnlərlə birinci mətn arasındakı yeganə fərq sonuncularda ikinci misranın “səs gəldi bəttən” və “Hay verdi bərkdən” şəklində olmasıdır (2,s.45).

Qoyun haqqındakı tapmacalar xalq arasında həm geniş yayılmış, həm də müxtəlif nəşrlərə düşmüşdür. Onlardan biri belədir:

Altı bulaq, içərlər,
Üstü zəmi, biçərlər.

Bu tapmacada qoyunun yelini bulağa, dərisi zəmiyə bənzədilmişdir. Burada obyektlər düzgün seçilmiş, onlar böyük sənətkarlıqla qarşılaşdırılmış, müqayisələr və bənzətmələr kifayət qədər ustalıqla şifrələnmişdir. Yelin-bulaq, süd-su, dəri-zəmi və yun-taxıl paralelləri uğurla tapılmış, biri digəri ilə yaxşı əvəzlənmişdir. Bu tapmacanı F.B.Köçərli aşağıdakı kimi yazıya almışdır:

Altı hovuz içərlər,
Üstü zəmi biçərlər (1,s.133).

Burada hovuz sözü yerində işlənməmişdir. Tapmacanın xalq arasında yayılmış variantında da hovuz yox, bulaq sözü işlənir.

F.B.Köçərli topladığı tapmacalar arasında ilin fəsilləri və onların xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı bir tapmaca var:

Üçü bizə yağdır,
Üçü cənnət bağıdır.
Üçü yığar gətirər,
Üçü vurur dağıdar (1,s.145).

Bu tapmaca da xalq arasında geniş yayılmışdır, eyni zamanda müxtəlif nəşrlərə daxil edilmişdir. Hənəfi Zeynallının toplayıb 1928-ci ildə "Azərnəşr"də nəşr etdirdiyi "Azərbaycan tapmacaları" kitabında bu tapmacanın mətni olduğu kimi verilmişdir (2,s.74). H.Zeynallı tapmacanın cavabında sadəcə olaraq "il" yazmışdır. Ona Yusif Vəzir Çəmən zəminlinin şəxsi arxivində saxlanan "Azərbaycanda Zərdüştü adətləri" adlı əlyazmasında da rast gəlinir (4). Yazıçı bu məqaləni "Maarif və mədəniyyət" (indiki "Azərbaycan"-İ.S.) jurnalının 1927-ci il 4-5-ci sayında nəşr etdirmişdir. Tapmacanın mətni bütün nəşrlərdə eynidir.

Göründüyü kimi, tapmaca bayatı şəklindədir. Dörd misralı, hər misrası yeddi hecalıdır. Qafiyələnməsi də eynilə bayatılarda

olduğu kimidir: a,a,b,a. Yəni birinci, ikinci və dördüncü misralar öz aralarında qafiyələnir, üçüncü misra sərbəst buraxılır.

Tapmacanın dörd misradan ibarət olmasında heç bir təsadüf yaxud söz oyunu, söz yığını yoxdur. Burada hər misra konkret olaraq ilin bir fəslini bildirir. Misraların başında gələn "üç" sözü hər fəsildəki ayların sayıdır. Bundan başqa, tapmacada çox maraqlı bir qanunauyğunluq da var. Hər misra "üç" sözü ilə başlayır və üç sözdən ibarətdir. Hər misranın "üç" sözü ilə başlamasını və hər misranın üç sözdən ibarət olmasını heç vaxt təsadüfi saymaq olmaz. Burada tapmaca qoşan böyük ustalıq işlətməmişdir. Deməli, tapmacada dörd misra və on iki söz var ki, bunlar bir ildəki dörd fəslə və on iki aya tam uyğun gəlir:

Bir bənd-bir il.
Dörd misra-dörd fəsil.
Onu iki söz- on ik ay.

Tapmaca qış fəslə ilə başlayır. "Üçü bizə yağdır" deyəndə qış nəzərdə tutulur. Bütün il boyu yığılmış məhsul ehtiyatını qış yağ kimi yox eləyir, yəni qışın qarlı, şaxtalı, boranlı, tufanlı üç ayı sözün həqiqi anlamında insanlara yaği kəsilir. "Üçü cənnət bağıdır" misrasında sözsüz ki, yazdan, bahardan danışılır. Xalq yazın gəlişini həmişə böyük şadlıqla, sevinclə qarşılayıb. Yazın gəlişini bildirən Novruz da dünyanın özü qədər qədim bayramlardan biridir. "Üçü yığar gətirər" misarasında məhsulun yığıldığı yay fəslinə işarə edilmişdir. Yazda becərilən, yetişdirilən məhsullar yayda yığılır və qışa hazırlıq görülür. "Üçü vurur dağıdar" misrasında payızın nəzərdə tutulduğu da şübhəsizdir.

Göründüyü kimi, bu tapmacanın dörd misrasının hərəsində ilin bir fəslinin xarakteri, səciyyəvi xüsusiyyəti obrazlı şəkildə, yığcam və poetik ifadə edilmişdir.

Bu tapmacanın mətnində çox qədim dövrlərin düşüncə və təsəvvürünün izləri saxlanmışdır. Y.V.Çəmən zəminlinin bu tap-

macanı Zərdüştlüklə bağlaması da təsadüfi deyil. Zərdüştlük fəlsəfəsi ilə bu tapmacanın məzmunu arasında çox güclü bağlılıqlar nəzərə çarpır.

Tapmaca qoşmaq və cavabını tapmaq ənənəsində bir məsələyə mütləq fikir vermək lazımdır. Əgər tapmaca şeir şəklindədirsə, cavabı da mütləq şeir şəklində verilir. Hətta belə hallarda tapmacanın özünün və cavabının mətnlərində həm misraların sayının, həm də onlardakı bölgünün eyniliyi qorunub saxlanılır. Yuxarıdakı tapmacanın cavabının “il” yaxud “ilin fəsilləri” kimi verilməsi bu tələbin pozulması deməkdir. Ona görə də tapmacanın şeirlə cavabının mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Mən mövcud nəşrlərdə tapmacanın şeirlə cavabını tapmadım. Lakin vaxtilə ədəbiyyat müəllimlərim Mikayıl Zeynalov və İslam İbrahimovdan eşitdiyim həmin cavab indi də yadımdadır. Şeirlə verilmiş həmin cavab belədir:

Qışı bizə yağdır,
Yazı cənnət bağıdır.
Yayı yığar gətirər,
Payız vurur dağıdar.

F.B.Köçərlinin topladığı tapmacalardan biri taxıl haqqındadır:

Havalar, ha havalar,
Çöldə dovşan balalar.
Dırnağından su içər,
Dimdiyindən balalar (1,s.149).

Bu tapmaca da bayatı şəklindədir. Onun misralarının düzlüyü və sayı, hecaların sayı və bölgüsü, qafiyələnməsi yerindədir. Məndə texniki və məzmun baxımından heç bir pozuntu yoxdur. Tapmaca xalq arasında geniş yayılmış və müxtəlif nəşrlərə də daxil edilmişdir. Yalnız birinci misrada fərq var. Bu misra xalq arasında daha çox “Holalar, ha holalar” yaxud “Halalar,

ay halalar” şəkillərində deyilir. Üçüncü misradakı “dırnaq” sözünün yerinə “ayaq” sözünün işləndiyinə də rast gəlinir.

Bu bayatı-tapmacada hər sətrin bir cavabı yoxdur. Bayatı-tapmaca bütövlükdə bir obyekt üzərində düzülüb-qoşulmuşdur. Bayatı-tapmacanın ilk iki misrası köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Əsas fikir üçüncü-dördüncü misralarda ifadə edilmişdir. Maraqlıdır ki, bütün nəşrlərdə bu tapmacanın cavabı şeirlə yox, sözlə verilmişdir. Halbuki bayatı şəklində düzülüb-qoşulmuş bu tapmacanın cavabı da mütləq bayatı şəklində olmalı idi. Orta məktəbdə oxuduğum vaxt ədəbiyyat müəllimlərim Mikayıl Zeynalov və İslam İbrahimov, həmçinin tarix müəllimim, gözəl el şairi Ziyadxan Məmmədov bu tapmacanın cavabını şeirlə deyirdilər. Bunun üçün tapmacanın üçüncü misrasının əvvəlinə “O nədir ki” formulunu artırurdılar. İndi müqayisə göstərir ki, həmin formulun düşməsi tapmacanın cavabının şeirlə deyilməsini çətinləşdirmişdir. Həmin formulun bərpasından sonra isə cavabın şeirlə deyilməsi heç bir çətinlik törətmir:

Holalar, ay holalar,
Çöldə dovşan balalar.
O nədir ki, ayağından su içər,
Dimdiyindən balalar.

Cavabı:

Holalar, ay holalar,
Çöldə dovşan balalar.
O taxıldı, ayağından su içər,
Dimdiyindən balalar.

Bu bayatı-tapmacanın Hənəfi Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabındakı variantı beş misradan ibarətdir. Onun ikinci, dördüncü və beşinci misraları F.B.Köçərlidəkinin eynidir. Birinci misrası “Halalar ha halalar” şəklindədir. Üçüncü misra artırılmışdır: “Quşlarda necə quşdur”. Tapmacanın cavabı da şeirlədir:

Halalar ha halalar,
Dağda dovşan balalar.
Arpa ilə buğdadır.
Dırnağından su içər,
Dimdiyindən balalar (2,s.75).

Tapmacanın öz mətnində arpa və buğda quşa bənzədilmiş, “Quşlarda necə quşdur” şəklində ifadə edilmişdir. Xalq arasındakı variantda bu misra “O nədir ki” formulu ilə verilmişdir. Buradan aydın görünür ki, tapmacanın cavabı da şeirlə olmuşdur.

H.Zeynallıda bu tapmacanın üçüncü misrası bir variantda “Dağda dovşan balalar”, ikinci variantda isə “Dağda kəklik balalar” kimi verilmişdir (2,s.56,57). Bilmək lazımdır ki, tapmacadakı “Çöldə dovşan balalar” misrası qətiyyənlə təsadüfi deyilməmişdir. Yağış yağıb gün çıxanda taxıl yaxşı inkişaf edir, tez böyüyür. Xalq arasında belə bir inam var ki, yağış yağıb, dalınca gün çıxanda dovşan balalayır. Misralar arasındakı qırılmaz məntiqi bağlılıq məhz bundan doğur. Taxılın böyüməsi üçün yağış və gün lazımdır. Yağış yağıb, gün çıxanda dovşan balalayır. Buna əsaslanıb demək olar ki, “Dağda dovşan balalar” variantı daha doğrudur.

F.B.Köçərliyə topladığı Qoza haqqındakı tapmacanın üçüncü və dördüncü misralarında təhrif nəzərə çarpır:

Bir bölük atlar,
Çəməndə otlar.
Vədəsi gələndə
Dimdiyi çatlar (1,s.149).

Tapmacanın hər misrası beş hecadan ibarətdir, yalnız üçüncü misra altı hecalı alınmışdır. Bu misra xalqda və müxtəlif nəşrlərdə “Vaxtı çatanda” kimidir ki, onun daha doğru olduğunu hecaların sayının eyniliyi də təsdiqləyir. Dördüncü misra xalq arasında daha çox “Dərisi çatlar” şəklində işlənir. Qozanın qa-

bığı dəriyə bənzədilir və “dimdiyə” nisbətən onun daha gözəl olduğu aydın görünür.

Azərbaycan tapmacalarının böyük bir qismi riyazi hesablamalar üzərində qurulmuşdur. Belə tapmacalara F.B.Köçərliyə topladığı mətnlər arasında da rast gəlinir:

Bir dərədə yeddi təpə,
Hər təpədə yeddi dəlmək.
Hər dəlməkdə yeddi tülkü,
Hər tülkünün yeddi balası,
Eylər neçə hamısı (1,s.158).

Və yaxud:

Kəkliyin qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı.
Aşırıq bir şey görübdür,
Üç başı, on ayağı (1,s.170).

Birinci tapmacanın cavabını tapmaq üçün düzgün riyazi hecablama aparmaq lazımdır. Burada yeddi rəqəmi dörd dəfə öz-özünə vurulur, yəni dördüncü dərəcədən qüvvətə yüksəldilir: $7 = 7 \times 7 \times 7 \times 7 = 49 \times 49 = 2401$. Bu tapmacanın mətni “Dədə Qorqud”dakı “Yeddi dərə qoxuların tülkü bilir” (5,s.16) misrası ilə yaxından səsleşir. “Yeddi dərə” və “tülkü” paralelləri onların arasında bir bağlılıq olduğunu söyləməyə əsas verir. İkinci tapmacada isə “üç baş” və “on ayaq” ifadələri düzgün seçilmişdir. Burada elə çətin riyazi hecablama aparmağa ehtiyac yoxdur. Tapmaca qoşan burada gözlərilə gördüyü bir mənzərəni ümumiləşdirmiş, müşahidəsini tapmaca şəklində ifadə etmişdir. “Üç baş” və “on ayaq” ifadələri tapmacada üç canlı varlıqdan söhbət getdiyini göstərir. Deməli, üç canlının on ayağı olmalıdır. Bir qədər dərindən düşünəndə aydın olur ki, söhbət inək, buzov və sağıcıdan gedir. Bu tapmaca H.Zeynallının “Azərbaycan tapmacaları” kitabına da daxil edilmişdir (2,s.41).

F.B.Köçərlinin topladığı başqa bir tapmacaya baxaq:

Səkkizi san darayı,
Doqquzu don darayı.
İkisi xas qırmızı,
Dördü mazan darayı (1,s.137).

Bu tapmaca da bayatı şəklindədir. Onun quruluşunda hər şey yerindədir. İki, dörd, səkkiz və doqquz sayları ayrı-ayrı heyvanların əmcəklərinin miqdarını bildirir. Tapmacanın H.Zeynallının "Azərbaycan tapmacaları" kitabındakı mətni F.B.Köçərli nəşrindəkinin eynidir (2,s.43). Cavablarda da fərq yoxdur: itin səkkiz, donuzun doqquz, qoyunun iki, inəyin dörd əmcəyi var.

Bu tapmacanın son vaxtlar Qarabağdan toplanmış bir variantında üçüncü və dördüncü misralar F.B.Köçərli nəşrindən fərqlənir:

O nədi ki, səkkizi san darağı,
Doqquzu don darağı.
Dördü xas qırmızı,
İkisi mazan darağı (6,s.376).

Maraqlıdır ki, tapmacanın hər iki variantının cavabı eynidir. Fərq yalnız misraların düzülüşündə və bir-iki sözün yer-dəyişməsində nəzərə çarpır. Qarabağ variantında üçüncü-dördüncü misralar təhrif edilmişdir. İki və dörd saylarının yer-dəyişməsi üçüncü misrada hecaların sayını azaltmış (6), dördüncü misrada artırmışdır (8) ki, bu da ciddi təhrifdir.

F.B.Köçərliyə bu tapmacanın cavabı sözlə verilmişdir. Qarabağ variantında isə cavab şeirlədir:

Dördü inək məməsi,
İkisi qoyun məməsi.
Doqquzu donuzun məməsi,
Səkkizi də itin, canavarın (6,s.376).

Burada ayrı-ayrı sətirlərdə hecaların sayı eyni olmasa da, cavab poetik mətn kimi zəif görünə də, onun şeir şəklində deyilməsi maraqlıdır.

F.B.Köçərlinin topladığı tapmacalardan bir neçəsinə Salman Mümtazın şəxsi arxivində saxlanan əlyazmalarda da rast gəlinir. Onlardan biri xüsusi maraq doğurur. Onun mətni belədir:

Suda Süleyman gördüm,
Dağda düleyman gördüm.
Yatar gövşər daş gördüm,
Duzsuz bişmiş aş gördüm. (1,s.138)

Bu tapmacanın S.Mümtazın arxivindəki mətnindən yeganə fərqi ondadır ki, sonuncuda "düleyman" sözü "dələyman", "gövşər" sözü "göyşər" kimi yazılmışdır (3,vər.31). Burada hər misra bir obyektin üzərində qurulmuşdur və söhbət dörd obyektəndir. Tapmacanın hər iki mətni eyni olsa da, ikinci misranın cavabında fərq var. Cavablar belədir:

F.B.Köçərliyə	Salman Mümtazda
1. Balıq	1. Balıq
2. Ayı	2. Siçan
3. Dəyirman	3. Dəyirman
4. Halva	4. halva

Göründüyü kimi, "dağdakı düleyman" F.B.Köçərliyə ayı, Salman Mümtazda siçandır.

Tapmaca düzüb-qoşmaq ənənəsi min illər boyu inkişaf edərək daha da təkmilləşmiş, aşıq poeziyasında əvvəlcə dəyişmə, sonra isə qıfılənd janrının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Tapmaca deyənə onun cavabını tapan arasındakı dialoq iki aşığın deyidiyi səhnəni xatırladır. Bunların arasında çox yaxından səsleşən tipoloji oxşarlıq var. Aşıq sənətindəki dəyişmə və qıfılənd tapmaca məclislərinin əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunu bir çox tapmacaların qıfılənd şəklində qoşulması da ay-

dın göstərir. Belə tapmacalara F.B.Köçərlinin topladığı mətnlər arasında da rast gəlinir. Onlardan birinə baxaq:

O nədir ki, göydən yerə sallanır?

O nədir ki, hər nə desən allanır?

O nədir ki, göbəyindən nallanır? (1,s.155)

F.B.Köçərli bu misraların hər birini ayrıca müstəqil tapmaca kimi yazıya almışdır. Sözsüz ki, hər misrada bir obyektədən söhbət gədir. Ona görə hər misranın öz cavabı var. F.B.Köçərli cavablar şeirlə yox, sözlə verilmişdir: yağış, uşaq, pul.

Bu tapmacanı H.Zeynallı "Azərbaycan tapmacaları" kitabında "Bağlamalar" başlığı altında vermişdir və şeir dörd misradan ibarətdir:

O nədir ki, gökdən yerə sallanır

O nədir ki, hər nə versən allanır.

O nədir ki, ortasından nallanır,

Ustad isən bunnan mənə cavab ver (2,s.75).

Göründüyü kimi, tapmacanı söyləyən adam onun cavabını gözləyir. Deməli, burada qarşılaşma var, canlı dəyişmə səhnəsi var. Belə olan halda tapmacanın cavabı da mütləq şeirlə deyilməlidir. Tapmaca janrında bir dəyişməz qanun var. Şeir şəklində olan tapmacalar nə cür, yəni hansı qəlibdə qoşulursa, cavabı da həmin qəlibdə verilməlidir. Tapmaca iki sətirdisə, cavabı da iki sətir, dörd sətirdisə, cavabı da dörd sətir olmalıdır. Hər sətirdəki hecaların sayı da dəyişə bilməz. Tapmacanın hər sətirində neçə heca varsa, cavabın da hər sətirində həmin sayda hecanın olması vacibdir və bu şərtə əksər hallarda əməl edilir. Hətta misralardakı bölgü prinsipinin pozulmasına da nadir hallarda yol verilir. H.Zeynallının variantında bunu aydın görmək olur. Dörd misralıq tapmacaya dörd misradan ibarət şeirlə cavab verilmiş, bütün ölçü və bölgülər gözlənilmişdir:

O yağışdır, gökdən yerə sallanır

Körpə uşaqdır, hər nə versən allanır.

O sikkədir ortasından nallanır.

Al cavabın usta söylə başqasın. (2,s.76)

Burada yeganə bölgü pozğunluğu ikinci misradadır. Onu da texniki səhv saymaq lazımdır. Misra əslində "O uşaqdır, hər nə versən allanır" şəklində olmalıdır.

Bu tapmacanın bir variantı da Qarabağdan toplanmışdır. O da dörd misradan ibarətdir:

O nədi ki, göydən yerə sallanır?

O nədi ki, hər nə desən allanır?

O nədi ki, göbəyindən nallanır?

O nədi ki, gəzir bütün cahanı? (6,s.376)

Tapmacanın mətni mükəmməldir, bütün ölçü və bölgülər yerli-yerindədir. Poetik gözəlliyi də göz qabağındadır. Tapmacanın cavabının da texniki cəhətdən heç bir qüsuru yoxdur.

O yağışdı, göydən yerə sallanır,

O uşaxdı, hər nə desən allanır.

O uşaxdı, göbəyindən nallanır,

O Günəşdi, gəzir bütün cahanı (6,s.376).

Cavabın ilk iki misrası qaydasındadı, burada H.Zeynallı variantındakı təhrif də yoxdur. Üçüncü misrada "uşax" sözü ya söyləyicinin yaddaşından gələn təhrifdir, yaxud nəşr zamanı yol verilmiş texniki səhvdir. Bu səhvin hesabına misranın mənası anlaşılmaz olmuşdur. Əgər tapmacanın özündə doğrudan da uşaq nəzərdə tutulmuş olsaydı, onu qoşan adam heç vaxt göbək sözünü işlətməzdi. Çünki göbək insana aiddir və insan haqqındakı tapmacada bu sözü işlətməzlər. Burada göbək məcazdır, onunla başqa bir əşyanın şifrələndiyi şübhəsizdir. Sikkənin ortasına möhür vurulur, göbək deyəndə məhz sikkənin ortası nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də həmin misranın cavabı H.Zeynallı

variantında düzgün verilmişdir. Bu, F.B.Köçərliyəki cavabın da eynidir. Qarabağdan toplanmış mətnin sonuncu misrası tapmacanı qıfıləndə daha da yaxınlaşdırmış, onun poetik gözəlliyini keyli artırmışdır.

Yuxarıdakı tapmacanın hər üç variantında bütün misraların “O nədir ki” formulu əsasında qurulduğunu görürük. Bu formula başqa tapmaca mətnlərində də təsadüf olunur. Aşağıdakı tapmacalarda məhz bu formuldən istifadə edilmişdir:

O nədir ki, baldan şirin,
Zəhərdən acı. (Dil) (7,s.106)

O nədir ki, bədəni içəridə,
Başı eşikdə. (mismar) (7,s.106)

Bu formula Kərkük tapmacalarında da rast gəlinir:

O nədir ki, qəlbədən çıxmaz. (uşaq, övlad) (8,s.328)

O nədir ki, nə mavidi, nə sarı,
Bir gözəl ağacda bitər saçları (Lif) (7,s.328)

Bəzən dörd misralıq tapmaca mətnində yalnız birinci yaxud üçüncü misranın əvvəlində “O nədir ki” formulu işlədilir. Qarabağ folklorundan götürülüb yuxarıda nümunə verilmiş dörd misralıq tapmacanın yalnız ilk misrasının əvvəlində “O nədir ki” formulundan istifadə edilmişdir. Deməli, “O nədir ki” ifadəsi tapmaca yaradıcılığı prose sində yaranmış, zaman-zaman öz əhəmiyyətini saxlayaraq sabitləşmiş, ənənəvi tapmaca formulu-na çevrilmişdir. Sonralar aşiq sənətində qıfılənd yaradıcılığında “O nədir ki” formulundan daha geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Qıfıləndlərin bir çoxunda sualların “O nədir ki” formulundan istifadə etməklə qoyulduğunu görürük:

O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız,
O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız.

O nədir ki, doğar əlsiz, ayaqsız,
Üç ay keçər, ayağı var, əli var.

Qıfılənd yaradıcılığında “O nədir ki” formulu ilə yanaşı, tapmacaların obyektlərindən də istifadə edilmişdir. Hətta bir sıra tapmacaların ayrı-ayrı misralarına qıfıləndlərin tərkibində rast gəlinir. Məsələn, Qarabağdan toplanmış “O nədir ki, doğar əlsiz, ayaxsız, Üç ay keçər, olar əlli-ayaxlı” (6,s.377) tapmacası olduğu kimi yuxarıdakı qıfıləndin son iki misrasında təkrarlanmışdır.

Göründüyü kimi, aşiq poeziyasının ən maraqlı və nadir incilərindən olan qıfılənd yaradıcılığı öz başlanğıcını tapmacalardan götürmüşdür. Tapmacalar uzun əsrlər boyu həm formaca, həm də məzmunca təkmilləşdirilmiş, tapmaca qoşmaq sənətkarlığı inkişaf edərək elə bir yüksək mərhələyə çatmışdır ki, nəhayət, ondan qıfılənd yaradıcılığı budaqlanmışdır.

F.B.Köçərliyə topladığı tapmacaların hamısı H.Zeynalının “Azərbaycan tapmacaları” kitabına və ondan sonrakı əksər folklor toplularına daxil edilmişdir. Əksər tapmacaların mətnləri arasında heç bir fərq yoxdur. Bəzilərinə azacıq fərqlər nəzərə çarpır.

Beləliklə, tapmacalar folklorun geniş yayılmış və dəyərli janrı olmaq etibarilə zaman-zaman ziyalıları yaxından maraqlandırmışdır. F.B.Köçərli də bir ədəbiyyatşünas kimi tapmacaların toplanmasına və nəşrinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Onun toplayıb “Balalara hədiyyə” kitabında nəşr etdirdiyi tapmacalar həm ilk toplama materialı olduğuna, həm də mətnlərin mükəmməlliyinə, bitginliyinə görə bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların daha geniş tədqiqinə ehtiyac duyulur.

QAYNAQLAR

1.Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, S.S.Axundov, A.Şaiq. Bakı. “Gənclik”. 1985. səh. 125-214.

2. Hənəfi Zeynallı. Azərbaycan tapmacaları (Transliterasiya edib çapa hazırlayanlar: Rza Xəlilov, Afaq Xürrəmçizi). Bakı. 2013. 102 səh.
3. Salman Mümtaz. Koroğlu dəftəri. AMEA Əİ. F.24, s.v.579. dəf. 2.
4. Yusif Vəzir Çəmənəminli. "Azərbaycanda Zərdüştü adətləri". AMEA Əİ. F.21, s.v. 120.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud" (Tərtib edəni H.Araslı). Bakı. "Gənclik". 1978. 184 səh.
6. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir (Layihənin rəhbəri Muxtar Kazımoğlu, tərtib edəni İlkin Rüstəmzadə). Bakı. 2012. 468 səh.
7. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. El çələngi. Bakı. "Gənclik". 1983. 388 səh.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkman cildi (Tərtibçilər: Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəroğlu). Bakı. 1999. 468 səh.

İslam SADIQ

F.B.Köçərli'nin topladığı tapmacaların tipoloji təhlili

XÜLASƏ

Böyük ədəbiyyatşünas F.B.Köçərli folklorun toplanması və nəşri ilə də ciddi məşğul olmuşdur. "Balalara hədiyyə" kitabı bunun bəhrəsidir.

F.B.Köçərli "Balalara hədiyyə" kitabına 41 tapmaca daxil etmişdir. Məqalədə həmin tapmacalar mövcud nəşrlərlə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, bir sıra təhriflər üzə çıxarılmışdır.

Tapmaca qoşmaq ənənəsinin aşiq poeziyasında qıfılband janrının yaranmasına təsiri göstərilmişdir.

Açar sözlər: F.B.Köçərli, folklor, tapmaca, tipoloji təhlil, qıfılband, aşiq

Ислам САДЫГ

Типологическое исследование загадок, собранных

Ф.Б.Кочарли

РЕЗЮМЕ

Великий литературовед Ф.Б.Кочарли серьезно занимался сбором и изданием фольклора. Книга «Подарок детям» является плодом этой деятельности.

Ф.Б.Кочарли включил в книгу «Подарок детям» 41 загадок. В данной статье эти загадки изучены в сравнении с текстами в существующих изданиях, выявлены их искажения.

Показано влияние традиции в сочинении загадок к появлению стихотворной формы гыфылбэнд в ашугской поэзии.

Ключевые слова: А.Б.Кочарли, загадка, типологический анализ, гыфылбэнд, ашуг.

İslam SADIG

Typological analysis of riddles collecting by F.B.Kocharli

SUMMARY

The great literary critic F.B.Kocharli also worked to collecting and publication of the folk-lore strictly. This is result the book "Present to the babies".

F.B.Kocharli included 41 riddle to the "Present to the babies" book. In the article the same riddles were investigated in comparative form with available publications, perversions were appeared.

Riddle writing tradition was showed impacting to the arising gıfilband genre in the ashug poetry.

Key words: F.B.Kocharli, riddle, typological analysis, gıfilband, ashug.

Fidan QASIMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN FOLKLORŞÜNASLIQ GÖRÜŞLƏRİ

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tədqiqində və sistemləşdirilməsində, şifahi ədəbiyyatın isə toplanmasında və nəşrində müstəsna xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli irsi hər zaman tədqiqatçıların böyük marağına səbəb olmuşdur. Onun bir ədəbiyyatşünas alim, yazıçı-publisist, tənqidçi və tərcüməçi kimi zəngin fəaliyyəti müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmış, bir sıra tədqiqatlar ərsəyə gəlmişdir.

Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq diapazonu çox geniş olmuşdur. Onun həyat yoluna nəzər saldıqda, yaşadığı bir ömrü ancaq yaradıcılıqla, tədrislə, elmlə, maariflə keçirdiyinin şahidi oluruq. Uzun müddət müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, “Vətən dili” dərsliyinin I hissəsinin (VII nəşr) yenidən işlənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Köçərlinin “Danı və buğda” əsəri “Vətən dili” dərsliyinə daxil edilmişdir. 23 yaşında olarkən gimnaziya müəllimi Firidun bəy Köçərli İrəvanda teatr tamaşası təşkil etmişdir (6). Bunlarla yanaşı F.Köçərlinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Məhz bu baxımdan onun folklorşünaslıq fəaliyyəti araşdırılması vacib olan məsələlərdən biridir.

Bildiyimiz kimi xalqımıza məxsus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri qədim tarixə, kökə malikdir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi dəyişiklikliyə uğrayaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən folklor nümunələri özündə xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşünü, tarixini, arzu və istəklərini, mədəniyyətini birləşdirir. Folklorun əhəmiyyətini, xalqın həyatındakı

yerini dərindən dərk edən ədəbiyyatşünas alim məhz buna görə də zamanının mühüm hissəsini bu folklor nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, nəşri işinə ayırmışdır. Bu əvəzsiz fəaliyyəti nəticəsində 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” kitabını nəşr etdirmişdir. “Balalara hədiyyə” adı altında verilməsinə baxmayaraq, müəllif bilirdi ki, bu kitabın nəşri balalarla yanaşı böyüklərin də diqqətini cəlb edəcək, folklorumuzun öyrənilib gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm mənbə olacaqdır. Bu, həqiqətən də, belə oldu, kitab kiçikdən tutmuş böyüyə kimi hamının nəzər diqqətini cəlb etməyi bacardı. Köçərlinin amalı balaların gələcəyində, dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, atalar sözü, məsəllər, sayacı sözlər, yanıltmacların yaddan çıxmasının qarşısını almaq, onu gələcək nəsillərə ötürməkdir. Bununla da xalqın tarixini, dünənini, bu gününü yaşatmaq istəyini həyata keçirtməkdir.

Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, öz millətini, xalqını, dilini sevən hər bir insan folklorunu qorunmalı, onun itib-batmasına razı olmamalıdır. Gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürülən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri balaların düzgün tərbiyəsində, təlimində böyük rol oynayacaqdır. Folklor nümunələrinin unudulması təhlükəsindən ehtiyat edən böyük maarifpərvər bunu aradan qaldırmaq üçün folklorumuzu toplamağa başlamışdır. “Balalara hədiyyə” kitabının əvvəlində müəllif bu nəşrdəki məqsədini belə açıqlamışdır: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk (azərbaycanlı) milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanıltmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, Vətənini və dilini sevir – bu qism əsərləri kəmalı

şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır” (4, 3).

Vətən, xalq və dil bir çox maarifpərvər ziyalılar kimi F.Köçərliyə də daima narahat edən məsələlərdən olmuşdur. O, dil deyəndə hər cür bayağı, dəbdəbəli, yad ünsürlərlə dolu olan dili yox, analarımızın bizə laylay dediyi, folklorumuzdakı şirinliyi, sadəliyi qoruyub saxlayan dili təbliğ etmiş, öz şair və yazıçı dostlarına, ziyalılara dilimizi korlamaqdan qaçmağı, onu həmişə təmiz saxlamağı məsləhət görmüşdür: “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıcılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər” (5, 295).

Folklorun xalqın həyat tərzini, dünyaya fəlsəfi-estetik baxışlarını, adət-ənənələrini, dilini və ruhunu özündə aydın şəkildə əks etdirdiyi artıq məlumdur. Bunu nəzərə alan müəllif kitabdakı folklor materiallarının, ayrı-ayrı şairlərin əsərlərindən verdiyi nümunələrin və tərcümələrin məhz balaların gözəl ruhda böyüməsinə, düzgün tərbiyəsinə mühüm təsir edəcəyinə əminliyini bildirir: “Məcmuəyə daxil olan ancaq “Tülkü və üzüm” təmsili ruscadan tərcümə olunubdur. Mütərcim Eynəlibəy Sultanov öz dilimizin şivəsini itirməyibdir. Möhtərəm şairimiz Abbasəğa Nazirin və mərhum Mustafa ağa Arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri dəxi məcmuədə dərc olunubdur ki, onların mənə cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsiri ola bilər. Qasım bəy Zakirin təmsilat mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənməmiş əsərlərdir...” (4, 3).

Uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan F.Köçərli balacaların diqqətini, maraq dairəsini folklorə yönəltməyin əhəmiyyətini öz sözləri ilə bir daha vurğulayırdı. O, folkloru cəmiyyətdə insanların tərbiyəsi, savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi. Buna görə də kitaba mövzusunə görə daha tərbiyəvi, təsirli folklor nümunələrini daxil edən müəllif yazırdı: “Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyəsindədir. Böyük adamların ürəklərinin açılmasına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsanasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir” (4, 3).

Görkəmli tədqiqatçı folklorun müxtəlif janrlarında - atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, nağıllar, sayacı sözlər, düzgülər, laylalar, xalqın məişəti ilə bağlı sözlər, mərasim nəğmələri, yanılmaclar, müxtəlif uşaq oyunlarının az bir qismini də olsa “balalara hədiyyə” etməyi özünə dövlət qarşısında bir vətəndaş borcu saymışdır. Həqiqətən də, bu “hədiyyə” indi də balalar, böyüklər tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

F.Köçərlinin araşdırmaları əsasında tərtib edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının girişində Ruqiyyə Qənbərqızı onun ümumən ədəbiyyat sahəsindəki tədqiqatlarına toxunaraq öz fikirlərini söyləmişdir. O, Köçərlinin folklor sahəsindəki əməyini layiqincə qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, F.Köçərli ədəbiyyatı hər bir xalqın şən və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bəis olan səbəblərdən biri hesab edib iki hissəyə ayırmışdır: şifahi və yazılı ədəbiyyat. O, folklor nümunələrinə “xalqın qiymətli mənəvi bədi sərəvəti kimi baxırdı”. Çünki ağızdan-ağıza söylənilən bu ədəbiyyat “hər bir millətin hal və şəninə və övzai-məişətinə müxtəss olub, onun dünya üzrə və növ yaşamasına şəhadət verir” (2, 27).

Ümumilikdə F.Köçərli folklorŐunas kimi bir növ Azərbaycan mədəniyyətinin inkiŐafında da misilsiz xidmətlər g st rmiŐdir. O bilirdi ki, ədəbiyyatın inkiŐafı Őifahi xalq ədəbiyyatından baŐlayır. Buna görə də folklorun toplanması, n Őri iŐindən yan ke m miŐ, bu sahədə xüsusi fəaliyyət g st rmiŐdir. F.Köçərlinin topladıđı folklor nümunələri o zamanlar müxtəlif mətbuat s hi-f l rində çap olunurdu. Onun çap etdirdiyi xalq yaradıcılıđı nümunələri sırasında «Balalara hədiyyə»dən əlavə «Sayaçı söz-ləri», «AŐıq Valeh» v  sairə də var idi. F.Köçərli xalq ədəbiyyatına, ədəbiyyatın mu yy n məsələlərinə dair yazdıđı məqalə-lərində çoxlu folklor nümunələri verirdi (1, 48). Bu da o zamana görə çox dođru bir hərəkət idi.  unki ayrıca çap etməyə imkan olmayan toplanmıŐ xalq ədəbiyyatı nümunələrini ədib bu yolla n Őr edib yaymıŐdır. F.Köçərli bütün qabaqcıl ziyalılardan da diqqətini bu iŐ , folklorun toplanması iŐin  cəlb etmək istəyirdi.

1963-c  ildə F.Köçərlinin yaradıcılıđının bəzi nümunələri «Se ilmiŐ  s rl ri» adı altında n Őr edilmiŐdir. Kitaba daxil edilən «K   ril rin  vza v  əhvalı» adlı məqalə (1909) bir folklor-Őunas alimin Őifahi xalq ədəbiyyatının bəzi janrları haqqında fikirlərini əks etdirir. Belə ki, araŐdırmada atalar sözləri, sayaçı sözlər, laylalar, bayatılar kimi folklor nümunələri sadə, müqayisəli, anlaŐıqlı tərzdə izah edilir. Məsələn, sayaçı sözlər haqqında danıŐan müəllif qeyd edir ki, «m Őhur sayaçı sözlərində ev heyvanları bir-bir zikr olunur və bu sözlərdə heyvanların c ml sindən ziyadə tərif v  tövsif olunan qoyun v  ke idir; o heyvanlardır ki, tərəkəmə xalqının diriliyi v  rahatlıđı onların varlıđına bađlıdır. Xüsusən gözəl və Őirin dil ilə qoyunun qisim-qisim si-f tl ri tərif olunur» (5, 229). Sayaçı sözlərini laylalarla müqayisəli Őekild  izah edən müəllif ananın Őirin dillə balasına layla  almasını xalqın qoyunu Őirin dillə  zizl m si ilə izah edir və

 lav  edir ki, laylada iŐl dil n «balam» sözünün yerinə sayaçı sözlərdə qoyun sahibi qoyunu «nənəm» kəlməsi ilə oxŐayır:

N n m, qoyunun qarası,
Qırxlıđı polad parası,
Yaz g n  d l m si,
Payızda g r m si.
QıŐ g n  qovurması.

N n m, o sa aq qoyun,
B r d n qaçaq qoyun,
Sənə yaman baxanın
G z n  pı aq, qoyun! (5, 230)

Bu maraqlı müqayisədən sonra tədqiqatçı atalar sözlərində qoyunçuluqla bađlı rast gəlinən nümunələrə nəzər salır və onların mənalarnı izah edir: «Atalar s z n  gəldikdə, qoyundan hasil olan xeyir və b r k t  dair çox timsallar var. Necə ki, deyilibdir: «Qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli». Adı «bəlli» olmaq, yəni el v  oba i ində dövlət sarıdan Ő hr t tapıb, dillərdə adı s yl nm k deməkdir. «Qoyunun oldu yüz, gir i ində  z». Yəni yüz qoyundan o qədər dövlət və bərəkət yetiŐir ki, onun i in  girib  zm k olar. Qoyunsuz evləri babalarımız qurumuŐ çaya b nz dib, qoyunlu evləri qurulmuŐ yaya t Őbih ediblər. Sayaçı sözlərinin bir parasında qoyuna xitabən deyilir: «Yiy n sənin ucundan çıxıbdır k Ők , qoyun»; yainki: «Yiy n sənin ucundan gətirib gəlin, qoyun»; v  yainki: «Yiy n sənin ucundan bađlayıb k m r, qoyun». Söz yoxdur ki, k Ők  çıxmaq, gəlin gətirmək v  k m r bađlamaq dövlət niŐan sidir, varlılıq v  bolluq əlamətidir» (5, 230).

Ke miŐ  nəzər salan müəllif xalqın Novruz bayramından sonra havalar istil Ő n  yaxın yaylađa  z tutduđunu, burada olduqları müddətdə və ondan sonra yaratdıqları bayatıları xatırladır. K   vaxtı müəllifin dili ilə çox sadə və səmimi Őekild 

belə təsvir edilir: “Keçmişdə, iyirmi-otuz il bundan müqəddəm tərəkəmə xalqı Novruz bayramından sonra köçmək qeydinə düşüb, köç-döşə lazım olan əsəb və alət düzəldib hazırlamağa məşğul olurdu. Əkin-biçin ilə çəndən əlaqəsi yox idi. Elə ki, günün hərərəti şiddətlənib canlıya və cansıza əsər edirdi:

Sayan yağış yağanda,
Sarmaşiq ot bitəndə,
Quzu tələkə tutanda,
Keçi irtmək atanda –

Köçərilər arandan yaylaqlara tərəf hərəkət edirdilər və orada soyuq düşənə kimi, hətta bəzi yerlərdə qar yağanacan, yəni payızdan da bir ay keçəndə qışlaqlarına qayıdırdılar. Bu vaxtlarda aranın da havası sınıb, yumşaq və mütədil olurdu. Onun istisi heyvana və insana çəndən əsər etmirdi. O vaxtlarda dağdan gələn adamların rəngi qırmızıdan da ötüb, bənəfş çalırdı. Qoyunlar o qədər kökəlirdi ki, quyruqlarını çəkib apara bilmirdilər. At və sığır mal dərisinə sığmırdı. Bununla belə, el-oba yenə həsrət ilə yaylaqdan ayrılırdı və hali-dilini bu bayatı ilə bildirirdi:

Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı,
Soyuq bulaq, göy yaylaq
Yenə marala qaldı (5, 235).

Özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabında şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına özünəməxsus və haqlı izahlar verən F.Köçərli bu sahədəki biliyinin dərinliyini nümayiş etdirmişdir. O, yazırdı: “...millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər, tapmacalar icad edibdir ki, bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir və hər bir ittifaqda münasibi-hal söyləməyini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sair məxluqat ilə əlaqəsini az sözlü, amma dərin mənalı – müfid-müxtəsər kəlam ilə bəyan qılır. Məsələn, atalar təcrübə

ilə yəqin ediblər ki, kişi hər nə iş tutsa, yaxşı ya yaman, axırda onun nəticəsini görəcəkdir. Ona görə deyiblər: “Hər nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına” və yəinki “hər nə əkərsən, onu biçərsən”. Hər bir işdə səbr lazım olmağını təcrübə edib deyiblər:

Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən,
Bəsləsən, atlas olar tut yarpağından...” (2, 49).

Bunun ardınca müəllif minilliklər keçərək gəlib bizə çatmış atalar sözləri və məsəllərdən başqa nümunələr verir və onların ifadə etdiyi mənalara açıqlıq gətirir. Fikrini bu sözlərlə tamamlayır ki, türk dilində neçə min hikmətamiz məsəllər var ki, hamısı təcrübə ilə deyilibdir və onları burda yazmaq ilə qurtarmaz.

F.Köçərli tədqiqatda atalar sözləri ilə yanaşı nağıllara da toxunmuş, onların xarakterik xüsusiyyətlərini verməyə çalışmışdır. O yazırdı ki, nağıl qəhrəmanları haqq və doğru yolda çalışıb, canları bahasına müxtəlif maneələri atlayaraq, divlərlə, əjdahalarla vuruşur, lakin sonda haqq batılə, doğru yalana qalib gəlir və nağılların çoxu şadlıq ilə qurtarır. Heyvanlar haqqındakı nağıllarda isə onların hər biri insana mənsub olan xasiyyəti göstərir. Məsələn, aslan rəşadət və mərdanəliyi; ayı qanmazlığı; qurd axmaqlığı; tülkü hiyləgərliyi; dovşan qorxaqlığı; maral gözəlliyi və s. ifadə edir (2, 49).

Bütün bu nümunələrdən göründüyü kimi, F.Köçərli xalq yaradıcılığı materiallarını yalnız toplayıb nəşr etməklə işini bitmiş hesab etməmiş, hətta müxtəlif folklor janrları üzərində tədqiqat aparmış, tutarlı fikirlər irəli sürmüşdür.

F.Köçərli kitabında Azərbaycanın tanınmış şair və yazıçıları haqqında məlumat verərkən belə orada yeri gəldikcə xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə etmişdir. Məsələn, Seyid Əzim haqqında söhbət açan müəllif onun oğlu Mircəfərə yazdığı nəsihətdən bəhs edərkən öz fikirlərini folklordan nümunə gətirərək izah edir: “Seyid oğluna xitab etməklə bizim hamımızı mən-

zur qılıbdır. Türk məsəlinin misdaqınca: “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit!” (3, 52). Başqa bir yerdə isə Xalxalının yaradıcılıq yolundan bəhs edən müəllifin nümunə kimi verdiyi “Allahdan buyruq, ağızıma quyruq” ifadəsi ilə rastlaşırıq (3, 390).

Görkəmli folklorşünasın aşıq sənəti, onun ayrı-ayrı nümayəndələrindən bəhs edən məqalələri də vardır.

F.Köçərli folklorşünaslıq fəaliyyəti geniş və əhatəlidir. Başqa sözlə, Firidun bəy Köçərli Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında xüsusi xidmətləri olan ziyalılarımızdandır. Onun topladığı, nəşr etdirdiyi, ayrı-ayrı məqalələrdə nümunə kimi, bəzən də elmi cəhətdən izahını verdiyi folklor nümunələri bu işin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsində bir təkan olmuşdur. Firidun bəy Köçərli maarif, elm, təhsil, ədəbiyyat sahəsində gördüyü işlər, həqiqətən, təqdirəlayiqdir və onun çoxsahəli fəaliyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili, təhsilinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981.
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı, 2005.
3. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild. Bakı, 2005.
4. Firidun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 2012.
5. Firidun bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
6. <http://az.wikipedia.org/wiki/Firidun>.

Fidan QASIMOVA

Firidun bəy Köçərli folklorşünaslıq görüşləri

XÜLASƏ

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatının tədqiqi, tənqidi və toplanmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Onun iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Balalara hədiyyə” kitabları, müxtəlif vaxtlarda yazdığı elmi məqalələri ədəbiyyatımız üçün dəyərli töhfələrdir.

Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, öz millətini, xalqını, dilini sevən hər bir insan folklorunu qorumalı, onun itib-batmasına razı olmamalıdır. Gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürülən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri balaların düzgün tərbiyəsində, təlimində böyük rol oynayacaqdır.

Folklorun toplanması və nəşri ilə uzun müddət məşğul olmuş alim özünün folklorla aid fikir və elmi mülahizələri ilə də diqqəti cəlb etmişdir.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, yazılı ədəbiyyat, folklor, toplama, nəşr.

Фидан КАСУМОВА

Фольклористические воззрения Фиридун бека Кочарли

РЕЗЮМЕ

Фиридун бек Кочарли оказал особую заслугу в исследовании, критике и собирании азербайджанской письменной и устной литературы. Изданные в разные времена Ф.Кочарли двухтомник «Азербайджанская литература», «Подарок детям» и научные статьи являются очень важными источниками азербайджанской литературы.

Кочарли считает, что человек, который любит свой народ, свою нацию, свой язык, должен хранить свой фольклор и не должен позволять его потере. Образцы устного народного творчества переданные как наследие будущему поколению обладает большой ролью в правильном воспитании и обучении детей.

Ученый, который долго занимался сбором и изданием фольклора, привлек, также внимание своими научными мыслями и соображениями по фольклору.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, письменная литература, фольклор, собрание, издание.

Fidan GASIMOVA

Firidun bey Kocharli's folklore-studies opinion

SUMMARY

Firidun bey Kocharli had special services in the investigation, criticism and collecting of written and oral literature of Azerbaijan. His books "Azerbaijan literature" in two volumes, "Balalara hediye" ("Present to children") and the scientific articles written in different times are very important for our literature.

Kocharli notes justly that everyone who loves own national language, nation, language must save his folklore and must not agree with its loss. Folklore examples passed to future generations as the inheritance will be important in upbringing of the young generation.

The scientist being busy with the collecting and publishing folklore for a long time has involved the attention with his thoughts and scientific opinions about folklore.

Key words: Firidun bey Kocharli, written literature, folklore, collecting, publishing.

Gülzar OSMANOVA

AMEA Folklor İnstitutunun "Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsinin elmi işçisi

**EPİK FOLKLOR JANRLARININ ÇAĞDAŞ
AZƏRBAYCAN NƏSRİNƏ TƏSİRİ
("Balalara hədiyyə" kitabı əsasında)**

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının M.F.Axundovdan sonra fəaliyyət göstərən görkəmli nümayəndələrindən, realizmin təbliğatçılarından biri Firidun bəy Köçərli-dir. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin təşəkkülü, ədəbiyyat tariximizin ilk dəfə müəyyən dərəcədə sistemli və professional səviyyədə araşdırılması onun adı ilə bağlıdır. Xalqımızın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində misilsiz rolu və xidmətləri olan F.Köçərli öz məqalələrində müəllimi "məktəbin canı" və içində olduğu camaatın "çırağı" adlandırmış, şərəfli ömrünün 23 ilini Qori Seminarıyasının divarları arasında keçirərək istedadını, qəlbinin hərərə-tini, gözünün nurunu orada təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bacarıqlı və vətənpərvər müəllim kimi yetişməsinə sərf etmişdir. O, yaradıcılığına tərcümə ilə başlamış, rus şairlərindən bir sıra tərcümələr etmişdir. A.S.Puşkinin "Balıqçı və balıq" nağılını 1892-ci ildə "Torçu və balıq" adı altında çap etdirmişdir. Bundan başqa o, M.Y.Lermontovdan "Üç xurma ağacı", A.V.Koltsovdan "A kişi, niyə yatıbsan?" və s. kimi tərcümələr etmişdir. 35 illik ədəbi, elmi-pedaqoji, publisist fəaliyyətinin nəticəsi olan zəngin bir irs qoyub getmiş F.Köçərli "Литература азербейджанских татар" ("Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı"), "M.F.Axundov", "Balalara hədiyyə" əsərlərinin, iki cildlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nın və digər sanballı əsərlərin müəllifidir. Bundan başqa o, ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tə-

cümələr haqqında, qadın azadlığı, habelə məişət mövzusunda bir sıra maraqlı məqalələrin müəllifidir.

F.Köçərliyə ədəbi irsində uşaq ədəbiyyatı və eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinin tədqiqi xüsusi yer tutur. Alim folklor və uşaq ədəbiyyatını bədii ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş və gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə kömək edən, onların hərtərəfli inkişafına təsir göstərən amil saymışdır. F.Köçərli özü tərbiyə haqqında belə deyir: “Uşağın şəxsiyyətini tərtib və təşkil etməkdə tərbiyə nüfuzu böyük əqddir. Tərbiyə nüfuzu çocuğun ruhunda və qəlbində bir iz, bir əsər buraxıyor və onun qəlbini bu və ya digər hala salıyor. Binaən əleyhi tərbiyə nüfuzu həmə tərbiyənin amili deməkdir. Tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər, qayət müxtəlifdir. İnsanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir. Bütün bu amillər ona nüfuz yetiriyor. Tərbiyə amilləri bunlardır: təbiət, ailə, məktəb, kitablar, din və ittifaqi hallar” (8, 158). F.Köçərli vətəni, xalqını və dilini böyük məhəbbətlə sevən vətənpərvər bir ziyalı idi. Görkəmli pedaqoq Mehdiqan Vəkilov öz xatirəsində qeyd edir ki, ömrünün axırına kimi övladı olmayan F.Köçərli bütün məhəbbətini, mehr və ülfətini, ümid və arzularını seminariyada oxuyan azərbaycanlı balalarına bağlamışdı (8, 9). Bunu F.Köçərliyə həyat yoldaşı Badisəbə xanıma yazdığı 17 may 1920-ci il tarixli məktub da təsdiq edir.

Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi olan F.Köçərli folklorun toplanması, nəşri və inkişaf etdirilməsi işinin çox mühüm və şərəfli bir sahə olduğunu bilərək Azərbaycan xalq ədəbiyyatının bəzi nümunələrini toplayıb 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” adı altında nəşr etdirmişdir. Bu nümunələr xırda hekayələr, nağıllar, nəğmələr, oyun qaydaları, düzgülər, sayaçı sözləri, məsəllər, tapmacalar, yanıltmaqlardır. Uşaq psixologiyasına yaxından bələd olan bir pedaqoq kimi F.Köçərli bu nümunələr

vasitəsilə uşaqlara maarifçilik ideyalarını aşılayır, onların fikrinin aydınlaşmasına, həyat və məişət haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə yardımçı olmağa çalışırdı. F.Köçərli ardıcıl olaraq xalqın sənət incilərini toplamış, sahmana salmış, ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmışdı. Dərsliklərdə F.Köçərliyə, hər şeydən əvvəl, maraqlandıran sadə, anlaşılıqlı dil məsələsi və uşaqlar üçün məişətimizdən götürülüb yazılmış hekayə, şeir və nağıllar idi. Onun klassik ədəbiyyat, həmçinin xalq ədəbiyyatı haqqındakı nəzəri müddəaları folklorşünaslıq elmi sahəsində indi də dəyərini saxlayır. Hökmlərini xalq ədəbiyyatından gətirdiyi tutarlı nümunələrlə əsaslandıran ədib folklorla tarixin əlaqəsi məsələsi haqqında belə yazırdı: “Ağızdan-ağıza söylənən əlvahi-ədəbiyyat hər bir millətin hal və şanına və övzai-məişətinə müxtəs olub, onun dünya üzrə nə nevi yaşamasına şəhadət verir” (8, 23). Odur ki, F.Köçərli “Balalara hədiyyə” dərsliyində həm yazılı ədəbiyyatımızdan, həm də şifahi xalq yaradıcılığından bir çox nümunələr verərək milli oyanış, özünüdərk, maarif və mədəniyyətin yüksəlişi məsələsini ön plana çəkmişdir. Qeyd edək ki, dərslikdə XIX əsr Azərbaycan şairi Q.Zakirin “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Qurd, çaqqal və şir”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilləri, “Durnalar” qoşması, A.Nazirin “Vətən”, “Qarayazı meşəsinin vəsfi və ovçuların zülmü” şeirləri verilmişdir. Buraya aşıq poeziyasından nümunələr də daxil edilmişdir: Aşıq Əmrahın “Aranla yaylağın bəhsi”, Xəstə Qasımın “Yaxşıdır” rədifli qoşmaları və s. Dərslikdə həmçinin böyük rus təmsilçisi İ.A.Krılovun “Tülkü və üzüm” təmsilinin tərcüməsi də yer almışdır. Xalq ədəbiyyatına gəldikdə isə tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər, yanıltmaqlar, sayaçı sözləri, düzgülər, nağıllar, oyunlar və s. nümunələr uşaqların ixtiyarına verilmişdir. “Ərincək it” adlı hekayə, “Çoban”

mənzuməsi, “Qurd” hekayəsi müvafiq atalar sözləri ilə tamamlanmışdır. “Balalara hədiyyə” dərslində uşaqların dünyagörüşünü artırmaq, onların həyat, cəmiyyət haqqındakı təsəvvürlərini formalaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif bitki, heyvan, yemək adları da verilmişdir. Dərslərdəki ən maraqlı folklor nümunələri nağıllardır. Qeyd edək ki, burada “Xoruz və padşah”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy” (“Dozanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy”), “Göyçək Fatmanın nağılı” kimi Azərbaycan nağılları yer almışdır. Vətənpərvər maarifçi bu nağılları dərsləyə salmaqla uşaqların həyata baxışlarını, dünyagörüşlərini kamilləşdirmək, haqqın, ədalətin həmişə qara qüvvələr üzərində qələbəsinin zəruriliyini anlatmaq və başa salmaq məqsədini güdmüşdür. Məsələn, “Göyçək Fatmanın nağılı”nda təsvir olunan totem – qara inək xeyrixah insanlara xoşbəxtlik, səadət, pis niyyətli adamlara isə bədbəxtlik gətirir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə və başqa sənətkarlarla yanaşı, F.Köçərliyə yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Doğrudur, adlarını çəkdiyimiz bu bədii söz ustaları bütün yaradıcılıqlarını uşaqlara həsr etməsələr də, bir sıra orijinal əsərlər yaratmaqla milli uşaq ədəbiyyatımızın müstəqil sahəyə çevrilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə rolunu oynamışlar. Xalq yaradıcılığından və klassik dünya ədəbiyyatından bəhrələnmiş müxtəlif janrlı uşaq ədəbiyyatı nümunələri XX əsrin ikinci yarısında da müstəqil bir sahə kimi təşəkkül tapmış və mərhələli şəkildə inkişaf etmişdir.

Belə ki, F.Köçərliyə “Balalara hədiyyə” müntəxabatında toplanmış uşaq folkloru nümunələri milli uşaq ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kitabdakı xalq ədəbiyyatı nümunələri sonrakı dövrlərdə yazılmış uşaq nəsrinə, həmçinin böyüklər üçün yazılmış nəsr əsərlərinə təsirsiz qalmamışdır. Buna nümunə olaraq biz görkəmli yazıçı İ.Əfən-

diyevin “Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı» povestini, «Yusif və Esfir», «Vəzir Allahverdi xan və Bəhlul Dənəndə», «Həyatın əbədi ahəngi», «Abidin yuxusu», «Sağsağan», «İsa-Musa» və s. kimi maraqlı süjet əsasında yazılmış hekayələrini göstərə bilərik.

Yazıçı X.Hasilova da uşaqlar üçün «Tısbəgə və əqrəb», «Şir və qarışqa» hekayələrini xalq yaradıcılığı motivlərindən istifadə edərək yazmışdır. Əlbəttə, bu hekayələrin süjeti yeni deyildir, Şərqi ədəbiyyatında bu motivlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Lakin yazıçı bu motivi uşaqların anlam səviyyəsinə salmış, daha oxunaqlı olması üçün dilimizin zəngin leksik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. “Tısbəgə və əqrəb” hekayəsi “dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək” atalar sözünün məzmunu ilə səsleşir. Uşaqlara dostluqda vəfalı olmaq, dar gündə dostu arxa olmaq kimi gözəl əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır. “Şir və qarışqa” hekayəsində isə ehtiyatlı olmaq, israfçılıqdan uzaq olmaq kimi xüsusiyyətlər təlqin olunur. Göründüyü kimi, bunlar F.Köçərliyə hələ XX əsrin əvvəllərində tərtib etdiyi dərslərdəki bir çox nümunələrin, o cümlədən təmsillərin məzmunu ilə səsleşir.

İ.Hümmətovun əfsanələr və hekayələr daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» kitabı uşaqlar üçün nəşr olunan maraqlı kitabdır. 70-80-ci illərdə qələmə alınmış və bu kitaba daxil edilmiş «Çinar əfsanəsi» əfsanə-povesti, «Aladağla Qaradağın dastanı», «Göy göl əfsanəsi» əfsanələri, «Abasbəyi», «Kor toyuq», «Babəkin yaşıl gəmisini», «Dəvəgözü dərəsi», «Sərtib, Rasim və başqaları» və s. hekayələr mövzu baxımından yeni uşaq nəsrinə təsiri bağışlayır. Bundan başqa yazıçının “Yaxşılıq itmir”, “Zalım ağa və balaca”, “İki molla və kəndli” əsərləri uşaqlar üçün yazılmış gözəl nağıllardır.

Uşaq nəsrinin maraqlı nümunələrinə yazıçı-dramaturq Elçinin yaradıcılığında da rast gəlinir. Onun “Küləyin, çinarın və qaranquş balasının hekayəti”, “Gilas qız”, “Humayın yuxusu”,

“Balaca qırmızı çiçək”, “Aysu və balaca balıqlar” və başqa hekayələri uşaq ədəbiyyatının parlaq nümunələridir. Məsələn, “Aysu və balaca balıqlar” hekayəsində yazıçı Yaşıl ördək və balaları haqqında nağıl verərək, uşaqlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlər, humanist fikirlər formalaşdırmaq məqsədi güdmüşdür.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” dərslində verilmiş müxtəlif şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o cümlədən nağıllar çağdaş nəsrimiz üçün bir mənbə rolunu oynamışdır. Bunu Elçinin yaradıcılığına da aid etmək olar. Qeyd edək ki, Elçin folklor nümunələrindən, folklorizmin açıq və üstüörtülü məqamlarından böyükler üçün yazdığı nəsr əsərlərində də yeri gəldikcə istifadə etmişdir. “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “Qatar. Pikasso. Latur. 1968”, “Talvar”, “Bülbülün nağılı”, “Qırmızı ayı balası”, “On ildən sonra”, “Bu dünyada qatarlar gedər”, “Gümüşü, narıncı, məxməri” və s. hekayələrində folklordan istifadə bir çox hallarda üstüörtülüdür, mətnaltıdır. Bəzi məqamlarda isə ənənəvi folklor süjetindən, obraz və motivlərindən yeni səpkidə - bütün milli koloriti, mövzu və məzmun gözəlliyi əks olunmaqla istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Bülbülün nağılı” hekayəsindəki folklorizm də vətən və azadlıq motivi verilmişdir ki, bu da aşağıda göstərilmiş bayatının məzmunu ilə səsleşir:

Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Bundan başqa onun hekayələri, o cümlədən “Bülbülün nağılı” hekayəsi xalq nağıllarının təhkiyəsinə əsaslanır. F.Köçərli-nin “Balalara hədiyyə” dərslindəki nağıllarla bu hekayəni müqayisə etdikdə bunun şahidi oluruq. Hekayədə oxuyuruq: “Sarı bülbül dağlar aşıb, dərələr keçdi, çaylarda çimib, bulaqlardan su içdi, az getdi, çox getdi, dərə-təpə düz getdi, axırda gəlib köksü

gözəl o dağlardakı meşəyə çatdı və meşədəki qoca bir palıd ağacının ovuğunda köhnə yuvaya girdi; sarı bülbül o qədər uçmuşdu ki, tamam taqətsizdi, amma güclə başını qaldırıb meşəyə baxdı və bu dəm meşəyə gün dəydi, meşənin yaşıllığı günün şüaları altında alışıb yandı, göz qamaşdırdı və bülbül bütün gücünü toplayıb oxumağa başladı” (1, 152).

Elçinin hekayələrini oxuduqda nağıllarda tez-tez rast gəldiyimiz başlanğıc və sonda işlənən ifadələrlə qarşılaşırıq: “Burda nağılı qurtardım. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri bu nağılı yazanın, biri də oxuyanın. Vəssalam, şüttamam”; “Az keçdi, çox keçdi”; “Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tində, biri var idi, biri yox idi, Allahdan savayı heç kəs yox idi, təkə iki nəfər Çal Papaq var idi, bir nəfər də Qara Kepka və Qara Kepkanın da bir sevimli həyat yoldaşı var idi ki, adı Çadra xanım idi” (1, 68).

“Balalara hədiyyə” dərslindəki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı belə başlayır: “Biri var imiş, biri yox imiş, Allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bircə keçi var imiş, bu keçinin də üçcə balası. Birinin adı Şəngülüm, birinin adı Şüngülüm, birinin də adı Məngülüm” (7, 152). Dərslidəki “Pıspısa xanım və siçan bəy” nağılının da başlanğıcı bunun kimidir: “Biri var imiş, biri yox imiş, Allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bir də Pıspısa xanım var imiş” (7, 159).

Gerçək həyatın mövcud mənzərəsini realılıqla əks etdirmək, müasir yeniyetmələrin duyğu və düşüncəsini, kənddə yaşayan cavanların poetik dünyasını təsvir etmək Elçin nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun hekayələrində müasirlik anlayışı təkə kəndin zahiri görünüşündə, yeni tikilmiş binaların, mədəniyyət ocaqlarının çoxluğunda deyildir. Bəzən yazıçı, ümumiyyətlə, kəndi təsvir etmir, insanların mənəvi dünyasını, həyata baxışını elə real və aydın cizgilərlə verir ki, bu cizgilər müəllifin ideya məq-

sədini aydın şəkildə bürüzə verir. «Bu dünyada qatarlar gedər» hekayəsinin qəhrəmanı Əbilidir. Yazıçı oxucunu nə bu kəndin özü, nə də adamları ilə yaxından tanış edir. Əsəri oxuyan oxucu Əbilidən başqa bu kənddə yaşayanların yalnız adını eşidir, onlar haqqında deyilmiş bir-iki ifadəyə rast gəlir. Lakin Əbilinin məhdud dünyagörüşü və ötüb keçən qatarlara onun heyvətli baxışları arxasında bu uşağın romantik duyğulu qəlbini görürük. Əbili kəndlərindən keçən qatarlara, bu qatarların içində gedən qırmızı, yaşıl, çəhrayı uşaqlara həsrətlə baxan romantik bir uşaqdır. Lakin o, bir şeyi yaxşı başa düşür ki, həmin qatarlarda gedən rəngbərəng uşaqlarla onun arasında olan fərq çox böyükdür. Əbili qatarda gedən bu uşaqların zahiri görkəmində ümumi bir çalar kəşf edir: uşaqlar rəngbərəngdir. Yazıçı bu uşaqların fərqiündəki poetik kolo-riti vermək üçün onları müxtəlif çalarlı rənglərlə təsvir edir. Müəllif hekayədə nağıl təhkiyəsinə əsaslanmış, nağıllarımızda işlənmiş bir sıra ifadələrdən istifadə etmişdir. Məsələn: “Əbili bütün ömründə birinci dəfə qatara mindi, «Bakı – Moskva» qatarına. Qatar çox getdi, az getdi, dərə, təpə düz getdi, axırda gəlib Əbiligilin kəndinin yanından ötüb keçdi” (1, 115).

Yazıcının son illərdə qələmə aldığı “Nağıllar” silsiləsindən olan hekayələri son dərəcə maraqlı doğurur. Bu “nağıllar” 2011-ci ildə 525-ci qəzetin müxtəlif nömrələrində dərc edilmişdir. Buraya “Arzunun nağılı”, “Məhkum qaysı ağacının nağılı”, “Bütün dərslərdən azad qoca şeyxin nağılı”, “Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı”, “Qoca palıdın nağılı”, “Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı”, “İki müdrək balıq ailəsinin və axmaq qu quşunun nağılı”, “Ağlayan böyürtkənin nağılı” və s. hekayələr daxildir. Şifahi ədəbiyyat istifadə edənlər üçün yaradıcılıq mənbəyidir. Söz adamlarının əksəriyyəti folklorun – nağılın, əfsanənin, dastanın əlindən tutub ədəbiyyata gəlir. M.F.Axundov, S.Rəhimov, H.X.Anderson və başqaları kimi Elçin də “Nağıllar”

silsiləsində bu uğurlu yolu davam etdirir. Onun bu silsiləyə daxil olan hekayələrinin dili nağıllarımızda olduğu kimi sadə, aydın və təsirlidir. Lakin burada hekayə janrının əlamətləri üstündür. Xalqın etnik həyatını, adət-ənənələrini, psixoloji durumunu öyrənməyə daim meyilli olan Elçin nağıl təhkiyəsinə əsaslanan bu hekayələrdə üstüörtülü şəkildə bir çox problemlərə toxunmuş, günümüzdə baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirmişdir.

Elçin nəsrinin ən ümdə xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada poeziyaya məxsus lirizmlə yanaşı, xalq nağıllarının təhkiyəsindən gələn bir sadəlik, axıcılıq vardır. Onun “Nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələrinin qəhrəmanları da nağıl və təmsillərimizdəki kimi, əsasən, müxtəlif heyvanlar və bitkilərdir. Yazıçı bu qəhrəmanları danışdıraraq bir çox məsələlərə üstüörtülü şəkildə toxunur, oxucunu düşünməyə vadar edir. Məsələn, “Məhkum qaysı ağacının nağılı” hekayəsində sanki qaysı ağacı danışır, başına gələnlərdən şikayətlənir. Ona calaq edilərək yeni növ meyvə becərməyə çalışan insanlardan giley-güzar edir. Nağıl-hekayədə ayrı-ayrı yaşamaq haqqı olan ağaclara calaq edilməsindən danışılır. Əslində yazıçı qaysı ağacının timsalında həmin prosesin cəmiyyətdə - insan mənəviyyatında da baş verdiyini nəzərə çatdıraraq, doğru ilə yalanın, həqiqətlə rəzalətin, işıqla zülmətin calaq edilməsi probleminə toxunur. O, nağılın gerçək dili ilə bəlalər, fəlakətlər içində olan dünyamızı özünə gəlməyə səsləyir. Digər bir hekayədə - “Qoca palıdın nağılı”nda palıd ağacı şəxsləndirilir. Hekayədə oxuyuruq: “O palıd ağacı o qədər hündür idi ki, meşədəki bütün ağaclara, bütün ətrafa yuxarıdan aşağı baxırdı və o palıd ağacı bu dünyada o qədər yaşamışdı ki, özünün də yadından çıxmışdı ki, nə qədər yaşı var: Üç yüz il?.. Dörd yüz il?.. Beş yüz il?..” (4, 21). Lakin palıdın bu əzəməti, illərlə bir yerdə duraraq ətrafı seyr etməsi onu bezdirmiş, öz halından şikayətçi etmişdi. “Qoca palıd daha yüz

illər boyu eyni yerdə dayanmaq, hər payızın sonu xəzəl məzarlığına baxmaq istəmirdi, ancaq onun həyatı bundan ibarət idi və bəlkə də qoca palıd elə buna görə daha bu dünyada yaşamaq istəmirdi. O hər dəfə sübh tezdən yuxudan oyananda, elə həmin andaca öz məhkumluğu yadına düşürdü və bütün varlığından doğan yanğı ilə Yaradana deyirdi: - Mən daha yaşamaq istəmirəm. Mən bu dünyada gördüyümü görmüşəm, bəsdir! Mən yorulmuşam. Hər səhər yenidən yerimdə dayanıb yaşamaq mənim üçün əzabdır. Qurtar məni bu əzabdan!..” (4, 21). Günlərin bir gününü onu da kəsib doğradılar və o əzəmətli palıdın yerində sadəcə bir kötük qaldı. Sonra o kötük də tamam çürüyüb yox oldu. Elə bil burda heç vaxt heç bir ağac bitməmişdi.

“Ağlayan böyürtkənin nağılı” hekayəsinin də məzmunu demək olar ki, “Qoca palıdın nağılı” hekayəsi ilə eyniyyət təşkil edir. Burada böyürtkən kolu danışdırılır. O, böyümək, bütün ağaclara yuxarıdan aşağı baxmaq istəyir. Bunun üçün gecə-gündüz ağlayaraq göz yaşı tökür. Axırda öz məqsədinə çatır. Lakin səhv fikirdə olduğunu başa düşüb peşman olur: “Hərdən ona elə gəlir ki, qədim yol boyu bitmiş böyürtkən kolları istəsələr, onu geri, öz yanlarına qaytara bilərlər, ancaq - əvvəla, böyürtkən kolları ona necə kömək edə bilərdilər? – ikincisi də, əslində, böyürtkən kolları heç ona kömək etmək istəmirdilər də, çünki böyürtkən kolları çoxdan ondan küsmüş, onu unutmuş, ona yad olmuşdular” (2, 21). Bu hekayədə Elçin böyürtkən kolunun aqibəti fonunda insanlara sanki bir ismarıq verir, onları öz doğma yurd-yuvalarına, soy-köklərinə bağlı olmağa çağırır. Yazıçı bu hekayələrdə üstüörtülü şəkildə folklorizmdən - “çox istəyən, azdan da olar” və “sonrakı peşmançılıq fayda verməz” atalar sözlərindən istifadə etmişdir. “Balalara hədiyyə” dərslində verilmiş “Tülkü və kəklik” nağılının da sonunda müvafiq olaraq “sonrakı peş-

mançılıq fayda verməz”, “əldən gedən ələ gəlməz”, “doğruya zaval yoxdur, çəkəsən hər divana” məsəlləri verilmişdir (7, 158).

“Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı” hekayəsində adından da göründüyü kimi zoğal ağacı şəxsləndirilir. Hekayədə deyingən zoğal ağacının başına gələnələr nəql olunur: “Zoğal ağacı, əslində, elə lap əvvəllərdən – gənc yaşlarından deyingən idi və o vaxtlar ki, zoğal ağacının bitdiyi bu dağ döşü hələ sıx meşəlik idi, o vaxtlar ki, insanlar hələ ətrafdakı ağacları qırmamışdı, həmin ağaclar təəccüb edirdilər ki, bu zoğal ağacı bu cür deyingənlikdə kimə oxşayıb? Onların tanıdığı zoğal ağaclarının, hətta ən yaşlılarının da arasında belə deyingən olanı yox idi.

Zoğal ağacı elə hey deyiniirdi:

- Belə də sıxlıq olar? Nəfəs almaq mümkün deyil!..

Yay vaxtı:

- İsti bir tərəfdən, bu sıxlıq da bir tərəfdən!..

Qış vaxtı da əksinə:

- Bu palıda bax da!.. Bu yemişana bax da!.. Elə aralı bitiblər ki, qarın hamısı mənim başıma tökülür” (6, 21).

Sonra insanlar dəmir yolu çəkdilər və dağın döşündəki o sakitliyi dəmir yolundan keçən qatarların səsi, hərdən də elektrovozların fiti pozmağa başladı. Hər dəfə qatar keçəndə elə bil dağın döşündən bir zəlzələ dalğası ötüb keçirdi.

“Zoğal ağacı deyiniirdi:

- Nə üçün mən o qatarların səsinə eşitməliyəm? O qatarlar keçdikcə elə bil zəlzələdir. Nə üçün mənim köklərim torpağın altında titrəməlidir? Nə üçün o elektrovozların mənfur fiti məni səksəndirməlidir?” (6, 210).

Zoğal ağacı bu deyingənliyindən başına gələn bir hadisədən - gövdəsinə mismar vurulduqdan sonra əl çəkdi. O, daha deyiniirdi, çünki onun deyingənliyini indi yalnız səssiz nalələri əvəz edirdi. İndi onu yalnız gövdəsindəki mismardan qurtulmaq ma-

raqlandırır. Nəhayət, bir müddətdən sonra bir bağban onu bu zülmədən qurtardı. “Və o çağdan sonra zoğal ağacı xoşbəxtlik içində ömür sürməyə başladı. Onun gövdəsindən, budaqlarından, yarpaqlarından bütün ətrafa xoşbəxtlik dalğaları yayılırdı. Həyat necə gözəl idi!.. quşların meşədən gələn cəh-cəhi, cırcıramaların cırlıtısı, dağın arxasındakı gölməçədən gələn qurbağa qurultusu necə gözəl idi!.. Hətta qatarların o səsi, elektrovozun o fiti də gözəl idi!..” Qeyd edək ki, burada da folklorizmin üstüörtülü məqamından istifadə olunmuşdur. Bu hekayənin məzmunu “pisi görməyən yaxşının qədrini bilməz” atalar sözünün məzmunu ilə səsleşir.

“Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı” və “İki müdrik balıq ailəsinin və axmaq qu quşunun nağılı” hekayələrində isə əsas qəhrəmanlar heyvanlardır. Yazıçı onları şəxsləndirərək cəmiyyətdəki, insanların mənəviyyatındakı bir sıra nöqsanları göstərir. Birinci hekayədə oxuyuruq: “Qara qarğa bu dünyada 220 il yaşamışdı və bilirdi ki, daha bu dünyadakı ömrünün axırına az qalıb, ona görə də heç olmasa ömründə bir dəfə yaxşılıq etmək istəyirdi, ancaq bilmirdi ki, necə etsin.

Qara qarğa poliqlot idi, təkə quşların yox, heyvanların, ağacların da, cürbəcür güllərin, hətta insanların da dilini bilirdi. Uçub ağacların budaqlarına qonurdu, ağaclara:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm! – deyirdi.

Ancaq ağaclar rişxəndlə:

- Qara qarğadan xeyir? – deyib, ona məhəl qoymurdu.

Qara qarğa fürsət tapdıqca cürbəcür quşlara deyirdi:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm!

Ancaq o cürbəcür quşlar da o saat ondan uzaqlaşırıldı:

“Qara qarğadan xeyir gələr?”

Qara qarğa cürbəcür heyvanlara deyirdi:

- Mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm!

Ancaq heyvanlar onun “Qar!.. Qar!.. ləhcəsi ilə heyvanların dilində danışmasına gülüb, çıxıb gedirdilər” (3, 21).

Qara qarğa insanlardan qorxurdu və təkə insanlara deyə bilmirdi ki, mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm. Hekayənin sonunda onun dibçəkdə əkilmiş bir ev bənövşəsinə etdiyi yaxşılıq bir növ pislilyə çevrilir və qara qarğa yaxşılıq etməsinə peşman olur.

Göründüyü kimi, burada qarğa obrazı nağıl və təmsillərimizdəki bir sıra heyvan və quşlar kimi şəxsləndirilir. Məsələn, “Balalar hədiyyə” dərslində də verilmiş “Göyçək Fatmanın nağılı”nda belə bir səhnə var. Kəsiləcəyindən xəbər tutan qara inək Fatmaya dedi: - “Məni kəsəcəklər. Amma sən mənim ətimdən yemə və sümüklərimi yığıb bir yerdə basdır. Hər vaxt istəsən gəl o yerə, üstünü aç, orada bir dəst paltar və bir cüt qızıl başmaq taparsan” (7, 166). “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və “Pıspısa xanım və Siçan bəy” nağıllarında da müxtəlif heyvanlar danışdırılır.

Folklor xalqın həyatını, onun məişətini, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından qədim mədəniyyətimizin yaddaş salnaməsidir. İnsanlar öz həyatını, məişətini, arzu və düşüncələrini, xeyrin şər üzərindəki qələbəsinə inamlarını müxtəlif folklor nümunələrində canlandırmışlar. Xalqımızın ibtidai təfəkkür və təsəvvürlərindən yaranan bir çox folklor nümunələri, o cümlədən nağıllar əsrlər boyu nəsilə-nəslə keçərək yaşamış, öz varlığını bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Bu nağıllar zaman-zaman yazılı ədəbiyyatımızın - bir çox şair və yazıçılarımızın diqqətindən yayınmamış, onlar əsərlərində xalq psixologiyasının təsvirinə də yer vermişlər. F.Köçərli də vətənpərvər bir ziyalı kimi daima xalqının maariflənməsi, tərəqqisi yolunda çalışmış, onun şifahi ədəbiyyat nümunələrini toplayaraq nəşr etdirmişdir.

Beləliklə, folklor elə bir mənbədir ki, bütün zamanlarda yazılı ədəbiyyata da təsirsiz qalmamış, istər açıq, istərsə də

üstüörtülü şəkildə istifadə edilməsindən asılı olmayaraq daima onu daha da zənginləşdirmiş, cilalamış, oxunaqlı etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Elçin. "Seçilmiş əsərləri" (10 cildə), I cild. "Çinar-Çap" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 428 s.
- 2.Elçin. "Ağlayan böyürtkənin nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 30 aprel, səh. 21
- 3.Elçin. "Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 26 fevral, səh. 21
- 4.Elçin. "Qoca pələndin nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 19 fevral, səh. 21
- 5.Elçin. "Məhkum qaysı ağacının nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 12 mart, səh. 21
- 6.Elçin. "Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı". 525-ci qəzet, 2011, 7 may, səh. 21
- 7.F.Köçərli. "Balalara hədiyyə". Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, Gənclik, 1985, səh. 126-214
- 8.F.Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, Nurlan, 2005, 288 s.
- 9.X.Hasilova. Təmizkar sağsağan. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1956, 36 s.

Gülzar OSMANOVA

**Epik folklor janrlarının çağdaş Azərbaycan nəsrinə təsiri
(“Balalara hədiyyə” kitabı əsasında)**

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Firidun bəy Köçərlinin tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” dərsliyinin XX əsr Azərbaycan nəsrinə, o cümlədən uşaq nəsrinə təsiri məsələsindən danışılır. Xalq yazıçısı Elçinin hekayələrindən nümunələr gətirilərək dərslikdəki nağıllarla müqayisə olunur.

Açar sözlər: maarifçilik, folklor, nağıl, epik janr, nəsr, hekayə.

Gülzar OSMANOVA

**The attitude to modern Azerbaijan prose of epic folklore genres
(According to the book “A gift to the children”)**

SUMMARY

In the article it is said about the attitude of “Balalara hədiyyə” (A gift to the children) compiled by Firidun bəy Köçərli who was the well-known educationist to the prose of the 20th century, especially the children prose. Using the examples from the tales by the folk writer Elchin are compared with the tales from that textbook.

Key words: enlightenment, folklore, tale, epic genre, prose, story

Гюльнар ОСМАНОВА

**Воздействие эпических фольклорных жанров
на современную прозу Азербайджана
(на основании книги «Подарок детям»)**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о воздействии книги «Подарок детям» составленного видным просветителем Фиридуном Кочарлы на Азербайджанскую прозу XX века, в том числе на детскую прозу. Приводятся примеры из рассказов народного писателя Эльчина и сравниваются со сказками из книги.

Ключевые слова: просветительство, фольклор, сказка, эпический, жанр, проза, рассказ

Aytac ABBASOVA
AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABINDAKI “GÖYÇƏK FATMA” NAĞILI VƏ ONUN VARIANTLARI

Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Firidun bəy Köçərliyədir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini sistemli bir halda öyrənmək, yaratmaq ideyası məhz Firidun bəy Köçərli tərəfindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək əldə etdiyi nəticələri “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində əks etdirməsi, Firidun bəy Köçərlinin bu sahədə ən böyük xidməti sayılır. Bu əsəri yazmaqla Firidun bəy müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin əsasını qoymuş və beləliklə də, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır. Firidun bəy Köçərli görkəmli ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, həm də folklorşünaslıq sahəsində ilkin olaraq folklorun başlıca və əsas xüsusiyyətlərini yazıya almışdır. “Firidun bəy Köçərlinin həm tənqidi məqalələrində, həm də tədqiqatçılıq fəaliyyətində bariz şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən ən başlıcası, onun müasirlik problemini həmişə diqqət mərkəzində saxlamasıdır.” [6, 98]

Qarabağda-Şuşada dünyaya göz açmış Firidun bəy Köçərli el sənətini vətəndaşlıq hissi ilə sevərək qədrini bilmiş, şifahi ədəbiyyatını itib-batmaqdan, unudulmaqdan qorumağı vacib bilmişdir. Bunun üçün böyük maarifçi-pedaqoq və ədəbiyyatşünas toplayıcılıq işinə başlamış, Aşıq Valehin şeirlərinin, o cümlədən onun məşhur vücudnaməsinin, xalq bayatılarının, uşaq folkloru incilərinin bir qisminin öz dövrünün mətbuatında, oxu kitablarında çapına çalışmışdır. F.Köçərli 1912-ci ildə topladığı folklor

nümunələrini “Balalara hədiyyə” adı ilə toplu şəkildə nəşrinə nail olmuşdur.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil edilən şifahi ədəbiyyat nümunələrinin mövzucu milli, formaca sadə, ideya-məzmunca tərbiyəvi və təsirli olması tələbini nəzərə alan Köçərli bir pedaqoq kimi inanırdı ki, bu toplunu oxuyacaq “balalar şadlanacaq, bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır, təbiətlərinin iqtizasına müvafiqdir” [4, 12].

Kitabın ön sözündəki aşağıdakı fikirlər bu gün də öz ədəbi-estetik, bədii-estetik dəyərini saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi həm də böyüklər üçün də maraq dairəsinədir. F.Köçərli bunu bir pedaqoq və ədəbiyyatşünas kimi həssaslıq və peşəkarlıqla belə dəyərləndirmişdir: “Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb olacaqdır ki, onlar mütaliə əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir” [4, 12].

“Balalara hədiyyə” kitabında F.Köçərlinin əsas məqsədi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin – nağıllar, uşaq oyunları, tapmacalar, atalar sözləri, yanıltmaclar, düzgülər, mövsüm və mərasim nəğmələri, təmsillər, sayaçı sözləri və s. bir yere toplanması və yazıya alınması idi. F.Köçərli gənc nəslə düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oymaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından folklor nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından sayır və bunu valideynlərə məsləhət görürdü. Heç təsadüfi deyil ki, o, çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan “Balalara hədiyyə” adı vermişdir.

Kitaba daxil edilən nağıllar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Az sayda olmasına baxmayaraq, nağıllar mövzu baxımından məişət nağılları və heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara ayrılır. Nağıl ilk baxışda insanı real həyatdan ayıraraq fantastikaya,

sehrli bir aləmə aparır kimi görünür. Əslində isə hər bir nağılda, bütün başqa ədəbi əsərlərdə olduğu kimi, bu adət və təbiətdən kənar fantastika arxasında həqiqi real həyat durur. Nağılın xalq tərəfindən sevilməsi və geniş yayılması onda haqsızlıqların, ədalətsizliklərin dolayı yolla da olsa, deyilməsinə keçmişdə də, indidə də böyük imkanlar yaratmasıdır. “Nağıl keçmişin və hazırdakı ictimai toqquşmaların kəskin ifadəsidir.” [8, 119]

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında “Göyçək Fatma” və heyvanlarla bağlı “Xoruz və Padşah”, “Qarı və pişik”, “Nazıkbənazik-Tazıkbətazik”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və “Pıspısa xanım və Siçan bəy” nağılları var ki, bu nağılların qəhrəmanları əsasən heyvanlardır.

“Xoruz və Padşah” nağlında xoruzun tapdığı “bir qaraca pul” onun başının kəsilməsinə səbəb olur. Dilini sakit saxlamayan xoruz sevincindən tapdığı pulu hamıya elan edir. Bunu eşidən padşah xoruzun əlindən pulunu alır və xoruz yenə də sakit durmur, padşahın ona möhtac olduğunu söyləyir. Bunun nəticəsində də başı kəsilir. Nağıldakı hadisələr bizə müəyyən dövrlərdə mövcud sinfi mübarizəni-bəy və kəndli münasibətini, haqsızlıqları, ədalətsizlikləri xatırladır. Bəylərin nə qədər çox var-dövləti olmasına baxmayaraq, kəndlinin qazandığı ən az gəliri belə mənimsəməyə çalışması, buna qarşı çıxanların sonunu isə xoruzun sonu kimi canı ilə ödəməsi göstərilmişdir. Eyni zamanda, nağıllarda xoruz müqəddəs hesab edilmişdir. Mifologiyada xeyirin-gündüzün şərgecə üzərində qələbəsini xoruz banlaması ilə bildirmişdir. “Xoruz olmasa sabah açılmaz” deyirlər. Bu atalar sözünü anlamaq üçün xoruzun qədim tarixdə oynadığı rolunu bilməliyik. Zərdüştlərdə Pəridar adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki işığın və gündüzün zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq allahı Hörmüzün guruhundan sayılır “Avesta”nın Vendidat hissəsində Xoruz necə deyirlər, təmtəraqlı dillə təsvir olunmuşdur [4, 12].

“Qarı və pişik” nağılı azyaşlı uşaqlar üçün faydalı məlumatlarla zəngindir. İnaəyini suvarmağa aparan qarı təbiətdə qarşılaşdıqlarından hansının güclü, hansının gücsüz olduğunu öyrənməyə çalışır. Buzun əriməsi, günün tutulması, yağışın yağması, otun bitməsi kimi təbiət hadisələri, bununla yanaşı heyvanların necə qidalanması nağılda öz əksini tapmışdır. Qoyunun otla, qurdun qoyunla, itin qurdla, pişiyin siçanla qidalanması azyaşlı uşaqlar üçün maraqlı məlumat ola bilər.

“Nazıkbənazik-Tazıkbətazik” nağılının isə müxtəlif iştirakçıları vardır. Bunlardan bit, birə, sərçə, qarğa, dəvə, çinar ağacı, qarı və bulaqdır. Nağılın sonu qəm-qüssə ilə bitir. Bu qəmi paylaşanlar isə yuxarıda qeyd etdiklərimizdir. Birənin ölüm xəbəri hər kəsə yayılır və onlar çox qəmgin olurlar. Ən sonunda bu xəbəri bulaq eşidir və onun da suyu quruyur. Göründüyü kimi, ölüm-bir canlının məhv olması xəbəri hər kəsə təsir edəcək bir hadisədir. Nağılda bu çox təsirli şəkildə özünü göstərmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ictimai məsələləri, məişətdə baş verən ədalətsizlikləri təsvir edir. Nağılda ailə daxilində baş verən münasibətlər demək olar ki, bütün dövrlərdə aktual olan ögey ana problemindən qaynaqlanır. Nağılda anadan yetim qalan gözəl bir qızın ögey anası və onun çirkin qızı kimi şər qüvvələr tərəfindən haqsızlıqlara məruz qalması, onu bu ədalətsizliklərdən qoruyan Qara inək kimi xeyir qüvvələrin mübarizəsi verilmişdir. Qara inək nağılda totemdir, xoşbəxtlik gətirən bir varlıq kimi göstərilmişdir. İnsanların, hətta öz doğma atasının belə köməyindən məhrum olan qıza Qara inək kömək edir. Fatmanın gözəlliyi, daxilinin təmizliyi, nəcibliyi onu istəməyənləri qısqandırır. Ögey anası Fatmaya nə qədər əzab-əziyyət verməyə çalışırsa da, onu qoruyan qüvvələrə qalib gələ bilmir. Hətta qızın yeganə köməyi olan Qara inəyi məhv etmək istəyir, onu kəsdirib ətini yeyir. Lakin xeyirxahlıq heç

vaxt məhv olmur və Qara inəyin sümükləri belə yenə də Fatmaya kömək etməyə davam edir. Nağılın sonunda Fatma şər qüvvələrə qalib gəlib padşahın oğluy ilə evlənir və xoşbəxt olur.

Bütün nağıllarda olduğu kimi “Göyçək Fatma” nağılının da tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Fatmanın qoca qarının evinə gətməsi, onunla xoş rəftar etməsi və qarından aldığı mükafat uşaqlara böyüklərə hörmət etmək, yaxşılıq edib qarşılığını görmək hissini aşılayır.

Nağılda eyni zamanda sehri qüvvələri də görmək olur. Bu Qarı nənənin tükünün sehridi: “Bir də qarı öz tükündən verdi dedi ki, mən sənə lazım olsam, yandırarsan, yanında hazır olaram”. Bu bizə “Məlikməmməd” nağılındakı Simurğ quşunun tükünü xatırladır. Orada da Simurğ quşu öz tükündən Məlikməmmədə vermişdi ki, nə vaxt dara düşsən bu tükü yandır mən yanında hazır olacam. [1, 80]

“Göyçək Fatma” nağılında Qarı nənənin sehri bununla da bitmirdi. “-Gedərsən, qabağına bir ağ su, bir qara su və sonra bir qırmızı su çıxacaq. Ağ suda çimərsən, qara su ilə saçını yuyarsan, qırmızı sudan yanaqlarına sürərsən”. Bunları Qarının dediyi kimi edən Fatma “elə göyçək oldu ki, misli və bərabəri tapılmadı.” Buradakı suyun sehri bizə “Koroğlu” dastanındakı Qoşabulaqdan axan suyu xatırladır: “Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir iyid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz.” [5, 57] Koroğlunun Qoşabulaqdan içdiyi su onun gücünü, qüvvətini daha da artırdığı kimi, Fatmanın da Qarının dediyi sulara yuyunması onun gözəlliyinə gözəllik qatmışdır. Suyun gözəllik bəxş etməsi, əslində, onun dirlik suyu - abi-həyat olmasını göstərir. Yəni su insanı dəyişir, yeniləşdirir, yeni insana çevirir. Nağıllarda su inamlarının, ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dünyagörüşünün –mifologiyasının ilkin insanlıq fəlsəfəsi ilə bağlılığı daim təsdiq olunur. Azərbaycan ənənəvi düşüncəsi haqq-nahaq, mərd-na-

mərd, xeyir-şər prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Gözəlliyə qəsd edənlər, haqqı tapdalayanlar, zülm edənlər, hiyləgərlər, paxıllar həmişə öz cəzalarını alırlar. Su ilə bağlı mifoloji görüşlərdə də bu prinsip dəyişməz olaraq qalır. Nağılda Fatmanın ögey bacısı da gözəlləşmək istəyir, lakin o gözəlləşmək əvəzinə daha da çirkinləşir.

“Göyçək Fatma” nağılının dünya xalqlarının folklorunda variantları mövcuddur. Bunlar türklərdə “Kül kedisi”, ingilislərdə “Cinderella”, fransızlarda “Cendrillon”, almanlarda “Aschenbrödel” ya da “Aschenputtel”, ruslarda “Золушка –Zoluşka”, eradan əvvəl I əsrdə Misirdə tapılmış orijinalında isə “Rodopis” adları ilə mövcuddur. Adlarının fərqli olmasına baxmayaraq, nağılların süjet xətti və sonluqları oxşarlıq təşkil edir. Əsasən də, nağılda qıza sehri qüvvələrin və heyvanların köməyi, sonunda qızın ayaqqabısının bir tayının itməsi və şahzadə tərəfindən tapıldıqdan sonra onunla evlənilib xoşbəxt sonluqla bitməsi hamısında eynilik təşkil edir.

Rusların “Zoluşka”-sında “Göyçək Fatma”-dan fərqli olaraq ögey ananın iki qızı olur. Zoluşkaya kömək edən isə onun anasının qəbri üstə əkdiiyi fındıq (başqa bir variantında qoz) ağacı olur ki, o ağacı qızı göz yaşları ilə sulayıb böyüdür və gündə üç dəfə onun yanına gedib ağlayaraq dua edir. Ağacın üstündə bir göyərçin olur. Göyərçin də ağac kimi Zoluşkanın duasını eşidir. Padşahın oğlu ən gözəl qızla evlənmək üçün üç gün bayram şənliyi keçirir və hamını şənliyə dəvət edir. Zoluşkanın ögey anası və bacıları da bu şənliyə dəvət olunur, lakin Zoluşkanı aparmaq istəmirlər. “Göyçək Fatma” nağılında ögey ana kimi Zoluşkanın da ögey anası ona çətin bir iş tapşırır. Ancaq Fatmadan fərqli olaraq Zoluşkanın anası ona külə qatılmış mərciməyi və noxudu təmizləməyi tapşırır. Qarı Fatmaya kömək etdiyi kimi anasının ruhunu təmsil edən göyərçinlər də Zoluşkaya kömək edir və o, ögey anasının tapşırığını yerinə yetirir. Lakin yenə də qızı şənliyə apar-

mırlar. Bu zaman qıza anasının qəbri üzərində bitən fındıq ağacı və göyərçinlər kömək edir. Ağacın silkələnməsi ilə qızıl və gülmüşdən qəşəng bir dəst paltar hazır olur. Eyni zamanda, boranı arabaya, siçan atlara, siçovul arabaçıya, kərtənkələlər isə qulluqçulara çevrilir. Beləliklə, Zoluşka şənliyə gedir. Bundan sonrakı hadisələr isə “Göyçək Fatma” nağılındakı hadisələrlə eynilik təşkil edir. Yalnız sonunda ögey bacılarının xəyanətinə cavab olaraq göyərçinlərin onların gözünü dimdikləyib kor etməyi fərqlənir.

Almanların “Aschenbrödel ya da Aschenputtel” nağılının digərlərindən fərqləndirən yalnız bir cəhət var ki, o da pərinin qıza verdiyi şüşə ayaqqabıdır (Glas pantöffelchen). Şüşə ayaqqabı fransız dilində “De verre” - şüşə deməkdir, ancaq nağılın bəzi variantlarda “en vair”- dələ xəzi mənasında işlənmişdir. Bu məsələ isə Fransada mübahisəli mövzu olmuş və bunun haqqında fransız vikipediyasında “Zoluşkanın ayaqqabısının tərkibi üzərində mübahisə” (“Controverse sur la composition des pantoufles de Cendrillon”) adlı məqalə yazılmışdır. Məqalədə Ş.Perro nağılın yazılı versiyasında birmənalı olaraq şüşədən, Onore de Balzak isə onun tərkibinin dələ xəzindən ibarət olduğunu irəli sürmüşdür.

İngilis variantında isə “Cinderella” nağılını ümumi süjet xəttindən fərqləndirən xüsusiyyətlər azdır. Belə ki, qıza kömək edən sehrli qüvvələr-ağac, göyərçin, pəri və digər heyvanlar eynilik təşkil edir. Ancaq iki versiyada olan nağılı bir-birindən fərqləndirən cəhətlər ikinci versiyanın sonunda qızın ögey bacılarının bağışlaması, onları da özü ilə saraya gətirib, evləndirməsidir. Onu da qeyd edək ki, bütün dillərdə nağılın qəhrəmanına verilən ləqəblərin mənası “küldə eşələnən”, “çirkli”, “qulluqçu”, “yetim” və s. mənalarında işlədilmişdir. Bunun səbəbi isə məlum olduğu kimi, çox gözəl olan bu qızın ögey anası və bacıları tərəfindən qısqanılması və onunla bir qulluqçu kimi davranılmasıdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da “Göyçək Fatma” nağılının özünəməxsus yeri vardır. “Fatmanın inəyi”, “Yetim Fatma”, “Göyçək Fatma” adları ilə geniş yayılan bu nağılın əsas süjet xətti dəyişilməz olaraq qalır, lakin müxtəlif variantları yaranır ki, bunlar arasında da oxşar və fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Azərbaycan folkloru antologiyasının XII cildində (Zəngəzur folkloru) qeyd edilmiş “Göyçək Fatma”, “Fatmanın nağılı” adlı nağıllar ayrı-ayrı bölgələrdən toplanmışdır. “Göyçək Fatma” Cəbrayıl rayon sakinlərindən, “Fatmanın nağılı” isə Qubadlı rayon sakinlərindən toplanmışdır. Digər bir rayon - Kəlbəcər rayon sakinlərindən topladığımız “Göyçək Fatma” adlı nağılı da buraya əlavə edə bilərik. Hər üç nağılı F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ilə müqayisə etsək onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa bilərik. Adlarını qeyd etdiyimiz nağılların hər birində ögey ana obrazı, onun iki qızının olması, qızların birinin gözəl, digərinin çirkin olması, ögey qızına-Fatmaya əzab-əziyyət verməsi, ona sehrli heyvanların-inək, xoruz kömək etməsi və sonunda xoşbəxt olması bütün variantlarda oxşarlıq təşkil edir.

Cəbrayıl rayon sakinlərindən toplanmış “Göyçək Fatma” nağılında Fatma tək olmur, onun qardaşı da olur. Uşaqları istəməyən qadın ərinə deyir ki, “Kişi, əgər bu uşaqları aparıb azıtmasan, səndə oturmuyacam. Mənim bu uşaqlardan zəhləm gədir, onlara daha mən baxa bilmirəm.” [2,150]. Atası ələcsiz qalıb Fatma ilə qardaşını aparıb meşədə azdırır. Tək meşədə qalan uşaqlar çox susuzlayır. Bir çobandan kömək istəyirlər. “Çoban onlara deyir ki, ordan bir neçə çay axır. Bunların hərəsi bir heyvan çayıdır. Ən axırincısı insan üçündür.” [2,150] Fatmanın qardaşı axırncı çaya qədər dözməyib heyvan çayından içir və marala çevrilir. Fatma maral yanında ağlayaraq bir çinarın yanına gəlir. “- Əyil, çinarım, əyil, əyil,” -deyir və çinarın əyilmiş budağında ağacın başına çıxıb orada qalır. Padşah oğlu

qızı görüb ona vurulur və onu oradan düşürmək üçün bir qarı gətirirlər. Qarı işlətdiyi hiylə vasitəsilə qızı düşürüb aparırlar saraya və padşah oğlu ilə evləndirirlər. Bir gün Fatma qardaşını görmək üçün yenə o çinarın dibinə gedir və orada qaraçıyla rastlaşır. Qaraçı qızı yerin altına salır. Və oradan bir gül bitir. Qaraçı da saraya gəlib Fatmanın yerinə keçir. Bir müddətdən sonra padşah oğlu bunu anlayır, qaraçını qovur, Fatmanı və onun qardaşını axtarmağa gedir. Fatmanı gül kimi tapıb gətirir. Gülü bəsləyib baxandan sonra gül çevrilib Fatma olur, sonra qardaşı da insan olur, gəlir padşahın qızı ilə evlənir.

“Yetim Fatma” nağlında isə Fatmanın qardaşı çaydan içəndə qara inəyə çevrilir. Fatma ağlayaraq yanında inək evə qayıdır. Ögey ana buna əsəbləşsə də, inəyi görəndə sevinir və Fatmaya qarşı əzab-əziyyəti davam edir. Analıq hər gün Fatmanın əlinə bir az yun verib inəyi otarmağa göndərir. Fatma axşama kimi inəyi otarar, analığı verdiyi yunu da didib əyirərdi. Bir gün yenə inəyi otardığı yerdə bərk yel əsir, yel Fatmanın yumağını götürüb aparır. Fatma, “a yel baba, yumağımı aparma” – deyə-deyə yüyürür. Yel baba yumağı aparıb bir evin bacasından içəri salır. Fatma içəridə bədheybət bir qarı ilə rastlaşır. F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağlında olduğu kimi Fatma qarının dediyi sulardan keçir və daha da gözəlləşir. Bundan əlavə qarı Fatmaya deyir ki, “Sonra gedib qara inəyin bir buynuzunnan yağ, birinənən də bal əməcəksən.” Fatmanın anası qara inəyi kəsdirir. Qara inək isə yenə də sümükləri ilə Fatmaya kömək edir. Sonluq isə F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağlında olduğu kimi olur. Lakin sonunda onlardan əl çəkməyən ögey bacısı Fatmanı aldadıb çaya çinməyə aparır və onu çaya atır. Fatmanı balıq udur. Özü də gəlib Fatmanın yerinə keçir. Ancaq padşahın oğlu bunu anlayır və Fatmanı axtarmağa edir. Onu balıqçının toruna ilişmiş balığın

qarnından tapır və xoşbəxt yaşayırlar. Ögey bacısını isə qatırın quyruğuna bağladığı dağda-daşda sürütlədilər.

Qubadlı rayon sakinlərindən toplanmış “Fatmanın nağılı” adlı nağılda isə hadisələr F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağlında olduğu kimi davam edir, lakin sonluğu digər nağıllardan tamamı ilə fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nağılların hamısında nağılın qəhrəmanı olan yetim qız sonunda padşahın oğlu ilə evlənir. Bu nağılda isə Fatma çobanla evlənir. Fatmanı görüb vurulan, ögey anasının əlindən qurtaran çoban olur.

Kəlbəcər rayon sakinlərindən toplanmış “Göyçək Fatma” nağılı isə demək olar ki, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ilə eynilik təşkil edir. Digər variantlara nisbətən bu variant arasında oxşarlıq daha çoxdur. Demək olar ki, bütün hadisələr eynidir. Yalnız başqa bir söyləyicinin nəql etdiyi variantda qara inək əvəzinə qızıl inək söyləmişdir. Bunun səbəbi isə nağılda inəyin rolunun əhəmiyyətli olmasıdır.

Ümumilikdə, nağılın Azərbaycan variantlarında rast gəldiyimiz “yel baba” ifadəsi və onun nağıldakı rolu da diqqəti çəkir. Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürün sonuncusu havadır. Azərbaycan xalqının Novruz mərasimlərindən biri də Yel çərşənbəsi adı ilə qeyd olunur. Ramazan Qafarlı göstərmişdir ki, “yel Azərbaycan mifik təfəkküründə yol göstərən, bələdçi rolunu yerinə yetirir. Yel baba (əksər hallarda əldən-ayaqdan düşmüş qarı sifətində peyda olur) qalın meşələrdə azıb mənzilini tapmaqda çətinlik çəkən xeyirxah insanların qarşısına çıxır, onlara bir yumaq verir və yumağı yerə atıb, diyirlətməyi tələb edir. Yel babanın üfurməsi ilə yumaq açılır və azmışları mənzil başına çatdırır.” [14]

F.Köçərlinin toplayıcılıq və tərtibçilik fəaliyyəti çox zəngindir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə yüzdən artıq ədəbi irs və onlardan

böyük bir qisminin bioqrafiyası verilmiş, yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşri, elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsi məsələsi də F.Köçərlinin diqqətindən yayınmamışdı. Elə bunun nəticəsi olaraq, onun hazırladığı “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ilk olaraq uşaq folkloruna aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir. F.Köçərlinin folklorun toplanması, tərtibi və nəşri sahəsindəki fəaliyyəti ayrıca bir monaqrafik tədqiqatın mövzudur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild, Nağıllar (IV kitab). Bakı, Səda, 2006, 400 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV cild, Nağıllar (IV kitab). Bakı, Nurlan, 2007, 400 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 400 s.
4. Firidun bəy Köçərli, Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 104 s.
5. Koroğlu. Bakı, Lider, 2005, 552 s.
6. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984, 228 s.
7. Nəbiyev B. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas. Bakı, Azərnaşr, 1963, 162 s.
8. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, Mütərcim, 2010, 488 s.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.
10. de.wikipedia.org/wiki/Aschenputtel
11. en.wikipedia.org/wiki/Cinderella
12. ru.wikipedia.org/wiki/Золушка
13. tr.wikipedia.org/wiki/Külkedisi
14. www.MIF.az/yel_cərşənbəsi (01.28.2004)

Aytac ABBASOVA

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq Firidun bəy Köçərli ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, tərtibi və nəşri məsələsində də F.Köçərlinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Elə bunun nəticəsi olaraq, onun hazırladığı “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ilk olaraq uşaq folkloruna aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: Köçərli, ədəbiyyat, folklor, nağıl

Aytaj ABBASOVA

SUMMARY

For the first time in the history of Azerbaijan literature, Firidun bay Kocharli had written literature history (anthology) covering the most of our writers and poets. F.Kocharli had particular services in a matter of assembling of folklore samples, also in compiling and publication of them. So as a result of this, his book “Balalara hediye” (“A gift to children”) comprising of the collection of folklore fairy tales, puzzles, proverbs and sayings, as well as signings, the book which was also the first book published separately on children's folklore.

Key words: Kocharli, literature, folklore, narrative

Айтадж Аббасова

РЕЗЮМЕ

Впервые Фиридун бек Кочарли в истории Азербайджанское литературы, написал историческую литературу охватывающую историю подавляющее большинство наших поэтов и писателей. Ф.Кочарли оказал услугу, в вопросе компоновки фольклорных примерах, как и в сборе, так и в издание. В результате этого, его книга является “Balalara hədiyyə” (“Подарком для детей”) включающая коллекцию фольклорных баяты, пословицы и поговорок, сказок, в загадок, а также является первой книгой, которая была опубликована специально для детского фольклора

Ключевые слова: Кочарли, литературе, фольклоре, рассказы

SEVİNC ƏLİYEVƏ
AMEA Folklor İnstitutu, elmi işçi

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ”
KİTABINDA HEYVANLAR HAQQINDA
NAĞILLAR VƏ TƏMSİLLƏR**

Dəyərli Azərbaycan alimi, tənqidçi və pedaqoq Firidun bəy Köçərli tərəqqipərvər elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında özünün xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdəndir. Firidun bəy Köçərli hər zaman ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərləri ilə maraqlanmış, ilkin araşdırmalar aparmışdır. O, bununla çətin və şərəfli bir işi öz üzərinə götürmüş və Azərbaycan ədəbiyyatına zəngin elmi irs bəxş etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində çox dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Firidun bəy Köçərli zəmanəsinin ictimai-siyasi həyatının ən mühüm cəhətlərini özünəməxsus lakonik bədii ümumiləşdirmələrlə əsərlərində əks etdirmişdir. Firidun bəy Köçərli klassik irsimizin ədəbi təcrübəsini öyrənməklə yanaşı, həm də folklorumuzun inkişafı sahəsində xüsusi rol oynamış dəyərli alimlərimizdəndir. Bütün bunlar onun düşüncə səviyyəsini, həyat hadisələrini və insani münasibətləri dolğun bir şəkildə təhlil və tənqid etmə məharətini göstərir. Qeyd etdiyimiz ki, Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli hər zaman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini qorumağa çalışmış, onları itib-batmaqdan, unudulmaqdan xilas edə bilmişdir. Və nəticədə 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrinin “Balalara hədiyyə” adı ilə toplu şəkildə nəşrinə nail olmuşdur. Bu kitaba daxil olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mövzuca milli, formaca sadə, ideya və məzmunca tərbiyəvi olması ilə diq-

qətimizi cəlb edir. Kitabda uşaqların çox sevdiyi “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Göyçək Fatmanın nağılı” kimi xalq nağıllarına, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısağa”, “Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” adlı təmsillərə, laylalara, sayaçı sözlərə, tapmaca və məsəllərə rast gələ bilərik. Uşaqları tərbiyə etməyi xalq qarşısında əvəzsiz xidmət hesab edən Firidun bəy Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabının müqəddiməsində uşaqların tərbiyə-sində folklorun müstəsna əhəmiyyəti olduğunu göstərir. Uşaq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verən Firidun bəy Köçərli uşaqlar üçün yazan sənətkarlarımızı hər zaman yüksək qiymətləndirib: “Uşaq yazıcıları xalq dilində sadə yazmaqla bərabər xalqımızın adət-ənənələrini də çox gözəl təsvir edərək uşaqların bədii zövqünün inkişafına kömək edirlər” (6, 275).

“Balalara hədiyyə” kitabı bu gün də öz ədəbi-bədii dəyərini, sanbalını saxlamaqdadır. Bu kitabda uşaqların dünyası canlandırılıb, onların maraq dairəsi öz əksini tapıb. “Balalara hədiyyə” kitabı böyükələrin də hər zaman maraq dairəsində olub. Belə ki, böyükələr bu kitabı oxuyan zaman öz uşaqlıq illərini xatırlayır. Firidun bəy Köçərlinin də qeyd etdiyi kimi, “Balalara hədiyyə” kitabı bilavasitə qəlbləri şad etməyə xidmət edir.

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini cəmləşdirib çap etməyi, itib-batmaqdan qorumağı hər bir ziyalının, elm adamının başlıca vəzifəsi sayırdı. Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın öyrədilməsinə məhz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə başlamağı zəruri hesab edirdi: “Balaların ilk təlim-tərbiyəsi hələ ailədə ikən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini eşitməklə, öyrənməklə başlayır. Bu da təbiidir. Çünki folklor söz sənətinin başlanğıcıdır”.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabı ictimai fikir tari-

ximizin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın əsas qaynağı ilə bağlı olan laylalar, tapmacalar, məsəllər, heyvanlar haqqında olan nağıllar və təmsillər bu ədəbi irsin başlıca arsenalını təşkil edir. Firidun bəy Köçərli bu əsəri ilə Azərbaycan folklorşünaslığına yeni ruh, yeni nəfəs gətirmiş, onu yeni ideya-bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan heyvanlar haqqında nağıllarda və təmsillərdə nəsihətamiz fikirlər və məsəllər mühüm yer tutur, ədalətsizliyə tənqidi münasibət daha artıq nəzərə çarpır.

Kitaba daxil olan təmsillərin bədii tədqiqat obyektinə müxtəlifdir. Mənəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış xüsusiyyəti bu təmsilləri bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Hadisə və təfərrüatların təhlilindən doğan müsbət nəticə, mətləblərin geniş mənəvi tutumu, nəsihətamiz fikirlərin və məsəllərin yerli-yerində istifadəsi bu təmsilləri birləşdirən ümumi bir cəhət kimi diqqətimizi cəlb edir. “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan təmsillər aşağıdakılardan ibarətdir: “Tülkü və üzüm”, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısbağa”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu”. Onu da qeyd etmək ki, “Tülkü və üzüm” təmsilindən başqa digər beş təmsilin müəllifi Qasım bəy Zakirdir.

Qasım bəy Zakirin hekayə və təmsilləri formaca Şərq və Qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Hekayə və təmsillərdə əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Hekayə və təmsillər məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır (4, 17). Öz xalqının milli təfəkkürünü, düşüncə tərzini, deyimlərini, duyumlarını yaxşı bilən Firidun bəy Köçərli isə özünəməxsus ustalıqla yeri gəldikcə hər bir nağıl və təmsilin süjet və məzmununu olduğu kimi saxlamaqla yeni təsviri boyalar işlətməmiş, yaddaqalan mükali-

mələr etməklə, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun dəyişiklik və yenilik etməklə maraqlı və qiymətli əsər yaratmışdır. İdeya-məzmun cəhətdən isə bir-birindən fərqlənən bu təmsillərdə təsvir olunan heyvan surətlərinin arxasında real həyatımızda olan insanlar, onların hərəkət və münasibətləri durur. Təmsilləri oxuduqca gözlərimiz qarşısında cəmiyyətimizdə olan mənfi xasiyyətli insanların obrazı canlanır. Onu da qeyd etmək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Tülkü və üzüm” təmsilini Abdulla Şaiq İ.A.Krılovdan tərcümə edib (5, 72). Bu təmsildə insan xasiyyətində təsadüf olunan ayrı-ayrı mənfi hallara istehza edilir. Belə ki, daima insanların mal-qarasına hücum çəkən, bağına, bostanına ziyan vuran tülkü, nəhayət, özü pis vəziyyətdə qalır. Bağda kəhrəbatək saralıb sallanan üzümə əli çatmayan tülkü özünə belə təsəlli verir:

Doğrudur mənim sözüüm,
Dəyməyibdir o üzüm,
Yesəm dişim qamaşar,
Yemədim onu özüm (1, 22).

Kitaba daxil olan digər bir təmsil “Tülkü və qurd” adlanır. Sadə, aydın və ibrətamiz məzmununda olan bu təmsil hiyləgər və nəfsinə qul olan adamları yaxşıca ifşa edir. Tələdə gördüyü quyruğu yeməkdən ötrü tülkü hər cür yalan danışmağa, hiylə işlətməyə belə hazırdır. Təki quyruğu ələ keçirsin. Belə də olur. O, dost olduğu qurdu nəfsinə qurban verir. Orucam deyə onu aldadaraq tələyə salıb quyruğu əldə edir. Bu təmsilin sonu nəsihətamiz bir fikirlə bitir:

Hər kimsə ola əqlü fəhm-huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boyluyandan sonra soyunsun adəm (1, 46).

Onu da qeyd edək ki, bu təmsil məzmun etibarilə “Tülkü ilə canavar” nağılına uyğun gəlir (2, 36).

“Dəvə və eşşək” təmsili də bədii olmaqla bərabər sadə və aydındır. Təmsili oxuyanda görürük ki, eşşək dost olduğu dəvənin öyüd-nəsihətini qəbul etmir, nəticədə onun ağilsız hərəkətləri dəvəni də çətin vəziyyətə salır, onda sonsuz hiddət və narazılıq doğurur. Eşşəyin ağilsız hərəkətləri təmsildə belə səciyyələndirilir:

Etməyib dəvənin öyüdün qəbul,
Qulağın şəkleyib xəri-biüsul,
Bir növ anqırmaq qoydu ki, bara,
Səs düşdü səhralara, dağlara,
İttifaq, yol ilə gedirdi karvan,
Eşidib çarvadar dağıldı hər yan.
O kolu, bu kolu basıb tapdılar,
Sevinə-sevinə minib çapdılar.
Hər birinə bir ağır yük çatdılar,
Bizləyə-bizləyə köçə qatdılar (1, 50).

Bu misralar təmsilin əsas qayəsini qısa və aydın bir şəkildə ifadə edir. Nəsihətamiz fikirlər əsasında qurulan “Tülkü və şir” təmsili isə məzmun etibarilə “Aslanla dovşan” nağılına uyğun gəlir (2, 65). Nağılda dovşan hiylə işlədərək heyvanların canını aslanın zülmündən qurtarır, təmsildə isə bu missiyanı tülkü həyata keçirir. Şikarına yetişməyən şir qəzəbindən quyu kənarına gəlir və öz əksini suda görərkən sıçrayıb suya qərq olur. Tülkünün bu hiyləsi bütün məmləkətin heyvanlarını şirin zülmündən xilas edir və onların şad-xürrəm, azad yaşamasına səbəb olur (1, 51). İdeya və məzmunu zəngin olan bu təmsilin ictimai həyatla əlaqəsi sıxdır. Təmsil oxucuda zalımlara nifrət, məzlumlara rəğbət hissi aşılayır. Firdun bəy Köçərliyə “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Dəvə, ilan, tısbağa” təmsilində ilan ilə tısbağanın iç üzü, əsl niyyəti elə öz dilləri ilə ifşa olunur. Miskin, bəd niyyətli olan ilan və tısbağa ilə pak və təmiz

olan dəvənin dünyagörüşləri təzadlı bir şəkildə nəzərə çarpır. Onların qarşılıqlı münasibətlərində olan ziddiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir, əqidələr, baxışlar toqquşur. Əslində bu heyvan surətlərinin timsalında insanlar haqqında söhbət gedir, insanların mənfi xisləti üzə çıxır və həyatda belə əqidə ilə yaşayan insanlar az deyil. Təmsilin quruluşu bitkin, süjet xəttini təşkil edən hadisələr çox maraqlıdır. Hər bir təmsildə olduğu kimi bu təmsilin də sonunda aforizmlərlə düzəlmiş nəticələr var və həmin ibrətamiz nəticələr dəvənin dilindən verilir:

Bir adam ki qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.
Yoldaş yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşrə qiyamət (1, 62).

“Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə məzmun etibarilə “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsilinin əksidir. Belə ki, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində yoldaşlıqda vəfalı olmaq, ağıllı nəsihətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq kimi gözəl insani xasiyyətlər təbliğ olunursa, “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsilində isə yaltaqlıq, yalançılıq, xəyanət, hiylə kimi könül bulan-dıran xasiyyətlər tənqid atəşinə tutulur. Bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, “Dəvə, ilan və tısbağa” təmsili “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə “Sədaqətli dostlar haqqında” da adlanır. Bu adlar özü də təmsilin səciyyə-sini açır, mənasını dərinləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsas məğzini möhkəm dostluğun təbliği təşkil edən “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində tısbağa, qarğa, kəsəyən səhrada əl-ayağı bağlı ölümcül halda olan dostları ahunun xilasını üçün canlarını belə qurban verməyə hazırdırlar. Dostluqda möhkəm olan, bir ağlayıb, bir gülən bu dostlar nəticədə istəklərinə nail olurlar və meşədə azad, xoşbəxt yaşamaqlarına davam edirlər. İnsanların arzu və istəklərini əks etdi-

rən bu təmsildə doğru, təmiz dostluqla bərabər, təmiz vicdan, sədaqət, vəfa kimi yüksək insani sifətlər də təbliğ edilir. Onu da qeyd edək ki, bu təmsillərin həm bədii, həm də ictimai əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi əsərlər arasında heyvanlar haqqında nağıllar da xüsusi yer tutur. Məsələn, “İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq”, “Xoruz və padşah”, “Qurd”, “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan”, “Nazıkbənazik-Tazıkbətazik”, “Tülkünün hekayəti”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”. Bu nağıllar bir tərəfdən uşaqların dünyagörüşünün, həyata baxışının formalaşmasına kömək edirsə, digər tərəfdən onların mənəvi-əxlaqi və estetik dəyərlərlə zənginləşməsinə əsaslı təsir göstərir. Bu nağılların bədii tədqiqat obyektinə də müxtəlifdir. Doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhət və s. kimi məsələləri təbliğ edən bu nağıllarda dolğun məzmun, ideya və bunlara müvafiq formalar var. Mənəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış xüsusiyyəti bu kitaba daxil olan nağılları bir-birinə bağlayan əsas amillərdir. “İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq” nağıllarının da ortaq xüsusiyyətləri çoxdur. Onları birləşdirən əsas cəhət isə insanlarda zərərli vərdişlərin pislənməsi, əməyə və zəhmətə məhəbbətin aşılmasıdır. Belə ki, “İt və pişik” nağılında da heyvanların dili ilə pis xüsusiyyətlər tənqid edilir, ibrətamiz cəhətlər aşılır. Uşaq xarakterinin formalaşmasına müsbət təsir göstərən dostluq, mehribanlıq təbliğ edilir. Bir-biri ilə yola getməyən itlə pişiyin münasibətləri ön plana çəkilir, müəyyən hadisələrin, heyvan surətlərinin arxasında insan və onun hərəkətləri, münasibətləri dayanır. Çox yığcam və konkret bir nəticə ilə qurtaran “Ərincək it” nağılında isə tənbellik pislənir, insanlarda əməyə, zəhmətə məhəbbət hissi aşılır. Bu nağılın qısa məzmununa diqqət yetirək: “Qış olanda it deyir: - Yaz olaydı,

özümə bir çuxa toxuyaydım. Elə ki, yaz gəlir, it tənbelləşib deyir: -Eh, kim əyirib, kim toxuyacaq?! (1, 5)

Firidun bəy Köçərlinin bir özəlliyi də ondadır ki, hər bir nağılın sonunda nağılın məzmununa uyğun məsələlər, atalar sözləri verib. Bu nağılın sonunda da sırf nağılın məzmununu özündə əks etdirən atalar sözləri diqqətimizi cəlb edir:

Bu günün işini sabaha qoyma.

Qalan işə qar yağar.

Əldən qalan əlli gün qalar.

Qorx payızdan qabağından qış gəlir,

Qorxma qışdan, qabağından yaz gəlir (1, 5).

Sırf nəsihətamiz və tərbiyəvi mövzuda olan bu nağıllar insanların xasiyyətindəki nöqsanları qamçılıyır və onları pis işlərdən çəkəndirməyə çalışır. Xalq pedaqogikası ilə bağlı olan bu nağılların əhəmiyyəti böyükdür. Onlardan çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, hətta müəyyən təsadüflərlə bağlı pis vərdişə yiyələnmişənsə, onu tərgit, yoxsa bu yararsız vərdiş cəmiyyətə ziyan vuracaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, “Toyuq” nağılı da bu baxımdan ibrətamizdir: “Bir gün toyuğu taxıl anbarına saldılar. Toyuq başladı buğdanı ayaqları ilə eşələyib yeməyə. Dedilər:

- Bu qədər buğdanı niyə eşələyirsən?

Toyuq cavab verdi:

- Nə eləyim, kəsilməşlərim öyrədibdir, məndə nə günah var? (1, 5)

Dialog və təsvirləri çox yığcam olan bu nağılın ifadə etdiyi məna dərinidir.

Nağıl boyu həm də toyuğun avam, sadələvh xüsusiyyətlərinin şahidi oluruq. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan nağılların mövzu dairəsi geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir və səciyyələndirmə üsulları orijinal və rəngarəngdir. Bu nağıllarda dövrün mühüm problemləri müx-

təlif heyvanların timsalında öz əksini tapmışdır. Nağılları diqqətlə oxuyanda görürük ki, ən adi hadisələrin təsvirində, ilk baxışda kiçik və əhəmiyyətsiz görünən mövzuların arxasında gizlənmiş tipik insani cəhətlər, ictimai yaralar, eləcə də insanların həyat tərzini dayandır. Hiyləgərlik rəmzi hesab edilən tülkü, şər rəmzi kimi tanınan qurd “Tülkünün hekayəti”, “Qurd”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik” nağıllarında da iştirak edir və onların davranışları ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrini ifadə edir. “Qurd” nağılına diqqət yetirək. Özünü yazıq göstərən ağlamağa başlayan qurdun xarakterindəki təzad və birlilik elə özünün danışdırılması vasitəsilə açılır:

Qurda dedilər:

- Gəl səni qoyuna yollayaq! –Başladı ağlamağa.

Dedilər: Daha niyə ağlayırsan?

Dedi:

- Qorxuram yalan ola (1, 13).

- Firidun bəy Köçərli qurdun yırtıcılıq xasiyyətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün bu nağılın sonunda “Qurd dumanlı gün axtarır” məsəlini işlədib.

“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılının digər bir variantıdır (2, 49). Bu variantda qurd Məngülümü yeyir, “Balalara hədiyyə” kitabında olan variantda isə qurd Şəngülümü Şüngülümü yeyir. Məngülüm qaçıb gizlənir (1, 27). “Balalara hədiyyə” kitabındakı variantda dəmirçi yoxdur, tamahkar qazı var. Ona yaxşı hədiyyə gətirən keçinin buynuzunu itiləyir. Nağılların çoxcildliyində (Çıraq nəş., 2004) verilmiş variantda isə keçiyə qazının deyil, dəmirçinin yanına gedir. Dəmirçi keçinin buynuzlarını qılınca kimi itiləyir. Firidun bəy Köçərli bu nağılın sonunda isə “Qurd yuvasından sümük əskik olmaz”, “Buynuzsuz qoçun qisasını buynuzlu qoçda qoy-

mazlar” atalar sözlərini işlədib və bu atalar sözləri nağılın məzmununu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirir (1, 29). Azərbaycan folklorunda “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” tipli nağıllar, rusların “Canavar və keçi” nağılında olduğu kimi, sehrli nağıllarla səsləşir. Çünki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı məhz xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulub (3, 40).

“Tülkünün hekayəti”, “Tülkü və kəklik” nağılları da Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Hiyləgər tülkü” və “Tülkü və kəklik” nağıllarının oxşar variantlarıdır (2, 31,47). Bu nağılların quruluşu bitkin, süjet xəttini təşkil edən hadisələr isə çox maraqlıdır. Hər iki nağılda tülkünün çirkin sifətləri göstərilib, onun hiyləgərliyi tənqid və ifşa edilir. Maraqlı məqam isə həmişə udan, qələbə çalan, hiyləsi boşa keçməyən tülkünün aldanmasıdır. Sonda isə tərbiyəvi və nəsihətamiz fikirlər nağılın məzmunu ilə əlaqədar olaraq bir sonluq kimi verilir: “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxardarlar” (1, 32).

“Nazıkbənazik-Tazıkbətazik” nağılında isə Nazıkbənazik, “Pıspısa xanım və Siçan solub bəy” nağılında təsvir olunan Pıspısa xanım öz həyat yoldaşlarına qarşı olan mənəvi təmizliyi ilə seçilir. Qarlı qış günündə Nazıkbənazik (bit) Tazıkbətaziyə (birə) umac bişirir ki, gəlib yesin. Tazıkbətazik isə dama çıxıb qar kürədiyi yerdə bacadan sürüşür və isti umac qazanına düşüb ölür. Nazıkbənazik ərinin ölümünə çox kədərlənir. Dostları dəvə, çinar, qarğa, sərçə bu xəbəri eşidəndə Nazıkbənaziyə tək buraxmırlar və onun dərdinə şərik olurlar (1, 16).

“Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy” nağılında isə şah evində toy olduğunu eşidən Siçan Solub bəy ora gedir ki, Pıspısa xanıma noğul-nabat gətirsin. Bu vaxt evdə təklikdən darıxan Pıspısa xanım qərara alır ki, Siçan solub bəyin üst-başı təmiz olsun deyər aparıb onun paltarlarını dəvəizi dərin göldə yusun. Birdən ayağı

sürüşüb dəvəizi dərin gölə düşür. Bu xəbəri eşidən Siçan Solub bəy tez özünü Pıspısa xanıma çatdırır (1, 33). “Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy” nağılı da xoşbəxt sonluqla bitməsə də, nikbin məzmunu malik olan nağıllardan biridir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda məhəbbət motivli nağılların heç birində aşiq naz-qəmzə satan sevgilisini öldürmür. Əksinə, sevgili nə qədər çox naz eləsə, aşiq nə qədər çox əziyyətə qatlaşsa, onlar arasında məhəbbət bir az da dərinləşir. Pıspısa xanımla Siçan Solub bəyin məhəbbətindən bəhs edən bu nağılda isə vəziyyət tamam başqa cürdür. Düzdür, Siçan Solub bəy də Pıspısa xanıma vəfalıdır. Onun darda qaldığını - dəvəizi dərin gölə düşdüyünü eşidən kimi hadisə yerinə tələsir. Amma Pıspısa xanımın naz edib əlini Siçan Solub bəyə verməməsi ölümə nəticələnir - Siçan Solub bəy acıqlanır və bir ovuc pəlçığı götürüb Pıspısa xanımın başına çırpır. Dozanqurdu Düzxatunun oradaca canı çıxır, Siçan Solub bəy də çıxıb öz işinin dalınca gedir. Nağıl beləcə sona yetir və Pıspısa xanımın bu ucuz ölümü tragiklik yox, əksinə komiklik yaradır. Əxlaqi ölçülərlə yanaşdıqda, Pıspısa xanımla Siçan Solub bəyi insanları təmsil edən obrazlar kimi təsəvvür etdikdə, kiçik bir səbəb üstündə adam öldürmə ifrat mənfilik sayılmalıdır. Lakin bu cür yanaşma üsulu kökündən səhvdir. Çünki bu sayaq nağıllarda heç də müasir insan həyatı yox, heyvanlarla bağlı arxaik bir dünya təqdim olunur. Bu elə bir dünyadır ki, orada birinin ölümü digərinin həyatı üçün başlanğıcdır” (3, 40). V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: “Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi (heyvanın, yaxud insanın ölməsi, birinin ölümü hesabına digərinin xilas olması) bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyrətamiz dərəcədə müdrik və təbiidir: həyat və ölüm bir-biri ilə bağlı olan və bir-birini tamamlayan

amillərdir, ölüm həyat naminə labüddür... Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikliyini, heyvanlar haqqında olan nağılların isə qədimliyini göstərir” (3, 39). V.A.Baxtınanın qeyd etdiyi bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir.

Qısa süjeti və kəskin satirası ilə seçilən “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan” nağıllarında isə lovğalıq, özündən razılıq pislənilir və nəticədə, cəmiyyətimizdə olan belə insanların həyat tərzinə, əxlaq normalarına satirik gülüş yaranır. Bu keyfiyyətlər “Qarı və pişik” nağılında pişiyin, “Dəvə və tikan” nağılında kolun timsalında verilib:

Çöldə otlayan dəvə yarpaqlanmış tikan koluna yaxınlaşanda yatmış ilanı görüb geri qayıtdı. Kol başladı lovğalanmağa, elə bildi, dəvə ondan qorxdı. Dəvə dedi: - Qorxum səndən deyil, o gizlənmiş qonaqdandır (1, 16).

Nağılın sonunda verilmiş “Köpək qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir” atalar sözü də nağılda ifadə olunan əsas fikri özündə əks etdirir (1, 16).

Dərin sözlü mənası ilə seçilən “Xoruz və padşah” nağılında da insan xarakterinə məxsus cəhətlər, insani münasibətlər xoruzla padşahın qarşılaşdırılması yolu ilə verilir. Bu nağılda əsas ideya, mətləb xoruz vasitəsilə ifadə edilib. Tamahı üzündən padşahın başına gələn hadisədən söhbət gedir. Xoruz bic və çevik xasiyyəti ilə padşaha qalib gəlir, vəziyyətdən çıxır. Bu nağılın da digər bir variantına “Azərbaycan nağıllarının” V cildində (Çıraq nəş., 2004) rast gələ bilərik. Lakin məqsəd və qayəsi eyni olan hər iki nağılın finalı bir-biri ilə səsləşmir. Bu daha çox nağılın sonunda özünü göstərir. Azərbaycan nağıllarının V cildində olan variantda belədi: Padşah plovu yeyəndən sonra qarnı şişdi, birdən partladı. Xoruz onun qarnından çıxıb dedi: - Quqqulu-qu! Pad-

şahın qarnı yırtıldı, mənim canım qurtardı (2, 76). “Balalara hədiyyə” kitabında verilən variantda isə sonuc belədi:

Padşah plovu yeyəndə xoruz onun boğazında yenə oxudu:

- Quqqulu-qu! Nə darca küçə imiş. Ondan sonra xoruz getdi qaranlıq yerə, orada nə qədər oxudusa da kimsə səsini eşitmədi (1, 6).

“Xoruz və padşah” nağılına diqqət yetirsək görərik ki, insan xarakterinə məxsus mənfi cəhətlər, daxili keyfiyyətlər istər dil, istərsə də məzmun cəhətdən bu nağılda daha üstündür. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların didaktik nağıllarla səsleşdiyi məqamlara da rast gəlirik və belə hallar müxtəlif folklor janrlarının qaynayıb-qarışmasının, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin təbii nəticəsidir (3, 44). Onu da qeyd edək ki, sehrli, məişət, heyvanlar haqqındakı nağıllar bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Doğrudur, janrlar arasına sədd çəkmək mümkün deyil, ancaq müəyyən xüsusiyyətlərə görə sehrli nağıllardan heyvanlar haqqındakı nağılları fərqləndirmək mümkündür. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün “Göyçək Fatma” nağılı (1, 37) üzərində dayanaq. Bu nağıl bəzən heyvanlar haqqında olan nağıllar qrupuna, bəzən isə sehrli nağıllara aid edilir. Amma nağılda iştirak edən heyvanların epizodik xarakter daşdığını nəzərə alsaq, “Göyçək Fatma” nağılı sehrli nağıllara aid etmək daha düzgün olardı. Çünki düşmənlərlə mübarizədə zəif olan Göyçək Fatma möcüzələr nəticəsində ölümdən xilas ola bilir. Hər dəfə sehrkar qarı Göyçək Fatmanın köməyinə çatıb onu analığın şərindən xilas edir. Nağılda olan heyvanlar, quşlar isə epizodik xarakter daşıyır. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir. Sehrli nağıllarda isə həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsilə sona yetir. Bu sehrli nağıl poetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir (7, 46).

Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı zəngin və tükənməz folklor nümunələrinin toplanması və qorunması sahəsində gördüyü işləri “Balalara hədiyyə” kitabı bir daha təsdiq edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının motivləri, canlı danışqdan gələn söz və ifadələr kitabın canına və qanına hopub. Şübhəsiz ki, Firidun bəy Köçərli sözünə hakim olan qüdrətli alimdir. Obrazlılıq, elmilik, xəlqilik Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığına xas olan cəhətlərdir. Onun elmi irsinin sənətkarlıq meyarını müəyyən edən də məhz bu amillərdir. “Balalara hədiyyə” kitabı həm də folklorumuzun gözəl ənənələrinin davamı və inkişafı kimi diqqətimizi cəlb edir. Bütün bunlar Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillərin inkişaf etdirilməsi sahəsindəki məhsuldar əməyini çox gözəl səciyyələndirir. “Balalara hədiyyə” kitabında çap olunmuş nağıllar və təmsillər dil və üslubunun sadə, aydın olması ilə seçilir. Bu da təbiidir. Çünki bu kitab hər dövrün tələblərinə cavab verən, yüksək ideyaları təbliğ edən əvəzolunmaz bir əsərdir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə şərəfli yer tutan böyük simalardandır. “Balalara hədiyyə” kitabı hər zaman müasirliyi, xəlqiliyi ilə seçilərək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayıb. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yüksək mərhələyə qaldıran Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələrini inkişaf etdirib genişləndirərək onu uşaqların arzu və istəklərinin, azad və xoşbəxt həyatlarının parlaq güzgüsünə bənzətmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabı bu günümüze qədər öz bədii və tərbiyəvi dəyərlərini itirməyib və bundan sonra da itirməyəcəkdir. Bu kitab gözəl və şirin bir dildə olub, sadə və aydın mənalar ifadə edir, uşaqları yaxşı əməllərə, çalışqanlığa, mərdliyə, azadlığa dəvət edir. Bu kitabdən hər nəsil yeni bir mənə, hikmət öyrənir və öyrənəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli Firidun bəy. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik nəş., 1987, 75 səh.
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V cild. Bakı: Çıraq nəş., 2004, 336 səh.
3. Kazımoğlu Muxtar . Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm nəş., 2005, 186 səh.
4. Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press nəş., 2005, 400 səh.
5. Kırlov İ.A. Təmsillər. Bakı: Şərq-Qərb nəş. 2006, 144 səh.
6. Quliyev Sərdar. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: Nurlan nəş., 2005, 416 səh.
7. Əliyev Oruc. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda nəş., 2001, 192 səh.

Севиндж Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья анализируется на основе образцов содержания и идей сказок о животных и басня, которые вошли в книгу Фиридун бей Кочерлинского «Подарок детям». А также, в книге «Подарок детям» описывается особое значение развития детской литературы Азербайджана.

Ключевые слова: Фиридун бей Кочерли, фольклор, детская литература, сказка, жанр, басня, письменная литература.

Sevinj ALIYEVA

SUMMARY

The content and the idea of the tales about animals and the fables included to the book named "A Gift to Children" ("Baalalara hediyye") by Firidun bey Kocharli are analysed on the basis of examples. It is also about the particular importance of the book named "A Gift to Children" ("Baalalara hediyye") in the development of the Azerbaijan children's literature.

Key words: Firidun bey Kocharli, folklore, children's literature, tale, genre, fable, written literature.

III BÖLMƏ. YAZILI ƏDƏBİYYAT

Kamran ƏLİYEV

AMEA Folklor İnstitutunun

**"Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

TƏNQİDÇİ SƏNƏTKARLIĞI

Ədəbi tənqidi fikrin, ədəbi-tənqidi fikri ifadə edən mətnin düzgün qavranılması, təhlil edilməsi və oxucuya çatdırılması son dərəcə vacib əlamət və keyfiyyətlərdəndir. Ədəbi-tənqidi mətn öz əlaqələrindən məhrum edildikdə və təcridə götürüldükdə onun yozumunda və şərhində nöqsan və qüsurlar da bir o qədər çox olur. Ona görə də bütöv kontekst, tənqidçi təfəkkürü, tənqidin müraciət etdiyi obyekt, əsərin yazıldığı və tənqidin qələmə alındığı dövr, şərait, geniş mənada həyat vəhdətində alınmalıdır.

Hər hansı bir ədəbi tənqidi əsər, məqalə, onların təsir gücü və ömrü tənqidçinin oxucu ilə yaratdığı körpünün möhkəmliyindən və əlaqənin estetik dəyəridən çox asılıdır. Belə bir körpü və əlaqə isə sənətkarlıq amili ilə xüsusi təyinat tapır. Bax, bu mənada XX əsrin əvvəllərində daha çox məşhurlaşmış Firidun bəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı ciddi maraq doğurur. Onun ədəbi-tənqidinin sənətkarlıq cəhətlərini necə müəyyənləşdirmək olar?

Belə bir suala cavab verməmişdən qabaq F.Köçərlinin özünün bədii yaradıcılığın sənətkarlıq məsələlərinə olan münasibətinə müəyyən nəzər yetirmək vacibdir. Bu iş onun tənqidi irsinin sənətkarlıq keyfiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirməyə də açar ola bilər.

F.Köçərli 1890-cı ildə yazdığı «İrəvandan məktub» məqaləsində müsəlmanların qəflət yuxusundan ayılmasını, elmə və

maarifə güclü meyl etmələrini sevinclə qeyd edir: «Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki faydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da şair mədəni millətlərin ətfalı təkə təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirlər».

Bu şadyanalıq tənqidçi üçün öləri fakt deyildi. O, buna əsaslanırdı ki, məktəbin, maarifin inkişafı cəmiyyət həyatı üçün vacib olan bir çox məsələlərə də təkən verəcək, adamların dünyabaxışının dəyişilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Məhz elə bu fikrin nəticəsi kimi F.Köçərli yazır: «Bu aprelin 4-də darülmüəllimində elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rusxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun «Məstəli şah» ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya türk dilində oynandı. Təklif olunan icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin axırında afərin sədası göyə çıxıb üç-dörd dəfə pərdənin qalxmağını və oynayanların zühurə gəlməyini əl çalıb tələb edirdilər. «Məstəli şah»dan sonra «Könülsüz» ünvanında bir pərdədə tərtib olunmuş təfriqə (vodevil) oynandı. O dəxi hamının xoşuna gəldi. Məlum ola ki, «Könülsüz nigah»ı yazan darülmüəllimin şagirdlərindən Rzayev familiyasında bir şagirdir ki, müsəlmanca oxuyub-yazmağı artıq şövqü var. Müsəlman camaatı bir dərəcədə komediya dan razı qaldılar ki, dübarə təkrarına talib xahişmənd oldular» (s.33-34).*

Burada diqqətli cəhət odur ki, F.B.Köçərli teatrın rolundan və əhəmiyyətindən danışır. Lakin bu məqsədin təhlili bizim problemin izahında ikinci dərəcəli məsələlərdəndir. Yəni maraqlı odur ki, tənqidçi bədii əsərin sənətkarlıq məziyyətini necə qiymətləndirir? Yuxarıdakı nümunə isə onu göstərir ki, hələlik gənc ədib bu işdə lazımi dərəcədə səriştəli deyildir. Ona görə ki, tamaşaçıların «Könülsüz nigah» əsərindən «razı qalmaları» bil-

* QEYD: Mətdə F.B.Köçərliyə aid bütün nümunələr aşağıdakı nəşrdən verilir. F.B.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963.

dirilir, lakin bunun sirrinin nədən ibarət olduğu açılıb göstərilir. Belə ki, bir əsərin, yaxud tamaşanın qiymətləndirilməsində obyektivlik prinsipi həmin əsərin, yaxud tamaşanın bədilik ölçüləri ilə tam həmahəng olmalıdır.

F.B.Köçərlinin sonrakı əsərlərində sif sənətkarlıq məsələlərinin təhlilinə gedən yol yazıcının həyatla sıx əlaqəsinin müəyyənəndirilməsi faktından keçir. Belə ki, tənqidçiyə görə bədii əsər həyat hadisələrini, həyatdakı ictimai prosesləri, adamların vəziyyətini düzgün işıqlandırdıqda güclü və təsirli olur. Bu mənada o, «Azərbaycan komediyaları» məqaləsində M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə əlaqədar yazır: «Onun hər hansı bir komediyasını oxuyub qurtarandan sonra adama elə gəlir ki, uzun müddət yaxından tanıdığı adamların arasında olmusan və həmin adamlardan lap yaxın vaxtlarda ayrılmısan. Hacı Qaranın ona pis mal satmış Şuşa tacirinə yağdırdığı söyüşlər, özü mal satanda Qurana and içib parçasını təriflərkən dediyi sözlər, yaxud Zalxa arvadın ağıllı mühakimələri uzun müddət adamın qulağında səslənir. Zalxa arvad Divanbəyiyə deyir ki, Tarverdi biçarənin heç bir təqsiri yoxdur, o, nə eləsin ki, bu viran olmuş ölkənin qızları quldurluq, oğurluq bacarmayanı sevmirlər. Divanbəyiyə deyən gərək ki, bacarırsan ölkəmizin qızlarına qadağan elə ki, quldur olmayan oğlanlardan zəhlələri getməsin. Onda mən zəmin ki, qurd qoyun ilə otlar və i.a.» (s.36).

Yaxud tənqidçi Haşimbəy Vəzirovun «Evlənmək su içmək deyil» komediyasından danışarkən yazır: «Hər cəhətdən görünür ki, müəllif evlənmək və kəbin mərasimi ilə yaxşı tanışdır. Məlumdur ki, gəlin seçmək, elçi getmək, bəxşiş aparmaq və başqa bu kimi toy işləri müsəlmanlarda bütünlüklə arvadların əlindədir, o qədər də asan olmayan bu vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər. Haşimbəy təsvir etdiyi Behbud bəyin xalasının simasında elçilik edən araçı arvadlardan birinin səciy-

yəsini yaxşı vermişdir» (s.37). Göründüyü kimi, F.B.Köçərli yazıçının həyata bağlılığına daha çox üstünlük verir və bədii əsərdəki həyat amilini ciddi sənətkarlıq amili kimi götürür. Yəni həyatı inikas üsulu bədii yaradıcılıq üçün mühüm şərtidir.

Çox maraqlı məqamlardandır ki, F.B.Köçərli N.Nərimanovun «Nadanlıq» əsərini də məhz həyatdan uzaqlığına görə tənqid edir. Yazıçının həyatı bədii inikas üsulunun nöqsanlı olduğu göstərilir: «Bu pyes qarışıq növdən olan bir dram əsəridir. Hadisələrin düyümü pis düşünülmüş, onların açılması isə qeyri-təbii bir faciə ilə qurtarır. Əsərin heç də yeni olmayan ideyası-nadanlıq üzündən insanların necə kobudlaşdığını və rəhmsiz olduğunu göstərməkdən ibarətdir. Müəllif bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlıq nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəməmişdir. Lakin əsəri hər cəhətdən düşünüb mülahizə edəndə görürsən ki, müəllif kəndlilərin məişəti və adətləri ilə qətiyyən tanış deyildir; Nərimanovun çox biçimsiz və yöndəmsiz bir halda onların dilinə verdiyi bütün mənasız və mətləbsiz mülahizələr boş fantaziya məhsulundan başqa bir şey deyildir» (s.38).

Bundan sonra tənqidçi «Nadanlıq» pyesinin quruluşunu tənqid süzgəcindən keçirir. Həyatla əlaqəsi olmayan bir əsərin bədii imkanlarının da məhdudluğu açıq şəkildə izah edilir: «Dörd pərdəli «Nadanlıq» komediyasında tam və bitkin əsərin məziyyətləri yoxdur. Burada kəndli həyatının müxtəlif tərəfləri solğun təsvir olunur. Hadisələr arasındakı hərəkət bir-biri ilə çox ağır bağlanır. Bu isə əsərin məzmununu ardıcıl surətdə nağıl etməyi də xeyli çətinləşdirir» (s.38-39).

F.B.Köçərlinin bədii əsərlə həyat arasındakı əlaqələrin möhkəmliyi barədəki mülahizələrini təsdiq edən iki nümunəyə də diqqət yetirmək yerinə düşər:

«Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrdə rus millətinin hər bir sinfinə dair əhvalat yazıb, hər dairənin eyib və qüsurlarını

istehza və kinayə təriqincə zərifanə ima və işarələr ilə göstərir. O cənab kəlamın ustadı hesab olunub, azacıq və lətif sözləri ilə dərin və böyük mənalara yetirməkdə bimsəl bir vücut idi. Gödək və xırdaca rəvayətlərdə və nağıllarda məişətin ənvayi-tərzini və qisim-qisim övzalarını təhrir edib, demək olar ki, eyni ilə onun şəklini oxuculara göstərib, bir yandan onları dilşad və bir yandan məcmun, məhzun edir» (s.91).

Yaxud: «Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir. Onun bilavasitə həyatdan götürülmüş hekayələri, bizim Şərqi yazıçı və şairlərində olduğu kimi, boş fantaziyanın məhsulu deyildir» (s.135).

Bütün bu faktlar və nümunələr göstərir ki, F.B.Köçərli bir tənqidçi kimi daha çox həyat məsələləri düşündürürdü. Ədib bədii yaradıcılıqda üstünlüyü məhz gerçəkliyə verirdi. Beləliklə də, gerçəkliyə yazıçı münasibətinin sənətkarlıq amili kimi götürülməsi, ona ətraflı şərhlər verilməsi F.B.Köçərli tənqidinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən idi. Bu fikrin sonuncu təsdiq faktı kimi onun «Ədəbiyyatımıza dair məktub» məqaləsindən bir parçanı xatırlayaq: «Həqiqi şair öz zəmanəsinin aynasıdır və Puşkinin deməyinə görə, şair qayalardan və dərələrdən gələn əks-səda mənziləsindədir. Necə ki, heyvanın bağırtısına, göyün gurultusuna və çobanın uca avaz ilə bayatı çağırmasına əks-səda cavab verib, hər bir sövtü eyni ilə təkrar edir, həmçinin həqiqi şair dəxi camaatının hər qisim sədasına, xah o səda suznak, nalə və fəryad olsun və xah fərəhəngiz, bəşəşət və şadyanalıq səsi olsun, gərəkdir eyni ilə cavab verə; öz səsinə millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirə; təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bidar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsərat ilə dəvət edə» (s.99-100).

F.B.Köçərli yalnız bədii əsərlərdən danışanda yox, rəssamlıq əsərlərinin də sənətkarlıq keyfiyyətləri barədə mülahizə söyləyir, yenə də həyat meyarını başlıca şərt hesab edirdi. Burada əsas məsələ onda deyil ki, tənqidçi rəssamlıq tablolarının bədii dəyərini qiymətləndirməkdə nə dərəcə səriştəli idi, əsas məsələ o idi ki, F.B.Köçərli sənətlə həyat, ictimai gerçəklik arasındakı əlaqələrə xüsusi məna verirdi. Səriştə məsələsinə qaldıqda isə açıq demək lazımdır ki, o, Qori seminariyasında oxuduğu illərdə boyakarlıq barədə dərslərə qulaq asmış və bir çox məsələləri diqqətlə mənimsəmişdir. Bu mənada F.B.Köçərli «Molla Nəsrəddin» adlı məqaləsində yazırdı: «Jurnalın şəkillərinə gəldikdə, demək olar ki, onun rəssamı (O.Ş. - linq) yerli əhalinin məişətini, adət və ənənələrini gözəlcə öyrənmişdir. Onun bəzi şəkilləri bilavasitə həyatdan alınmış lövhələri bütün dolğunluğu ilə oxucuya göstərir. «Qoç döyüşdürmək», «Qəzet satan və dövlətli tacir», «Ədalət» (talaq vermək əhvalatı), «Əziz qonaqlar», «Məclisi-ədab», «İyirminci əsr», «Cümə», «Dükənlər bağı», «Qrammatika mübahisələri», «Vəsf», «Şəriət dərindən imtahan», «Tacir xonçaxani» və başqa şəkillər belədir» (s.122-123).

F.B.Köçərli bədii yaradıcılıq üçün həyat amilini vacib olması prinsipinin müdafiə edərkən, bilavasitə böyük Mirzə Fətəli Axundovun sənət konsepsiyasının ardıcılı kimi fəaliyyət göstərirdi. Müasir elmi-ədəbi-nəzəri fikir baxımından isə belə bir münasibət tamamilə doğru və düzgün idi. Hətta səciyyəvidir ki, XX əsrin əvvəllərindəki tənqid prosesindəki ədəbi mübahisələrin əksəriyyəti də məhz bu dairədə cərəyan edirdi.

Bəs F.B.Köçərli tənqidinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təyin edən amillər hansılardır? Bu suala bir neçə cəhətdən cavab vermək mümkündür. Lakin burada ən ümumi və qabarıq məsələləri nəzərdən keçirəcəyik.

Belə bir məlum cəhət inkarolunmazdır ki, ədibin yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövrdə peşəkar tənqid təzə-təzə sistemli xarakter alırdı. Ona görə də F.B.Köçərlinin məqalələrində rastlaşdığımız bir sıra məqamları ilk rüseymlər də adlandırmaq olar.

Bəri başdan qeyd edək ki, F.B.Köçərli «Məktub» formasına xüsusi meyl göstərirdi. «İrəvandan məktub», «Ədəbiyyatımıza dair məktub», «İdarəyə məktub», «Redaksiyaya məktub» məqalələri bu qəbildəndir. Bu məktub – məqalələrdə başlıca cəhət ürəkdən gələn, ədibi narahat edən bir sıra məsələlərin səmimi şəkildə izahı idi. Sanki tənqidçi öz ürək dostu ilə qabaq-qənşər oturub ciddi mülahizələrini bölüşür, daxili yangısını oxuculara çatdırırdı: «Bu ağır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da cümbüş və hərəkətə gəlib, gözlərini qəflət yuxusundan açıb, insanlıq, elm və tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədir» (s.33).

Yaxud: «Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin aynasıdır. Hər bir millətin dolanacağını, övzai-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbəyi-kamalı, qüdrət və cəlalını onun ədəbiyyatından bilmək olar. Şairi-kamil və ədibi-fazil öz əsrinin müsəvvir və nəqqaşı mənziləsindədir» (s.98).

Və yaxud: «Müdiri-möhtərəm fəzilətli cənab İsa bəy Aşurbəyov. Əvvəla cənab haqda zat-alilərinizin səhhət və afiyət üzrə payidar olmağını arzu edirəm, digər tərəfdən cənabınıza izhari-məmnuniyyət edib, millət yolunda göstəridiyiniz hümmət və qeyrətinizə təhsin və afərin oxuyuram və qəlbən şad oluram ki, sizin kimi qeyrətmənd şəxslər dəxi bizim müsəlmanların içində görsənirlər» (s.124).

Bütün bu nümunələr tənqidçinin sadə və səmimi mülahizələrini tam aydınlığı ilə təsdiq edir. Tam aydınlaşır ki, «Məktub» janrı, yəni forma xüsusiyyəti məzmununa, fikir və mündəriçəyə də təsirsiz qalmır. Belə demək daha müqabildir ki, «mək-

tub» janrında söylənilən mülahizə bilavasitə həmin janrın təsiri altında olur və həyatı mahiyyət kəsb edir.

Burada bir məsələyə də ekskurs edək ki, ümumiyyətlə «məktub» janrı XIX əsrin ortalarından ədəbi mühitə ayaq açmışdır. M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» əsərinin adı bu işdə az rol oynamadı. Sonralar S.M.Qənizadənin «Məktubati-Şeyda bəy» əsəri yarandı. XX əsr Azərbaycan romantikləri də «məktub» janrına tez-tez müraciət etməli oldular. Məsələn, nümunə üçün Məhəmməd Hadinin «Məmməd Səid Ordubadi cənablarına açıq məktub», «M.M. imzalı məktub sahibinə» məqalələrinin adını çəkmək olar.

F.B.Köçərli tənqidindəki diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri bədiilik aktıdır. Yəni cümlələrin bədii yüklə silahlandırılması, onların təsir gücünün artırılması müəllifin özünün diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, «bədiilik» anlayışı ilk növbədə bədii əsərlər, yaxud da müxtəlif sənət nümunələri üçün daha çox səciyyəvidir. Həmçinin bu, elə bir tələbdir ki, onsuz bədii yaradıcılıqdan danışmaq belə mümkün deyildir. Əslində ədəbi tənqidin bədiiliyini artırmaq təşəbbüsü, bu tənqidlə bədii əsərlər arasında bərabərlik işarəsi qoymaq cəhdi deyil. Çünki ədəbi tənqidi məqalədə bədiiliyə nə qədər çox meyl edilsə belə yenə də elmi-nəzəri təhlil onu bədii yaradıcılığın bədiilik tipindən ayıracaqdır. Ədəbi tənqiddə bədiiliyə meyl, hər şeydən qabaq, tənqidin öz tədqiqat obyektini ilə sıx əlaqəsini təmin etmək deməkdir.

F.B.Köçərli «Azərbaycan ədəbiyyatı» məqaləsində yazır: «Qarabağ Azərbaycan şairlərinin parnası və yüksək ilhamlı şairlərin yuvası Şuşa dağlarının zirvələrindədir» (s.59). Yalnız bu cümlə ilə tənqidçinin hiss və duyğularını başa düşmək çətin deyildir. O, Qarabağ torpağında doğulub, şair kimi yetişən sənətkarların xidmətlərini düzgün və obyektiv qiymətləndirmək

üçün bu məkanı parnasa oxşadır ki, belə bir müqayisə məqsəduyğundur.

Yaxud ədibin «Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsün barəsində bir para məlumat» məqaləsində oxuyuruq: «Kəlamın axırında nə olubsa Kazım ağa tövsəni-təbinin başından cilovu çıxarıb bir neçə namünasib sözlər deyibdir ki, buraya sığınacağı yoxdur. Şair özü də dediyi sözlərdən peşman olub deyir:

Gəl əl çək, Salik, hərcayi sözdən,
Deyirlər ki, sənə bir-bihəyadır.
Sənə layiq deyil hərcayi sözlər,
Sənin təbin ki, bundan masəvadır.
Qəzəl söylə ki, olsun yadigarın,
Qəzəl şərh et ki, bu dünya fənadır» (s.158).

Göründüyü kimi, «cilovu çıxartmaq» ifadəsi yerində işlənməmiş və şairin hərcayi sözlər işlətməsinin məzmununsuzluğunu, yersizliyini təsdiq etmək üçün tam münasibdir. Eyni zamanda, tənqidçinin həmin ifadəsi oxucuda marağın artmasına səbəb olur: oxucu həm tənqidçini qiymətləndirir, həm də Kazım ağa Salikin şərlərini yenidən arayıb tanış olmağa səy göstərir. Bax tənqidi məqalədəki bədiilik çalarlarına, bədiilik aktlarını meylin bir qütündə də məhz həmin cəhət dayanmış olur.

Tənqidçinin «Nikolay Vasilyevik Qoqol» məqaləsində diqqətdən qaçmayan belə bir məqam vardır:

«Qoqol və Puşkin və bunlardan sonra Nekrasov, Turgenov, Dostoyevski, Qonçarov, L.Tolstoy, Çexov və hal-hazırda Maksim Qorki və L.Andreyev əllərində məşəl rusların məişətinə daxil olub, onun hər səmtinə və küncünə işıq salıb, millətin yaralarını, ruhani və cismani küdurətlərini, qəm və şadlıqlarını görüb və gördüklərinin surətini və şəklini mahir nəqqaş kimi eyni ilə çəkib, bütün aləmə göstərib deyirlər: «Baxın, görün! Bu-

dur bizim millət; bu sayaqdır onun diriliyi və dolanacağı; budur onun halı, fikirləri, hissiyyatı və xəyalatı!» (s.205).

Bu parçanın ən parlaq bədii detalı «məşəl» sözüdür. Tənqidçi həmin ifadəni son dərəcə ustalıqla işlətməmişdir. Hətta burada başqa bir cəhət də aydınlaşır. Həmin ifadədən məlum olur ki, F.B.Köçərli böyük rus yazıçısı Maksim Qorkini (eyni zamanda, bu, onun müasiri idi!) yaxşı tanıyırdı. İstər-istəməz «məşəl» sözü M.Qorkinin öz rəyini məşələ çevirən qəhrəmanı Dankonu xatırladır.

Daha sonra tənqidçi gürcü maarifçisindən bəhs açan «Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili» məqaləsində yazır:

«Uşaqların və uşaq kimi sadələvh olan xalqın səmimi dostu olan bu istedadlı müəllim xalqın səadət və xoşbəxtliyini **maarif toxumu** (kursiv bizimdir – K.Ə.) səpən səmərəli xalq məktəblərində görürdü. O, dərindən dərk edirdi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşgünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşgünlüyünün nəticəsində meydana çıxır. Öz xalqını belə bir yoxsulluq və düşgünlükdən xilas etmək üçün Yakov Semyonoviç uzun illər boyu Gürcüstanın uzaq qaranlıq və ucqar yerlərinə **bilik toxumu** (kursiv bizimdir – K.Ə.) yayaraq xalq maarifi sahəsində səmərəli surətdə çalışmışdır» (s.286).

Bütün aydınlığı ilə görünür ki, «maarif toxumu» və «bilik toxumu» söz birləşmələri mətne xüsusi oxunaqlılıq gətirir. Hətta yalnız yuxarıdakı parçaya deyil, bütün məqalənin ruhuna da həmin ifadələr yeni bir məna və məzmun verir.

F.B.Köçərlinin «Ana dili» məqaləsindəki bir abzas da bədiiliyə ciddi nümunə ola bilər: «Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsidir. Ananın südü bədəninin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir» (s.286).

F.B.Köçərli tənqidindəki bədiilik aktının davamı kimi, qeyd etmək lazımdır ki, sual cümlələri də bu sahədə xüsusi rol oynayır. Yəni, adətən, bədii əsərlərdə müşahidə etdiyimiz və daha çox bədii əsərlər üçün xarakterik olan bədii suallar tənqidçinin əsərlərinə də xüsusi boya və rəng verir. «Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair» məqalədə oxuyuruq:

«Müzəyyən məhəllələr və münəqqəm evlər irəlili halda dururmu və onların içində yenə xanəndə və nəvazəndələr gözəl nəğmələr oxuyurmu? Töylələrdə köhlən atlar çıxırımı? Hamamlarda sular fəvvarə edirmi və onlar əzəlki kimi şirin işləyirmi və onlara külli ağçalar sərf olunurmu? Teyhulu meyvələrdə, güllü və sünbüllü bağçalarda seyr edənlər, qız-gəlinlər qaqqıldaşa-qaqqıldaşa gəzirlərmə, yoxsa heç birindən bir əsər yoxdur?» (s.292).

Yaxud başqa bir məqam:

«Gürcülərin bu bəşəşətini, bu ali hisslərini və bu gözəl təmənnələrini görüb və hər gün kəndlərdən dəstə-dəstə gələn rəiyətlərin şəhər meydanında və Çarsoybazarda toplaşib ruznaməyə diqqətlə qulaq asmaqlarını müayinə edib, qəlbim şad olurdu və öz-özünə deyirdim: Görəsən, aya, bizim müsəlmanlar da öz qonşuları gürcülər kimi, bu fərəhəfza və həyatbəxş azadlik xəbərini eşidib şadlıq edirlərmə və az-çox tərəqqi yoluna düşüblərmə? Onların da milliyyət hissi və qeyrət damarı ayılıbdırımı? Dövləti-əliyyəməizə düşmən şuriş və inqilabdan, zvcəi-ələmdən və gərđişi-zəmanədən xəbərləri varmı? Nə haldadırlar və necə dolanırlar?» (s.104)

Eyni məqalədən götürülmüş hər iki parça bədii suallardan ibarətdir. Həmin cümlələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə tam aydınlaşır ki, müəllif söylədiyi fikirləri sual cümləsi qurmadan da ifadə edə bilərdi. Görünür, oxucuda maraq yaratmaq, oxucunun deyilən, xatırlanan söhbətlərə diqqətini artırmaq təşəbbüsü bu məsələdə xüsusi rol oynamışdır. Sual cümlələrindəki intonasiya məqalənin sənətkarlıq məziyyətini xeyli yüksəltmiş olur.

Yaxud 1908-ci ildə yazılmış «Milli bayram» məqaləsi də bu cəhətdən xali deyildir: «Aya, biz Azərbaycan türklərinin sereteliləri və çav-çavadzələri olmayıbdırımı? Bizim kimi şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirimi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq?» (s.106)

Bunlar da cavabı özündə olan bədii suallardır və tənqidçinin yaradıcılıq laboratoriyasının sənətkarlıq sirlərini öyrənmək üçün səciyyəvidir.

Yəni tənqidçi məqalələrin tam və bütöv alınması üçün müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edirdi. Bu isə onun tənqidçi sənətkarlığını nümunəyə çevirir, müasirləri və xələfləri üçün örnək səviyyəsinə qaldırırdı. Bu mənada F.B.Köçərli «Gan», «gah da» bağlayıcılarından elə məqamlarda, elə formalarda istifadə edir ki, bu istifadənin özü də səciyyəvi amilə çevrilir. Məsələn, Şərq klassiklərindən, onların əsərlərindən danışılarkən müəllif yazır: «öz əsərlərində onlar gah ilan kimi qıvrılan qara saçları, gah hilal qaşları, gah od kimi parlayan qara gözləri, gah yaqut dodaqları, gah sədəf dişləri və sairəni tərənnüm edirdilər» (s.175).

Yaxud Vaqif yaradıcılığından danışılarkən tənqidçi öz nəticəsini aşağıdakı formada bildirir:

«O, bir bülbül kimi, min bir nəğmə oxuyur, öz sevdiyi qadını gah təzə və tərəvətli ətirli güllərlə, gah ayla, günəşlə, göylə müqayisə edir, həm də onun bu müqayisələrinin sayı-hesabı yoxdur» (s.46).

F.B.Köçərli Qoqolun tərcümeyi-halından bəhs edərkən də fikrini həmin formada ifadə edir: «Belə ki, Qoqol gah şad və xürrəm olub, cümləni şirin və baməzə söhbətləri ilə valeh edərmiş, gah da adamlardan qaçıb, bir guşədə intəhasız qəm və ələmə mübtəla və xəyalat aləminə müstəğrəq olarmış» (s.206).

Tənqid bədii prosesi təhlil etmək anlayışıdır. Lakin bu mülahizəni məhdud şəkildə qavramaq düzgün olmazdı. Yəni tənqi-

di həmişə bədii əsərin arxasınca gedən, başqa sözlə sürünən yaradıcılıq tipi kimi qəbul etmək tam yanlışlıqdır. F.B.Köçərli tənqidi isə öz meridianları ilə çox zəngin və çoxşaxəlidir. Yəni F.B.Köçərli tənqidi şablondan uzaqdır. Bu mənada onun məqalələrindəki haşiyələr çox səciyyəvidir. Həmin haşiyələr bədii əsərlərə məxsus yaradıcılıq aktlarını xatırladır.

F.B.Köçərli İranda konstitusiyaya elan olunması münasibətilə yazdığı «İranda oyanması» məqaləsində (1906) həmin hadisələri canlandırmaq üçün bir müsahibinin aşağıdakı sözlərini nümunə gətirir: «Dəmir yolu və hərəkət üçün başqa az-çox əlverişli nəqliyyat vasitəsi olmayan Ərəbistan yarımadasında susuz və həyat əsiri olmayan səhralarda uzun məsafələri yalnız dəvə karvanları ilə qət etmək mümkündür. Bəzən elə olur ki, karvandakı dəvələrdən biri taqətdən düşür və yolu davam etdirə bilmir. Belə hallarda sarbanlar yorulmuş dəvədən yükü götürür və yazıq heyvanı başlıbaşına buraxaraq yollarına davam edirlər. Zira, təcrübə göstərir ki, yerə çökən dəvəni heç bir vəchlə ayağa qaldırmaq olmaz!

Karvan uzaqlaşdıqdan və qaranlıq düşdükdən sonra səhranın vəhşi heyvanları hər tərəfdən dəvənin üstünə cumur və onu diri-diri parçalayırlar. Müqavimət göstərməyə əsla taqəti qalmayan, hətta yerindən belə qalxmağa qüdrəti olmayan bədbəxt heyvan inilti ilə böyürür və öz səsi ilə səhralarda hökm sürən sakitliyi pozur. Hazırda İranda da vəziyyət belədir» (s.126).

Göründüyü kimi, heç bir ictimai-sosial təhlilə yer qoyulmur. Tənqidçinin nümunə gətirdiyi əhvalat həmin dövrdə İranda həyat şəraitini bütün aydınlığı ilə oxuculara çatdırmış olur. Əlavə olaraq hətta bunu demək olar ki, F.B.Köçərlinin danışdığı hadisə oxucuların ona marağını da xeyli dərəcədə artırır və tənqidçi ilə oxucu arasındakı ünsiyyəti gücləndirir.

«Dünyada bəla nədən törəyir?» məqaləsində isə müsəlmanların vəziyyəti L.Tolstoyun bir hekayəsinin məzmununun

nəqli ilə təhlil edilir: «Bu hekayədə L.Tolstoyun maralın dilindən söylədiyi sözləri oxuyanda bizim biçərə müsəlmanların halı yadıma düşdü. Maral deyir: «Əgər ürəkdə qorxu olmasa, hər şey yaxşı olar, hər iş öz yolu və qaydası ilə gedər. Hərgah böyük yırtıcı heyvanlardan bizim üzərimizə hücum edənə olsa, bacarıq qaçıb ondan ilxas olaq, çünki Allah bizə tez qaçan ayaqlar veribdir. Xırda heyvanlar da bizə zərər yetirə bilməz. Onların dəfi üçün Allah bizə buynuzlar mərhəmət edibdir. Amma nə eyləmək ki, canımız doludur qorxu ilə və bu qorxu bizə macal vermir ki, Allah verdiyi alat və əsbət ilə dəfi-məzərrət edək və nəfsimizi xof-xətərdən qurtaraq. Balaca bir səs eşidəndə bütün bədənimizə lərzə düşür, yarpaq kimi tir-tir əsirik, ürəyimiz döyünüb az qalır yerindən çıxsın, qərribə bir hala düşürük» (s.214).

Bu haşiyə də müsəlmanların düşdüyü vəziyyəti oxucuların gözləri qarşısında aydın şəkildə canlandırmağa xeyli kömək etmiş olur. Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir: Bir tərəfdən müsəlmanların öz vəziyyətlərinə qayğı ilə yanaşmalarına maraq artırılır, digər tərəfdən də azərbaycanlı oxuculara böyük rus yazıçısı L.Tolstoy barədə məlum verilir. Heç şübhəsiz, F.B.Köçərli həmin hekayədən danışanda məsələnin bu iki tərəfini də nəzərdə tutmuşdur.

Tənqidçi müsəlmanların, ümumiyyətlə Şərqlilərinin vəziyyətini bütün çılpalığı ilə təqdim etmək üçün elə həmin məqalədə başqa bir əhvalatı da nümunə gətirir:

«Beş-on sənə bundan irəli «Kaspi» qəzetəsində qərribə bir əhval yazılmışdı. Bakı ilə Sabunçunun arasında işləyən poyezdlərin birisində bir kupədə üç nəfər şəxs Bakıyamı, Sabunçuyamı, - dürüst xatirimdə deyil, - gedirlərmiş. Bunlardan birisi Qafqaz adamı və iki nəfəri: biri arvad və biri kişi, Avropa adamları imiş. Əsnayi-rahdə qafqazlı papiros qutusundan papiros çıxarıb istəyibdir çəksin, amma avropalı mane olub, xanımın hüzurunda

papiros çəkmək ədəbsiz bir fel olduğunu ona işarə edibdir! Qafqazlı qızarmış, üzürxahlıq edib, çıxıb papirosu çöldə çəkib, sonra kupeyə daxil olanda gördübdür ki, haman şəxs özü siğar çəkir. Bunu gördükdə təəccübənə ondan soruşubdur ki, siz mənim papiros çəkməyimə mane olub, özünüz nə haqq ilə xanımın hüzurunda siğar çəkirsiniz? Avropalı həqarətlə ona bir nəzər yetirib cavabında deyibdir: «Mənimlə sən bərabərimi oldun? Mən nəcib ingilis, səndəki yerli» (s.216).

F.B.Köçərli «Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz» məqaləsində ayrıca olaraq Şərqlilərinin halına yanır. Müəllif haşiyə çıxaraq iki bənd şeir də nümunə gətirir:

Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum.
Gəlin oldum, qul oldum,
Ayaqlara çul oldum (s.222).

Yaxud:

Qız idim, geydirdilər ibrū vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrü cəbra köynəyini (s.223).

Hər halda bütün bunlar göstərir ki, bədii haşiyələr Firidun bəy Köçərli tənqidinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Eyni zamanda bu haşiyələr müəlliflə oxucu arasında qırılmaz əlaqə və möhkəm körpü rolunu oynayır. Görünür, F.B.Köçərliyə haşiyələrə olan meyli məqsədli xarakter daşımış və təhlillər göstərdi ki, ümumiyyətlə, işin xeyrinə olmuşdur.

Ədəbi tənqidin sənətkarlıq keyfiyyətlərini təyin edən amillərdən birisi də paralellik anlayışı ilə bağlıdır. Söz və ifadələrin, misra və bəndlərin, cümlə və parçaların paralel formada işlənməsi bədii yaradıcılıq üçün də xarakterikdir. Müasir nəsr və poeziyada bunların nümunələrini göstərmək o qədər də çətin deyildir. Tənqidin özündə də bu keyfiyyət mühüm yer tutmaq-

dadır. Hətta iki tənqidçinin yaradıcılığını, yaxud ayrı-ayrı məqalələrini tutuşdurmaqla da paralelliyi müəyyən etmək asandır. F.B.Köçərli tənqidi də bu məsələlərdən xali deyildir. Bu mənada «Azərbaycan komediyaları» əsərindən həcmcə iri olmasına baxmayaraq, bütöv bir abzası diqqət yetirmək yerinə düşər:

«Hər əsərində, bütün komediyalarında Axundov xalqın həyatına yaxşı bələd olan nadir psixoloq və sənətkardır, onun yaradıcılıq istedadı həyat təcrübəsi və hərtərəfli biliklə zəngin zəkası özünü hər yerdə göstərir. Biz bunu fransız nəbatat aliminin sadələvh və qonaqpərvər təklə-muğanlı Hatəmxan ağa ilə ağıllı söhbətinin təsvirində **görürük**: Hatəmxan ağa öz qardaşı oğlunu inandırmağa çalışır ki, parisililərin adətləri ilə çox asanlıqla tanış olub başa düşmək olar ki, o xalqın adətləri tamamilə bizim adətlərin əksinədir; yaxud biz bunu bir-birini sevən iki gəncin – gözəl Pərzadla cavan və igid Bayramın arasındakı təsirli məhəbbət səhnəsinin təsvirində də **görürük**: Pərzadın tamahkar əmisi qızın ilxısını və inəklərini ələ keçirmək xatirinə Pərzadı öz oğlu Tarverdiyə almaq istəyir, halbuki Tarverdi igidlikdə hələ heç bir ad çıxarmamışdır, o hələ bir dayça da oğurlamamışdır; yaxud, biz bunu rəhmsiz qoca-xəsis Hacı Qaranın mənəvi aləmindəki nifrət oyadan cəhətlərin açılmasında da **görürük**: bu qoca xəsis üçün dünyada puldan başqa heç bir müqəddəs şey yoxdur; Hacı Qara, öz dostu Heydər bəyin qoçaqlığını tərifləyən Əsgər bəyə etinasızlıqla deyir ki, bizim zəmanəmizdə qoçaq olmaqdan, cibin pulla dolu olsa min dəfə yaxşıdır» (s.35-36).

Nümunə gətirilən parçadan görünür ki, tənqidçi «görürük» sözlərindən istifadə edərək paralellik yaratmışdır. Mövcud paralellik M.F.Axundov komediyalarındakı əlaqəliliyi göstərir. Yəni tənqidçi onun bütün əsərlərinin həyat təcrübəsi əsasında yazıldığını sübuta yetirir. Eyni zamanda, müxtəlif komediyalara aid

olan oxşar məsələ müəyyən bir qanəedici strukturda öz təqdimatını tapır ki, bu da son dərəcə məqbuldur.

Yaxud «Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair» məqalədə maraqlı bir məqam vardır: «**O Cavanşir ki**, keçmişdə onun tərif və tövsifi və əhalisinin qeyrət və hünəri dillərdə söylenirdi, indi Qarabağın pərişan mahallarından biri hesab olunur. **O Cavanşir ki**, onun qışı ilə yazında təfəvüt yoxdur, havası mötədil, torpağı ziyadə bərəkətli və hər qism məhsulat yetirəndir, turacın və qırqovulun vətənidir, meşəli, bağlı Qarabağın ən dövlətli və ən səfəli bir mərkəzidir» (s.107).

Burada da «O Cavanşir ki,» ifadəsi iki dəfə işlənərək paralellik yaradır və fikri qüvvətləndirərək diqqəti oraya cəlb edir.

Tənqidçinin «Usta Zeynal» məqaləsində ümumi paralelliklə yanaşı daxili paralellik də özünü göstərir: «Nə qədər ki, Muğdusi Akop bacarıqlı, öz mənfəətini güdən və işgüzdür, o qədər Usta Zeynal fəaliyyətsiz, cəsarətsiz və axmaqcasına sadələvhdür. O iş ki, Muğdusi Akopdan bir saat vaxt tələb edir, Usta Zeynala görə bu işə ən azı bir gün vaxt sərf etmək lazımdır. O iş ki, Muğdusi Akop bu gün görməlidir, Usta Zeynala görə, onu sabah da, o biri gün də yerinə yetirmək olar. Çünki tələsməyin yeri yoxdur, hər şey allahın iradəsindən asılıdır» (s.136).

Bu parçada bir-birinə paralel olan, ayrı-ayrılıqda isə müstəqil və dərin məna ifadə edən üç cümlə vardır. Lakin hər cümlənin özündə Muğdusi Akopla Usta Zeynalın qarşılaşdırılması, yəni onların xarakterlərindəki fərdiliklərin üz-üzə qoyulması bədii forma kəsb edir.

Paralelliyin təsdiqi üçün başqa nümunələr də vardır. Məsələn, «**heyf ki**, bu ali və pakizə hiss, bu yandırıcı atəş bizim qəlbi-mizdə yoxdur; **heyf ki**, nə ev tərbiyəsində, nə məktəblərdə və məscidlərdə və nə də camaatımızın içində məhəbbət atəşini bizim ürəyimizdə yandıran olmayıbdır» (s.200).

Yaxud: «**Necə ki** qədim Yunanıstanda hükəma və filosoflar öz ailələrindən xəlvət qaçıb, getera adlanan azad və bir növ əxlaqsız arvadlar məclisində ruhlarını şad və vaxtlarını xoş keçirirdilər, habelə bu halda bizim müsəlmanlar içində, xüsusən elm və kamal təhsil edənlər arasında, çoxları elm və tərbiyəsiz müsəlman arvadlarına meyl və rəğbət göstərməyib, özləri üçün naməşru yol ilə ruslardan, nemsələrdən və yəhudilərdən yoldaş və həmsər axtarırlar... **Necə ki** kişi bir gözələ malik və sahib olmayıbdır, onun tələbindədir və bu halda gözəllik nüfuzu artıq və hökmürəvandır» (s.107).

Və yaxud: «Sayaçı sözlərinin bir parçasında qoyuna xitabən deyilir: «Yiyən sənin ucundan çıxıbdır köşkə, qoyun», **yainki:** «Yiyən sənin ucundan gətirib gəlin, qoyun; və **yainki:** «Yiyən sənin ucundan bağlayıb kəmər, qoyun».

Bütün bunlar və neçə-neçə nümunə gətirmədiyimiz faktlar paralelliyyə gözəl misaldır və F.B.Köçərlinin tənqidçi sənətkarlığı geniş və hərtərəfli səviyyədə öyrənilməyə möhtacdır.

Kamran ƏLİYEV

TƏNQİDÇİ SƏNƏTKARLIĞI XÜLASƏ

Məqalədə Firidunbəy Köçərlinin ədəbi tənqid sahəsindəki fəaliyyəti araşdırılır. Onun sənətkarlıq məsələlərinə yanaşma tərzini aydınlaşdırılır. Eyni zamanda əsərlərində müşahidə olunan bədii fakta münasibət, bədiilik məziyyətləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, ədəbi tənqid, mətn, bədiilik

Kамран АЛИЕВ

ИСКУССТВО КРИТИКА РЕЗЮМЕ

В статье исследуется деятельность Фиридуна Кочарли в области литературной критики. Выясняются его пути подхода к

вопросам искусства. Одновременно в его произведениях выявляется отношение к художественному факту, эстетические свойства.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, литературная критика, текст, эстетичность.

Kamran ALIYEV

CRITIC SKILL SUMMARY

The activity of Firudinbey Kocherli in the field of literary criticism is investigated. His approach style to mastership matters is explained. At the same time observed artistic fact attitude, high artistic value dignities are stated in the article.

Key words: Firudinbey Kocherli, literary criticism, matter, artistic value

Zaman ƏSGƏRLİ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXÇİLİYİNİN
BABASI

Azərbaycan ədəbiyyatının elmi tarixini yazmaq üçün ilk təşəbbüsü XIX sər in 70-ci illərində Şeyxül-islam Əhməd Hüseynzadə edib, “Tarixi-ədəbiyyati-türki” adlı kiçik bir əsər-plan hazırlasa da, bu iş təşəbbüs olaraq qalmış, bir qədər sonra həmin təşəbbüsü reallaşdırmaq üçün çiyinini ağır yükün altına verən gənc Firidun bəy Köçərli olmuşdur. İrəvan gimnaziyasında çalışarkən (1885-1895) o, Azərbaycan ədəbiyyatına dair müxtəlif nümunələri, əlyazma nüsxələrini, mətbu əsərləri, şifahi məlumatları toplayaraq tədqiq etməyə başlamış, təxminən 20-25 illik gərgin zəhmətdən sonra tədqiqatçıların “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlandırdıqları məşhur əsərini 1908-ci ildə tamamlamışdır. Bu əsərə qədər F. Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin konkret dövrünü işıqlandıran iri həcmli silsilə məqalələri 1895-ci ildə “Novoe obozrenie” qəzetində, “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı ilk kitabçası isə əvvəlcə “Kavkazskiy vestnik” məcmuəsində (1901), sonra Tiflisdə çapdan çıxmışdır (1903). Bu hadisəni Qafqaz və Rusiya müsəlman ziyalıları böyük maraq və sevinclə qarşılamışdılar. Varşava, Omsk, Orenburq, Tiflis, Bakı və b. şəhərlərdən müəllifin ünvanına razılıq dolu məktublar gəlir, oxucular öz məmnunluqlarını bildirirdilər. Onlar Köçərliyə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair daha böyük əsər yazmağa, şair və yazıçılar haqqında daha əhatəli məlumat verməyə çağırırdılar. Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Eynəli bəy Sultanov, Süleyman Sani Axun-

dov, Abdulla Şaiq kimi Azərbaycan ziyalıları isə məktublarında və müxtəlif qəzetlərdə çap etdirdikləri rəylərində “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabçasının türkçə nəşr olunmasını arzulayırdılar. O zaman Odessada təhsil alan Nəriman Nərimanov F.Köçərliyə göndərdiyi bir məktubunda yazırdı: “Sizin bu kitabçanız (“Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” – Z.Ə.) bütün türk tələbələrinin xoşuna gəldi. Tələbələr bilirlər ki, sizin daha çox materiallarınız var, bunları siz türkçə çap etdirmək xəyalındasınız. Ona görə şad oldular və bunun türkçəsini çapda görmək arzusundadırlar” (5, 19). Lakin bu arzunun həyata keçməsinə Firidun bəy də, Nəriman Nərimanov da görmədilər. Maddi çətinlik “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabçasının türkçəsinin də, “Materiallar”ın da çapını gecikdirdi. Həmin əsərlər sovet dövründə işıq üzü gördü və müəllifini Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin “baniyi-karı” kimi məşhurlaşdırdı.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” ədəbiyyat tarixini yaratmaq sahəsində çox mühüm, olduqca əhəmiyyətli bir iş idi. Bu əsərlə F.Köçərli özünəqədərki “təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət vermişdi” (9, 257). Ancaq “Materiallar” hələ ədəbiyyat tarixi deyildi, onun məzmununda və strukturunda Şərqi təzkirəçilik ənənələrinin, xüsusilə Lütfuli bəy Azərin “Atəşgədə” kitabının təsiri və əlamətləri aydın görünürdü. Hətta F.Köçərli “Materiallar”ı hazırlayarkən “Atəşgədə” kitabının daxili quruluşunu örnək olaraq götürmüş, haqqında bəhs etdiyi şairləri regionlar üzrə düzmüşdü. Kitabının “Bir neçə söz” hissəsində ədib özü yazırdı: “Bu kitabı yazmaqda mərhum Hacı Lütfuli bəy ibn Xaqan “Azəri” təxəllüsün “Atəşgədə” nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad (bölgə, vilayət – Z.Ə.) və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik” (5, 69). Lakin məlumatın dolğunluğu, təhlillərin elmiliyi,

ədəbi nümunələri tənqidi qiymətləndirmə baxımından F.Köçər-
linin əsəri tamamilə fərqlənirdi. Həmin fərqi ədib özü belə izah
edirdi: “Mərhum Hacı Lütfuli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin
arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azəri “Atəşgədə”sində
hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsər-
lərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr gös-
tərir. Amma biz mümkün olduğu qədər məşhur şüəra və üdə-
bamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə
dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy
və təsəvvüratımızı yazıb tövsif və ya tənqiddə layiq olan məqam və
nöqtələri şərh və bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-
kəlamını və öz əsrü zəmanəsinin təqzasınca nə növ əsərlər
vücuda gətirdiyini və onların camaatımıza hüsn-təsirini, xeyir və
ya zərərini bəqədri-qüvvə açıb göstərmişik” (5, 69).

Alimin qeyd etdiyi bu məziyyətlər kitabda yer alan portret-
oçerklərin hamısına yox, bir qisminə şamil edilə bilər. Doğrudan
da M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, S.Ə.Nəbati, Abdulla bəy Asi, İsmayıl
bəy Nakam, Məhəmməd Bağır Xalxali, xüsusilə M.F.Axundzadə,
Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani haqqında oçerklər geniş və
əhatəlidir. Bu oçerklərdə haqqında bəhs olunan sənətkarların
dövrü, həyatı, ictimai mənşəyi, təhsili, yaşayış tərzini, məşğuliyyəti,
müasirləri ilə münasibətləri haqqında ətraflı məlumat verilir,
yaradıcılıqlarının əsas istiqaməti müəyyənləşdirilir, məşhur əsər-
ləri “bəqədri-qüvvə” təhlil olunur, yaxud bu əsərlər haqqında mə-
lumat verilir, çoxlu nümunələr göstərilir. Xaqani, Nizami, Aciz,
Salik, Bakıxanovdan bəhs edən hissələr də dolğundur. Həmin
hissələr bir tərəfdən fakt zənginliyi və dəqiqliyi, digər tərəfdən
məlumatların elmiliyi, qiymətlərin obyektivliyi, sənətkarların ya-
radıcılığını, onların ədəbi tərəqqidə rolunu Azərbaycan ədəbiy-
yatının ümumi inkişafı kontekstində, bəzən hətta ümumşərq və
ümumdünya bədii fikri kontekstində qiymətləndirməsi baxımın-

dan diqqəti çəkir. F.Köçərli Nizami Gəncəvidən söhbət açarkən
yazır: “Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub. Onun kimi
fəsih, rəvantəb və şirinzəban şair dünya üzünə az gəlibdir. Heç bir
şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur
olan “Xəmsə”si ki, ona “Pənc gənc” dəxi deyilir, bimisil və bi-
nəzir əsərlərdir ki, həqiqətdə xəzinə malıdır” (5, 129). M.P.Vaqif
haqqında yazır: “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi
Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və
müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır... Milli şairlərimizdən
onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və
qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və
tələş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam
söyləməkdə acız qalıblar... Vaqif ziyadə zövqü səfa əhli olduğu
üçün gözəl məhdində xeyli mərəgub (rəğbət oyadan, bəyənilən –
Z.Ə.) və nazik şeirlər yazmışdır ki, onların cümləsi qəlbədən nəşət
edən hissiyattır ki, oxuyanlara dəxi sirayət edib, onları şövqü
həvəsə gətirir” (5, 159).

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabındakı
oçerklərin çoxunda görünən bu cür əhatəli təhlil və qiymətləndir-
mələrin əksinə olaraq, bəzi şairlər haqqında verilən məlumat orta
əsrlərin təzkirələri səviyyəsindədir. Fətəli xan Müştəri, Əbülfət
xan Tuti, Ağahüseyn Arif, Sabit Şəqaqi, Ağabağır, Kərim ağa
Fateh, İbrahim Nicati, Ələkbər Qafil, Ağababa Zühuri haqqında
deyilənlər məhdud; Rafei, Fədai, Molla Qasım Şirvani, Zülali,
Şəkər Şirvani, Nabi Əfəndi Şirvani barədə məlumat bəsitdir. Tədqiqatçı onların doğum və ölüm ili, məkanı haqqında çox qısa in-
formasiya, əsərlərindən bir nümunə verməklə kifayətlənir. Nəsi-
mi, Asəf Şirvani, Arif Şirvaninin hərəsi haqqında bir, Mirzə Hü-
seyin Salar barədə üç cümlə vardır. Nəsimi və Arif Şirvaninin hər
birinin əsərlərindən 5 beyt, Mirzə Hüseyin Saların bir, Arif Şirva-
ninin iki qəzəli verilmişdir ki, bu faktlar F.Köçərlinin Şərq təz-

kirəçilik ənənələrindən və “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabının təzkirə xüsusiyyətlərindən hələ tam azad olmadığını göstərir. Elə bu əlamətlərinə görə bəzi alimlər F.Köçərlinin əsərinə tənqidi yanaşmışlar; kitab çapa hazırlanarkən onu tədqiq edən heyətin rəyində deyilirdi: “1. Əsər ümumiyyət etibarilə elmi bir mahiyyətə haiz deyildir; 2. Tərtibi mənin (yüksək – Z.Ə.) bir sistemə tabe tutulmamışdır; 3. Əsərlərin təhlil və tənqid edilərək qiyməti-ədəbiyyətə və bədiyyələri göstərilməyib, nəşrə təhvil edilməklə iktifa (kifayət – Z.Ə.) olunmuşdur; 4. Tərcümeyi-hallar qismən naqis, qismən müfləq və yanlış, bir qismi də heç yoxdur; 5. Əsər – müəllifinin dili etibarilə yeknəsəq deyildir; 6. Din, dil və sənət haqqındakı qənaət və mütaliələr əski, çürük, əsassız və ölüdür” (Bax: 4, IV). Hənəfi Zeynallı bu kitabın “elmi bir tədqiqat əsəri olmadığını” söyləmiş (10, 295), Əli Nazim isə 1931-ci ildə çap olunan bir məqaləsində yazmışdır ki, “bu əsər (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” – Z.Ə.) ancaq materialın zənginliyi və müxtəlifliyi nöqtəyi-nəzərindən qiymətli olan təsviri xronoloji məcmuədən uzaq getmədi” (Bax: 3, 169).

Əlbəttə, 1930-cu illərin nəzəri-metodoloji səviyyəsindən yaxud müasir ədəbiyyat tarixçiliyinin elmi prinsipləri baxımından yanaşılarda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında müəyyən çatışmazlıqlar görmək mümkündür. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi, mərhələ təsnifi, ayrı-ayrı ədəbi-tarixi dövrlərin və mərhələlərin özgün xüsusiyyətlərinin izahı, bu mərhələlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş sənətkarların hamısının tərcümeyi-hallarının, yaradıcılıq yolunun, ədəbiyyat tarixindəki mövqelərinin eyni dərəcədə dolğun, əhatəli işıqlandırılması baxımından “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı bəzi kəsirlərdən xali deyildi. Hələ 50 il bundan əvvəl K.Talıbzadə yazırdı: “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərinin ədəbiyyat tarixi kimi zəif və nöqsanlı cəhətləri

də vardır. Hər şeydən əvvəl, kitabda şəhər və xanlıqların yazıçıları haqqında ayrı-ayrı məlumat vermək prinsipi, coğrafi təsnifat aparmaq müəllifə Azərbaycan ədəbiyyatını bütöv bir şəkildə göstərməyə, onu xronoloji bir ardıcılıqla izləməyə imkan verməmişdir. Bu isə əsərin elmi ümumiləşdirmə qüvvəsinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur” (Bax: 1, 511).

Kitabda ədəbiyyat tarixi dövrləşdirilmir, ədəbi cərəyanların, poetik üslubların yaranması, tarixi inkişafı izlənmirdi. Alim Azərbaycan ədəbiyyatı yaradıcılarını müəyyən regionlar üzrə təqdim etmək prinsipini əsas götürsə də, bəzən bu prinsipin tələblərindən kənara çıxırdı. Məsələn, Raci, Xalxali, Dilsuz – Dərbənd şairləri, Ağa Məsih və Nişat Şirvanilər – Qarabağ şairləri, Abdulla Canı oğlu və Baba bəy Şakir – Quba şairləri sırasında verilmişdi.

Amma F.Köçərli 130-a qədər şair və yazıçı haqqında (onlardan 111-nin adı oçerkin, yaxud məlumatın sərlövhəsinə çıxarılmışdı) söhbət açmaqla Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını, onun tarixi qədimliyini və bədii-estetik qüdrətini dananlara tutarlı cavab verir, səhv düşüncələri alt-üst edirdi. Ədib təkzib olunmaz faktlarla sübuta yetirirdi ki, dünyanın ən qədim, mədəni xalqlarından olan Azərbaycan türklərinin özü kimi, onların yaratdığı söz sənəti də yaşı minillərlə ölçülən qocadan-qoca, son dərəcə humanist-bəşəri məzmunlu, bədii forma baxımından heyrətamiz dərəcədə rəngarəng bir sənətdir. F.Köçərli bu ədəbiyyatın bütün tarixi dövrlərdindən deyil, əsasən, XII və XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaradan sənətkarlardan bəhs edir, onların tərcümeyi-halı və əsərləri barədə az və ya çox dərəcədə məlumat verirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının islamaqədərki və XIII-XVII əsrlər dövrü tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Məxəzlərin azlığı üzündən İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, Həqiqi, Xətai və Əmanidən bir kəlmə də söz açılmırdı. Bütün bunlara baxmayaraq F.Köçərli Azərbaycan

ədəbiyyatı tarixini düzgün elmi-metodoloji prinsiplər əsasında yazmışdı. Kitabın “Başlanğıc” hissəsində o, söz sənətini – ədəbiyyatı “hər bir millətin şən və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bais olan səbəblərdən birisi”, millətin “maddi və səadət yollarını göstərən aineyi-həqiqətnüması” (5, 70) kimi qiymətləndirir, şair və yazıçıları “milləti haq və səvaba irşad edən, şöhrət və hörmətə yetirən”, “millətin cisminə şəfa, ruhna səfa, fikrinə cila, ağılına və təmami mənəvi və ruhani qüvvələrinə balü pər verib uca məqama qaldıran” (5, 70) maarif xadimləri hesab edir, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi qədimliyini və estetik zənginliyini onu yaradan xalqın bədii-fəlsəfi dühası, təbii istedadı, fitri qabiliyyəti, azadlıq ruhu ilə əlaqələndirirdi. F.Köçərliyə görə “nə qədər bir qövüm və tayfa elmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər onun ədəbiyyatı zəif və bıməzmun olacaqdır. Hətta çox tayfalar vardır ki... ədəbiyyat nə olduğunu bilməzlər... Bunlar dünya üzündə çox müddət yaşamayıb puç və zay olurlar. Tərəqqi və səadət fikrində olan və əbədi zindəganlıq arzusuna düşən qövüm və millət gərəkdir ən əvvəl öz ana dilinin vüsət və qüvvət tapmağına səy və himmət göstərsin və ədəbiyyatı-milliyəsini asari-nəfisə və təsnifatı-məmdühə ilə zənginləşdirsin” (5, 70-71).

F.Köçərli ədəbiyyatın lisani-şifahi və qələmi-yazılı qollarını fərqləndirir və doğru deyir ki, yaranma tarixinə görə, Azərbaycan xalqının lisani ədəbiyyatı onun qələmi ədəbiyyatından qat-qat qocadır; bu ədəbiyyatın ilk nümunələri min illər bundan əvvəl – daş dövründə müasir azərbaycanlının ulu babalarının həyat təcrübələri əsasında yaradılmış, zaman-zaman ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə, boydan-boya, eldən-elə keçdikcə cilalanıb biçimlənmiş, mənəvi sərvətə çevrilmişdir. “Qələmi ədəbiyyat isə başqa tərz ilə hüsula gəlir. Bunda hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və münşisi və hər bir təsnifin öz müsənnifi və hər bir şeir və qəzəlin müəyyən şairi vardır. Əlbəttə, bu qisim əsərlərdə milliyət niş-

nəsi və milliyət rayihəsi çəndən müşahidə olunmaz. Vəli bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuq olsa, onun adət və xasiyyətləri üzrə nəşvü nüma tapsa, milliyət qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyət qoxusu və milliyət nişanəsi artıq görünəcəkdir” (5, 77). Ədib bu fikri də xüsusi nəzərə çatdırır ki: “Şairi-kamil və ədibi-fazil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edər” (5, 77).

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabının quruluşu sübut edir ki, onun müəllifi ədəbiyyat tarixinin yazılmasına elmi-nəzəri və metodoloji baxımdan düzgün yanaşmış, əsərinin “Başlanğıc” hissəsində şifahi ədəbiyyatın müxtəlif janrları: nağıl, tapmaca, məsəl, nəğmə və s. barədə söhbət açmaqla əslində ədəbiyyat tarixi yaratmağın elmi yolunu göstərmişdir. Ədəbiyyat ilkin olaraq şifahi şəkildə yarandığından F.Köçərli də şair və yazıçılardan öncə şifahi ədəbiyyat haqqında söz açmağı vacib saymış, bu yolla milli ədəbiyyatın tarixini onun şifahi ədəbiyyatdan başlamaq prinsipinin gözəl örnəyini göstərmişdir.

Tədqiq olunan şairlərin yaradıcılığının onların yaşadığı dövrlə, ictimai şəraitlə sıx təmasda öyrənilməsi və “hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəlamını” həmin şairin “öz əsrü zəmanəsinin təqzasınca” (5, 69) qiymətləndirilməsi – F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının çox mühüm keyfiyyətidir. Belə tədqiq və qiymətləndirmə üsulu – sənətkarın milli ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini, yaradıcılıq fərdiyyətini, ədəbi prosesdə yerini düzgün, obyektiv səciyyələndirməyə imkan verdiyi kimi, yazıçı – ictimai mühit münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına da elmi stimül olur. Elə buna görə M.Füzuli, M.F.Axundzadə, Bahar Şirvani, Seyid Əzim və b. sənətkarların yaradıcılığı, onların ədəbiyyat tarixində yeri barədə F.Köçərlinin fikir və mülahizələri bu gün də müasir səslənir. Alim Azərbaycan şairlərinin milli

ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirərkən bəzən onları başqa xalqların sənətkarları ilə müqayisə edir, sövqi-təbii olaraq tipoloji elmi təhlil nümunələri yaradırdı. Belə təhlil və qiymətləndirmə üsulu F.Köçərliyə Azərbaycan şairlərini təkcə ölkə, milli ədəbiyyat çevrəsində deyil, ümumən Yaxın Şərq miqyasında qiymətləndirməyə imkan verirdi. Lakin F.Köçərlinin bəzi mülahizələrində o dövrün ədəbiyyatşünaslıq baxışlarından irəli gələn ümumi yanlışlıqlar da vardır: alim Azərbaycan şüəra və üdəbasının fars və ərəb dillərində yazmasının səbəblərini düzgün izah etsə də, onun bəzi klassik şairləri farsca yazdığına görə fars şairi sayması, xüsusilə Nizami Gəncəvinin adını Firdovsi, Sədi, Hafizlə yanaşı fars şairləri sırasında çəkməsi, dahi sənətkarın ata-anasının Gəncəyə İrandan – Qum şəhərindən gəlməsi, Əbü-lülünün əslən iranlı olması barədə mülahizələri düz deyil. “Azərbaycan şüərasının əsərlərində görünən ali fikirlərin, gözəl hissələrin, uca mənaların, nazik və lətif mətləblərin, hikmətamiz nəsihətlərin” hamısının “tamamən fars ədəbiyyatının bərəkətindən” (5, 82) sayması, Azərbaycan ədəbiyyatının “banisi və müəssisi” yerində M.P.Vaqifi, yaxud Qövsini M.P.Vaqiflə birlikdə “Azərbaycan şairlərinin babası mənziləsində” (5, 220) görməsi də yanlışdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları” kitabı coğrafi bölgü üzrə yazılmış və şairlər kitabın “Gəncə”, “Şirvan və Şamaxı”, “Qarabağ – Şuşa şəhəri”, “Quba”, “İrəvan şairləri”, “Dərbənd şairləri” bölmələrində qruplaşdırılmışdır. M.Füzuli bu regionların heç birinə daxil edilmir. Məsələnin görünən səbəbi odur ki, doğrudan da adı çəkilən yerlərin heç birinə Füzulinin dəxli yoxdur: ərazi baxımından o, tamam başqa bir ədəbi-mədəni və elmi mühitin yetirməsidir. F.Köçərliyə görə, Azərbaycan türkləri “Zaqafqaziyanın şərq və cənubunda sükna edən Şəki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhali-

sindən və İran dövlətinin şimali-şərqində güzəran edən əqvam və təvayifdən ibarətdir” (5, 77). Füzuli isə təkcə Azərbaycan, yaxud təkcə Osmanlı şairi deyil, ümumiyyətlə türk şairidir, bütün “türk şairlərinin babası hesab olunur” (5, 84) və “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olubdur” (5, 83). Alim Füzulidən ona görə bəhs edir ki, o, Azərbaycan şairlərinin “sərvəri və pişvəri məqamındadır” (I, 84) və “ol fəsaḥət və bəlaḡət kanının təsiri bu əsrdəki (XIX yüzildəki – Z.Ə.) şüəramızın asar və əşarında dəxi müşahidə olunmaqdadır” (5, 84). Məncə, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabında F.Köçərlinin M.Füzuli ilə bir sırada və eyni səviyyədə Yusif Nabi və Əlişir Nəvainin də yaradıcılığından söz açması təsadüfi deyil; alim Füzuli ilə bərabər Nabi və Nəvaini də “Azərbaycan şüərasının pişvaları və ustadları məqamında” (5, 123) görür və milli ədəbiyyatın inkişafına onların da təsirini qeyd edir. Müəllif ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığından söz açmazdan əvvəl onların doğulduğu, boya-başa çatdığı kənd, şəhər, bu yerlərin tarixi keçmişi, müasir iqtisadi, siyasi-mədəni durumu, təbii sərvəti, relyefi, hətta abü havası, orada yaşayan əhəlinin güzəranı, dolanışığı haqqında danışır ki, bütün bunlar bir tərəfdən sənətkarın yetişdiyi ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti, digər tərəfdən onun yaradıcılığının qaynaqlandığı mənbələri, nəhayət, ona təsir edən, gerçəkliyə münasibətini şərtləndirən amilləri yaxından görməyə imkan verir.

Kitab elmi-nəzəri təhlillərlə bərabər bədii nümunələrlə də zəngindir. Onun səhifələrində yer alan şeirlər yüksək sənət örnəkləridir. Bu keyfiyyətinə görə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” müasir ədəbiyyat-müntəxabat dərsliklərini xatırladır; müəllif əvvəlcə şairin tərcümeyi-halından danışır, yaradıcılığının əsas istiqamətlərini aydınlaşdırır, faktlara söykənməklə fikirlərini əsaslandırır, sonra isə, məsələn, “Kəlami-Qovsi” (5, 220), “Qəzəli-Nicat” (5, 234), “Müəşşəri-Aḡaməsih Şirvani” (5, 228), yaxud

“Qəzəli-türki”, “Əyzən kəlami-türki” (6, 233-234), “Əsərlərindən bir neçəsi burada zikr olunur” (6, 220) deyib şeir nümunələri təqdim edir. Bu nümunələr F.Köçərlinin əsl sənət xiridarı, yüksək poetik duyum, incə zövq sahibi olmasından xəbər verir.

Alim seçdiyi nümunələri elmi təhlil predmetinə çevirərkən onları həm ideya-məzmun, həm də bədiilik baxımından dəyərləndirir. Çox vaxt poetik mətnin daxilinə nüfuz edərək, hər beytin, bəndin, hətta misranın bədii yükünü – ağır-yüngüllüyünü üzə çıxarıb əyaniləşdirir. O, seçdiyi nümunələri əvvəlcə mənasına, şairin söylədiyi fikrə, sonra bu fikrin ifadə formasına, deyim tərzinə görə qiymətləndirir və hər iki halda özünün ədəbi görüşlərini əxlaqi-ictimai baxışları ilə vəhdətdə ifadə edir. Bu keyfiyyət alimin Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Mustafa ağa Nasirin əsərlərindən bəhs edən fikir və mülahizələrində aydın görünür. F.Köçərli Nişat Şirvaninin “Qönçə tək eldən kişi sirtin nihan etmək gerek” misrası ilə başlanan qəzəlinin ilk beytlərini təhlil edərkən həmin beytlərdəki fikri bəyanir. Sirti gizli saxlamaq barədə Məhəmməd peyğəmbər səllallahü əleyhin “Hər kəsə sirti əyan etmək olmaz” sözlərinə istinadən məlum həyat həqiqətinin bədii şəkildə doğru ifadə etdiyini bildirib yazır: “İnsan gərəkdir sirlərini və fikirlərini sevsin və cani-dil ilə onları ürəyində bəsləyib həddi-kamala yetirsin və sonra faş etməyi lazım isə faş eləsin və bundan maəda hər naəhlə və hər bidərdə dərdi-dili izhar etməyin nə faydası? Bir kəs ki, sənin dərd və qəminə şərik olmayacaqdır və sənin xiffət və küdurətini azaltmayacaqdır, ona daha dərdi söyləməkdən nə hasil? Kişi dərdini söyləsə də, gərəkdir dərd əhlinə söyləsin və bilmək istəsin ki, dusti-həqiqi kimdi” (5, 235).

F.Köçərli qəzəlin

Yaxşı gündə bilmək olmaz kim, dəyanət kimdədir,

Yaxşı yoldaşı yaman gün imtahan etmək gerek –

beytini də bəyanir: “Lazımdır dost adlandırdığı şəxsi yaman gü-

nündə, yəni sənə bir yas və müsibət üz verən halda imtahan edəsən. Hərgah dostun yaman günündə dəyanət göstərüb öz dostluq və sədaqətində möhkəm və sabitqədəm olsa o, həqiqi dostdur” (5, 235-236).

Qəzəlin üçüncü beytindəki fikirlə F.Köçərli razılaşmır. Həmin beytdə Nişat “Xəlqdən qəti-əlaqə eyləyib ənqa kimi, Bir qənaət guşəsində aşıyan etmək gerek” – deyə xalqdan uzaq olub, guşənişin həyat sürməyi tövsiyə edir. F.Köçərli isə bu fikrin əksinə çıxır: “Nişatın bir tərəfdən guşənişin abidləri və riyakar zahidləri tən və məlamət edib, digər tərəfdən özü guşənişinlik arzu etməsi bir növ qəribə gəlir və bir də islamda röhbanıyyət (rahiblik – Z.Ə.) olmadığı üçün müslüm gərəkdir xalq içində, həmcinsi arasında dolanıb, onlar ilə müaşirət eləsin, xalqa kömək və nəf yetirsin, xalqa, din və vətənə hüsnü xidmətlər göstərüb hər ikisinin tərəqqi və təalisi yolunda sərfi-hümmət etsin. Guşənişinlik böyük bir hünər deyil ki, onu arzu edib əməli qeyrilərə dəxi tövsiyə olunsun” (5, 236).

Mustafa ağa Nasirin “Könül, gəldi gül əyyamı, güzər eylə gülüstanə” misrası ilə başlanan qəzəlini təhlil edərən F.Köçərli mətnə daha yaxından nüfuz edir. O, şeirin “zahirinə nəzəritənqid ilə” (6, 236) baxıb, onun bəzi misralarında kəlamın başadüşülməzliyini, fikrin “mövhüm və mücməl” – yəni abstarkt və bəsit ifadə olunduğunu bildirir. Qəzəli təhlil edərkən F.Köçərli ən xırda detallara da diqqət yetirir; sözlərin necə seçilməsinə, misrada yerinə, funksiyasına, bədii estetik təsir gücünə, vəznin tələblərinin gözlənilməsinə dair fikir söyləyir: “Dördüncü fərdin əvvəlinci misrasına istemal olunan “iş” kəlməsi mənanaya xələl gətirmirsə də, kəlamı mühəssənətdən salır. Onun əvəzinə “fıkr” və ya özgə bir söz işlənsə, daha da münasibraqdır. Haman fərdin ikinci misrası vəzn cəhətcə dürüst gəlmir... Beşinci fərdin əvvəlinci misrasında “ğədr” əvəzinə “zölm” sözü istemal olunsaydı,

daha da şeir mövzun düşərdi” (6, 236).

Təhlillərin məzmunu bu cür olanda F.Köçərli ədəbiyyat tarixçisindən çox tənqidçi kimi görünür. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabındakı oçerklərin bir qismində ədəbiyyat tarixçisinin fikirləri tənqidçi mülahizələri ilə qaynayıb-qarışaraq alimin elmi tədqiqatçılıq üslubuna xüsusi özünəməxsusluq gətirir.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nı Firidun bəy özü üçün “əziz və mübarək bir kitab” hesab edir, onun “ləyaqətli tərzdə və gözəl surətdə təb olunmasını” (5, 69) arzulayırdı. Alimin bu arzusunu xalqın qədirbilən övladları həyata keçirmiş, F.Köçərlinin vəfatından sonra kitab üç dəfə böyük tirajla nəşr olunaraq ictimaiyyətə çatdırılmış, haqqında Mir Cəlal, K. Talıbzadə, B.Nəbiyev, F.Hüseynov, İ.Bəktaş, R.Qənbərqızı, Elçin, Ş.Salmanov, T.Salamoğlu kimi tanınmış alimlər qiymətli elmi məqalə və kitablar yazaraq, onun xidmətlərini qədirşünaslıqla dəyərləndirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı, Elm, 1960
2. Bəktaş İ. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı, Yazıçı, 1986
3. Elçin, Salmanov Ş. İlk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bax: Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. VII cild. Bakı, Çinar-Çap, 2005, s. 160-176
4. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cildə, I cild, I hissə. Bakı, Azərnəşr, 1925
5. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild, Bakı, Elm, 1978
6. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild, Bakı, Elm, 1981

7. Nəbiyev B. Əziz və mübarək kitab. Bax: Bəkir Nəbiyev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı, Çinar-Çap, 2009, s. 195-268
8. Salamoğlu T. Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar. Bakı, EL NPS, 2009
9. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, Elm, 1966
10. Zeynallı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983

Zaman Askerli

The Grandfather of Azerbaijan Literature Historiography

SUMMARY

The first researcher, scholar of the History of Azerbaijan Literature is Firidun Bay Kocharli (1863-1920). His two-volume book «The Historical Materials of Azerbaijan Literature» was published in 1925-26, in Baku and it made the author very popular as the establisher of Azerbaijan Literature Historiography. In the article it is analyzed the context and scientific structure of the work and is mentioned the role of this book in the formation of the Azerbaijan Literature Historiography as freestanding science.

Key words: Firidun bey Kocherli, Azerbaijan literature, literature historian, “Azerbaijan literature history materials”, geographical principles, periods of history, tazkire

Заман Аскерли

Основатель историографии азербайджанской литературы

РЕЗЮМЕ

Фиридун бек Кочарли (1863-1920) – первый исследователь-ученый, написавший историю азербайджанской литературы. Его работа, «Материалы истории азербайджанской литературы», в двух томах было издано в Баку в 1925-26 гг. Этой работой он прославился как основоположник историографии азербайджанской литературы.

В представленной работе подробно анализируются содержание и структура этой работы, отмечается ее роль в становлении историографии азербайджанской литературы и формировании истории литературы как отдельное русло научной дисциплины.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, Азербайджанская литература, историк литературы, «Материалы истории азербайджанской литературы», географический принцип, периоды литературы, тезкире

Zəkulla BAYRAMLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

F.KÖÇƏRLİNİN TƏDQIQATLARINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ M.FÜZULİ YARADICILIĞI

İlk professional tənqidçi, müəllim-pedaqoq, ictimai xadim, mətnşünas və ədəbiyyat tarixçisi kimi tanıdığımız Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının tarixində xidmətləri misilsizdir. Özünü M.F.Axundovun davamçısı və ardıcılı saysa da, o, M.Fətəlidən fərqli olaraq, bu işlərlə peşəkarcasına məşğul olmuş, yəni maarif və mədəniyyətə xidmətdən başqa bir işi olmamışdır. Axundovun XIX yüzildə gördüyü işləri Köçərli yeni dövrdə davam etdirmiş, aydın zəkası, ensiklopedik savadı, tükənməz enerji və sarsılmaz vətən sevgisiylə bütün ətrafına işıq saçmışdır. Yaşayıb-yaratdığı dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində elə bir diqqətəlayiq hadisə olmamışdır ki, Firidun bəy həmin olaya vaxtında öz vicdanlı münasibətini bildirməmiş olsun.

F.Köçərli Azərbaycanda həm də professional ali təhsil sisteminin bünövrə daşını atan ilk maarifçilərimizdəndir. Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan bölməsinin Gürcüstandan Qazaxa köçürülməsi məhz onun adı ilə bağlıdır. Sonralar bu seminariyanı bitirmiş bir çox maarifçi yazar və ziyalıların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdəki misilsiz xidmətləri hamıya bəllidir. Bundan başqa, Firidun bəy tərcüməçilik sahəsində də qələm çalmış, Puşkin, Lermontov, Çexov və b. görkəmli rus şair və yazıçılarının əsərlərini Azərbaycan dilinə məharətlə çevirmişdir. Eyni zamanda, o, Azərbaycan dilindən rus dilinə də tərcümələr etmiş, Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini ilk dəfə rusdilli oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Müasirləri ilə yazışmaları və onların Firidun bəyin sağlığında və yoxluğunda haqqında dediklərindən dövrünün tanınmış yazıçı və şairləri, eləcə də pedaqoq və ictimai xadimləri üzərində necə böyük nüfuz və təsiri olduğunu öyrənirik. Təkcə yaxşı təhsil almış, bir neçə Şərq və Avropa dillərini mükəmməl bilən, dövrünün ən nüfuzlu ziyalılarından sayılan A.Səhhətin Köçərliyə yazdığı məşhur şeirdən də bu, aydınca görünür.

Yazmısan tazə nə şeylər?-deyə sordun məndən,
Könlümün tarına mizrabzən oldun, qardaş.
Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bən sən oldun, qardaş.
Bir zaman Nəsehü Tərrah ilə Sabir, bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.
...O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin (2,145).

Məktubdan görüldüyü kimi, A.Səhhət M.Ə.Sabirlə birlikdə Firidun bəydən belə təşviqedici məktubları çox aldıklarını deyir. Fikrimizcə, bu və bu kimi işarə və faktlardan çıxış edərək, Sabirin qəzəl və “gül-bülbül” poeziyasından ayrılıb realist-satirik cərəyana qoşulmasında, “güldürə-güldürə ağladan” və “ağlada-ağlada güldürən” (F.Köçərli) sənətkar kimi tanınmasında Köçərlinin birbaşa təsiri və rolu barədə danışmaq olar. Təsadüf deyil ki, sonralar Sabirin ölümü münasibətilə yazdığı “Vəfati-şair” adlı məqaləsində “mərhumdan böyük təmənnaları olduğunu, onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istədiyini” dilə gətirmişdi (4,47). Fikrimizcə, Köçərli-Sabir münasibətləri, daha doğrusu, birincinin ikinciyə təsiri məsələsi hələ öz tədqiqatçısını gözləyir. Yeri gəlmişkən, Mirzə Cəlilin ilk realist hekayələrini oxuyub bəyənən, yazılarında təqdir və təbliğ edən ilk tanınmış tənqidçilərdən olan Firidun bəy, hətta C.Məmmədquluzadə ilə A.Çexov yaradıcılığı arasında bir oxşarlıq da görmüşdü.

F.Köçərli bütün məqalə və əsərlərində obyektivlik və demokratizm cəbhəsindən çıxış edir, şəxsi münasibət və mənafe güdmədən düşüncələrini yazır, əsil xəlqi ədəbiyyat və milli ədəbiyyat tarixi yaratmaq uğrunda çalışırdı. Onun N.Nərimanov və Ə.Haqqverdiyevin ilk əsərlərini tənqid etməsini də yalnız bu baxımdan izah etmək olar. “Nadanlıq” pyesinə görə müəllifini “çubuqlaması” (N.Nərimanov), məhz ədəbi-estetik prizmadan idi və kənardan götürülmüş hazır ideyaların Azərbaycan ədəbiyyatına “yeridilməsinə” qarşı çevrilmişdi. Həmin qeydləri diqqətlə oxuyan adi oxucu belə bu qənaətə gəlir ki, həqiqətən, “...N.Nərimanovun “Nadanlıq” komediyası haqqında Köçərlinin mülahizələrində obyektiv təhlil əsas yer tutur” (5,102). “Quldur qəhrəmanlığı” dövrünün çoxdan keçdiyini, o dövr üçün xarakterik olmadığını, müəllifin bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlığın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəmədiyini” deyən Firidun bəy çox haqlıdır. Burada istəməz Köçərlinin öz müəllimi saydığı Axundzadənin Mirzə Ağanın pyeslərini necə kəskin tənqid etdiyi yada düşür. Daha doğrusu, Axundzadə ilə Köçərlinin ümumən tənqidi-estetik görüşləri, eləcə də bədii materiala yanaşma bucaqları arasında tam yaxınlıq və oxşarlıq özünü göstərir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik görüşlərini təhlil edən prof. T.Salamoğlu, haqlı olaraq, yazır: “Nadanlıq” dramında həyati konflikt yoxdur. Dramın əsasına qoyulan konflikt əsərə həyatdan yox, müəllif ideyasından gəlir...Bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmayan Nərimanovun bu əsərində situasiyaların, xarakterlərin təsvirində, konfliktin inkişafında sünilik, saxta dramatik pafos aparıcı meylə çevrilir” (4,45). Eyni zamanda, “bu tənqiddə müəyyən solçuluq meyli” görən tənqidçi T.Salamoğlunu başa düşmək olmur. Məncə, daha çox Nərimanovun əsərlərində özünü göstərən solçuluq tendensiyasından danışmaq olar. Elə Köçərlinin məqsədi də hə-

yatdan deyil, kitablardan gələn bu saxta ideyalara qarşı çıxmaq olmuşdur. “Nadanlıq” dramının dili haqqında da Köçərlinin fikirləri maraqlıdır. Pyesdə “Azərbaycan ləhcəsinin ruhu ilə uyuşmayan ifadələrə addımbaşılı təsadüf olduğuna görə o, əsərin dilini “yonulmamış dil” kimi səciyyələndirir. Elə buna görə də Köçərlinin fikrincə, “...elə bil ki, bu, ana dilində yazılmış orijinal bir əsər deyil, rus dilindən edilmiş zəif bir tərcümə” təsiri bağışlayır (1,42). Çox dəqiq, sərrast və cəsarətlə deyilmiş bu kimi əsil mütəxəssis fikirləriylə razılaşmamaq çətinidir.

N.Nərimanovun, haqlı olaraq, roman deyil, povest hesab etdiyi “Bahadır və Sona” əsəri də, fikrimizcə, yuxarıda sadalanan nöqsanlardan xali deyildir. Burada biz yuxarıdan gələn saxta “xalqlar dostluğu” ideyasının qurama və inandırıcı olmayan bədii obrazlarla gerçəkləşdirilməsi təşəbbüsü ilə qarşılaşırıq. Yəni, Firidun bəyin qeyd etdiyi kimi, mövzunu həyat özü vermir, əksinə, rus sosial-demokratiyasının kitablardan “oğurladığı” cəlbədici hazır ideya iki qafqazlı gəncin məhəbbəti fonunda təqdim olunur.

Köçərlinin bu haqlı və qərəzsiz tənqidləri hələ öz sağlığında bəyənilmiş, ədəbi aləmdə müəyyən müsbət dəyişiklik və irəliləyişlərə səbəb olmuşdu. Təsadüf deyil ki, sonralar N.Nərimanovun özünün də etiraf etdiyi kimi, “...Köçərlinin çubuqlamağı “Nadir şah”ın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu” (3,418). Ancaq kim bilir, bəlkə də bu tənqid-“çubuqlamadan” doğan incikliyi N.Nərimanov heç vaxt unutmamış, bağışlamamış, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağın bəy nəslindən olan Köçərlinin başı üzərində qara buludlar sıxlaşarkən ondan köməyini əsirgəmişdi.

Onu da deməli ki, Köçərli Nərimanovla yanaşı, N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyevin də ilk pyeslərini ədəbi-estetik baxımdan tənqid etmiş, Axundovdan sonra Azərbaycan dramatur-

giyasında, doğrudan da, elə bir ciddi irəliləyişin olmadığını göstərmişdi.

Köçərlinin tənqid konsepsiyasında başqa bir vacib cəhət də qeyd etmək istəyirik. XX yüzilin əvvəllərində mətbuat və ədəbi aləmdə Osmanlı-türk dilinə məxsus söz və ifadələrin yerli-yersiz işlədilməsi və doğma dilimizin öz təbii axarından sapdırılması, bəlkə də hamıdan qabaq Firidun bəyin diqqətini çəkmiş, haqlı narazılığına səbəb olmuşdu. Bu məsələ vətəndaş alimi o qədər narahat etmiş, daha doğrusu, qəzəbləndirmişdi ki, yaxın dostları A.Şaiqə və Y.V.Çəmənəmənliyə yazdığı məktublarında bu narazılıq və qəzəbini açıqcasına və sərt şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdi: “Hamı borcludur o dilə (ana dilinə-Z.B.) rəvnəq verib onu dövlətləndirsin. Siz isə “ana” sözünü “validə”yə və ya “annə”yə, “ata” sözünü “pədar”ə, “uşaq” sözünü “çocuğ”a, “balala” sözünü “yavru”ya çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “ana” “annə”dən pisdir? Qərəz, bu məsələdə böyük səhviniz var” (1,66). Bununla da kifayətlənməyən Firidun bəy “Ana dili” adlı ayrıca bir məqalə yazıb nəşr etdirmiş, bir daha bu yanlış və zərərli tendesiyanın əleyhinə çıxmışdı. Hətta dil məsələsində o, bütün ədəbiyyat və mətbuat aləmində böyük nüfuz yiyəsi olan Ə.Hüseyyadəyə də güzəştə getməmiş, onun dilimizi osmanlılaşdırmaq meylinə qarşı kəskin çıxışlar etmişdi. “İstanbulda yarımçıq təhsil edib gələnlərin” sayəsində “meymunların sayının gün-gündən artıb çoxalmasından” gileylənmiş, “dilimizi saxlamaq üçün “Əkinçi” kimi bir ruznamə çıxarmağın” gərəkliliyini bildirmişdi (1,65).

F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi kimi əsas fəaliyyət sahəsi haqqında da bəzi məqamlara toxunmaq istərdik. Hələ öz sağlığından başlayaraq kifayət dərəcədə haqsızlıq və ədalətsizliklə qarşılaşan, üzərində 20 ildən çox çalışdığı əsas kitabının nəşrinin müxtəlif bəhanələrlə gecikdirilməsinə dözən əvəzsiz bir alimə

qarşı uzun müddət davam edən qərəzli münasibəti başa düşmək olmur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti tam bərqərar olmamış, öz paxıl və cılız əqidəli mədəniyyət xadimlərimizin “sayəsində” cismən məhv edilən, kitabı nəşr edilər-edilməz H.Zeynallı, M.Hüseyn və M.Quliyev kimi qırmızı tənqidçilərin hücumuna məruz qalan Köçərli irsi, gec də olsa, öz həqiqi və haqlı qiymətini almamışdır. İlk dəfə 1925-26-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə nəşr edilən bu fundamental əsər filoloq alimlərin üz tutduğu yeganə qaynaq olsa da, çox zaman tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Yalnız 1946-cı ildə prof. M.Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə obyektiv qiymətini almış, “yalnız materiallar deyil, ədəbi tarixi müəyyən dərəcədə əks və şərh edən sistemli, tədqiqi bir əsər” kimi dəyərləndirilmişdi (8,242).

Müsəlman Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə ənənəvi təzkirəçilikdən kənarda, çağdaş Avropa metodoloji prinsiplərinə uyğun ədəbiyyat tarixi yaradan F.Köçərli 130-a yaxın şair və yazıçı haqqında dolğun oçerklə yanaşı, əsərlərindən bəzi örnəklər də vermişdir. Şairləri əsasən coğrafi bölgülər üzrə təsnif etsə də, onun tarixi ardıcılığı da nəzərə alması göz qabağındadır. Hətta ayrı-ayrı bölgələrin siyasi-ictimai və ədəbi-mədəni həyatı barəsində də ətraflı məlumat verən Firidun bəy, necə deyərlər, ədəbiyyatımızı “yoxdan var etmiş”, ilk dəfə “təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət” vermişdir (7,257). Elə buna görə də, əgər tapmaq mümkündürsə, bəzi ötəri nöqsanların olması təbii və başa düşüləndir. Sovet dövründə F.Köçərli haqqında ilk sanballı monoqrafiya müəllifi, mərhum akad. B.Nəbiyev yazırdı: “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm” əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi, “Materiallar” da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk və mötəbər mənbələrdən biridir “ (5,117).

Bu yerdə Köçərlinin anadilli ədəbiyyatımızın ən böyük şairi M.Füzuliyə münasibətinə də öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Öncə deməliyik ki, bu məsələ ətrafında müxtəlif və yə-tərincə ziddiyətli fikirlər söylənilmişdir. Yaxşı olar ki, ilk peşəkar ədəbiyyatşünasımızın Şərqi bənzərsiz sevgi və kədər şairi haqqında yüz il qabaq dediyi sözlərə nəzər salaq. Köçərli əsas əsərinə yazdığı “Bir neçə söz” başlıqlı giriş yazısında həqiqətən Füzulini “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” bir türk şairi kimi təqdim edir (1,83). Amma əsərlə yaxından tanışlıq göstərir ki, Köçərli məsələyə tamamilə başqa prizmadan, bizim bugünkü baxışlarımızdan fərqli yanaşmışdır. Yəni şair və yazırları coğrafi bölgü üzrə yerləşdirən Firidun bəy Füzulini Osmanlı dövləti sərhədləri içərisində yaşayıb-yaratdığına görə, eyni zamanda, tarixi dövrü əsas götürərək türk, daha doğrusu, ümumtürk şairi hesab etmişdir. Ona görə də, “Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan” Füzuliyə yanaşı, ölkəmizdə “az-çox nüfuzu olan” Yusif Nəbi Çələbi və Əlişir Nəvai barəsində də ayrıca oçerk-məlumat verir. Bir sözlə, “Azərbaycan şüərasının ustaları məqamında olan” hər üç şairdən böyük hörmət və ictimaiyyətlə danışır.

Daha çox müzakirə mövzusu olan, “bizim ədəbiyyatın banisi və müəssisi” kimi Vaqifi göstərməsi məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi prinsiplə, özəlliklə, Vaqifin ilk dəfə təmiz Azərbaycan dilində, xalq şeiri vəznə və üslubunda yazıb-yaratması ilə bağlıdır. Yəni, R.Qənbərqızı kimi “dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsub olduğunu göstərdikdə Firidun bəyin böyük bir xəətaya yol verdiyini”(1,41) düşünmək özü böyük bir xəətadır. Köçərlinin Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”si haqqında dediyi sözləri əsas götürərək, əsərin yalnız coğrafi prinsiplə tərtib edildiyini iddia etmək və bunu onun metodoloji nöqsanlarından biri saymaq (5;119,7,451) da doğru deyildir. Qeyd

etməliyik ki, bir zamanlar R.Qənbərqızı özü də” ...bu fikrin bir-tərəfli və qeyri-dəqiq olduğunu” göstərmişdi (1,37).

Bu məsələyə yetərincə aydınlıq gətirən T.Salamoğlunun fikirləriylə tam razılaşmalıyıq: “Fikrimizcə, Köçərli Füzulini “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında nə Azərbaycan ədəbiyyatının, nə də türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edir. F.Köçərli Füzuliyə ümumtürk, ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi yanaşır. Bu məqamda onun Füzulini Yusif Nabi və Əlişir Nəvayi ilə bir bölmədə və bir kontekstdə araşdırmasının səbəbi də aydınlaşır” (4,32).

Bəlkə, doğrudan da, Köçərlinin əlində orta əsrlərə aid təz-kirələrdən və Məhəmməd Cəlalın “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri”ndən başqa heç bir yazılı mənbə olmamış, ona görə də onların təsirilə Füzulini birbaşa və tərəddüdsüz Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə aid etməkdən çəkinmişdir. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Köçərlinin əsərində Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına birbaşa daxil olmasına yetərincə ciddi işarələr vardır. “...Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıq sevib də, ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur” (1,85). Burada alimin, olsa-olsa, Azərbaycan və osmanlı (türk) ədəbiyyatlarını nəzərdə tutduğu açıq-aydın görünür. F.Köçərlinin təqdimatına görə, “türk şairlərinin babası” və “türk ədəbiyyatının banisi” olan, “türklər ədəbiyyatında “ustadi-şüəra”, Azərbaycan vilayətində “ustadül-məkatib” ismilə şöhrətlənmiş (1,87) M.Füzulinin nüfuzu xeyli müddət bizim Azərbaycan şairlərinin asari-qələmiyyələrində müşahidə olunacaqdır (1,92). Bundan başqa, Fıridun bəy öz kitabında Füzulinin qəzəl və poemalarından örnəklər verməyi yersiz hesab edir. Nəyə görə?-Çünki “...Azərbaycan türklərinin handa azacıq savadlısı varsa, onun əsərləri ilə az-çox tanışdır

(1,90). Görəsən, hansısa azacıq savadı olan bir Azərbaycan türkü başqa bir türk (osmanlı) şairinin, lap elə Köçərlinin adlarını çəkdiyi Nabi və Nəvayinin qəzəllərini əzbərdən bilirmi, yaxud, əsərləriylə az-çox tanışdırmı?- Qətiyyəən.

...Hiç kim canan üçün can verməyə laf etməsin

Kim, gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şanına (9,191).

Onu da deməliyik ki, Füzuli əsrindən çox əvvəllərdən başlayaraq, XX yüzilin 30-cu illərində “türk dili” və “türk ədəbiyyatı” kəlmələri daha çox Azərbaycan xalqına aid edilirdi. Qardaş və qonşu xalqın dili və ədəbiyyatı isə “rum”, “rumi”, “osmanlı” və b. adlarla tanınırdı. Eyni zamanda, orta yüzillərdən üzü bəri Füzuli əsərləri poetik siqləti, daxili enerji və potensiyası, eləcə də dil-üslub universallığına görə nəinki Türkiyə və Azərbaycanda, türk dili başa düşülən bir çox ölkələrdə yayılmış, əzbərlənmiş, dərslik rolunu oynamışdı. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan, bir neçə dili mükəmməl bilən, yüksək ədəbi zövqə malik Fıridun bəy Füzulinin dil sahəsindəki xidmətlərindən danışarkən görün nə yazır: “Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşakdən təmizləyib bir göyçək və səfəli çəməne bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və **Azərbaycan türklərinin boynuna xüsusən (!-Z.B.)** böyük bir minnət qoyubdur” (1,85). Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, Köçərli yuxarıda qeyd etdiyimiz reallıqları nəzərə alaraq, yüzillərdən qalma ənənədən kənara çıxmağı yersiz sayıb, Füzulini yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməklə kiçiltmək istəməyib. Axı Füzuli özü də, Azərbaycan-türk divanının dibachəsində dediyi kimi, Ərəb İraqında oturub bütün türk məmləkətlərinə ölməz sözüylə hökmran olmaq, “tədris ilə bəhrü bəri tutmaq” istəyirdi. Ona görə də bütün türklərin, özəlliklə, Anadolu və Azərbaycan türklərinin eyni dərəcədə ortaq şairi olan, hər iki ölkədə əsərləri sevilə-sevilə oxunan, əldən-ələ gəzib əzbərlənən

dahi Füzulini yalnız özümüzdə aid etmək dargözlük və nadanlıq deyilmi? Hələ bir Köçərli kimi ədəbiyyat bilicisi və qeyrətli ziyalını bu dargözlük və nadanlığımıza şərik çıxmadığına görə suçlamaq, qınamaq yaraşarmı? Axı biz bununla heç nə qazandıq. Füzuli isə çox şey itirə bilər...

Bu barədə Köçərli mövqeyinin çox dəqiq və dolğun izahını son illərdə yazılmış tədqiqatlar içərisində T.Salamoğlunun adını çəkdiyimiz kitabında görürük. M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsubluğu məsələsində Köçərlinin guya “çox böyük bir xəyata yol verdiyini” iddia edənlərlə polemikaya girən alim yazır: “Birincisi, Köçərli heç bir yazısında, o cümlədən “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda “Füzuli türk şairidir” (yəni “osmanlı türklərinin şairidir” mənasında) demir. “Türk şairlərinin babası hesab olunur” deyir və bu “türk şairləri” ifadəsinin məzmununda, canında osmanlı türkləri ilə bərabər Azərbaycan türkləri də eyni dərəcədə yer alır. İkincisi, Köçərli Füzulini ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində təqdim etsə də, bu təqdimatda böyük sənətkarın Azərbaycan dilli olması və Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusluğuna ciddi işarələr vurur...Madam ki, Köçərli Füzulini ana dilini inkişaf etdirən və zənginləşdirən bir sənətkar kimi təqdim edir və bununla da Azərbaycan türklərinin (məhz Azərbaycan türklərinin, osmanlı türklərinin yox) boynuna böyük bir minnət qoyduğunu iddia edir, onda Köçərlinin Füzulini ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməsinə şübhə yeri qalmır (4,33).

O ki, qaldı Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatını Vaqifdən başlanmasına, burada da bəzi dəqiqləşdirmələr aparmaq gərəkdir. T.Salamoğlunun da qeyd etdiyi kimi, Firdun bəy Füzulini ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi sayırsa, Vaqifi artıq differensiallaşmış, lokallaşmış, milliləşmiş yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri hesab edir. Köçərlinin kitabındakı

“Molla Pənah “Vaqif” təxəllüs” bölməsi bu sözlərlə başlayır: “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır” (1,159). Fikir verin, Köçərli necə böyük təvazökarlıq göstərərək, qəti qərar vermir, Vaqifin buna haqqı olduğunu irəli sürür. Burada məhz **Vaqifin Füzulidən fərqli olaraq, yeni dövrdə, özü də çağdaş Azərbaycan coğrafiyasında, təmiz Azərbaycan türkcəsində, ən əsası isə, doğma heca vəznində yazıb-yaratması** mütləq nəzərə alınmalıdır. Köçərli bütün bunları özü ayrı-ayrılıqda xatırlatmasa da, əsərinin ümumi ruhu və müəllifinin söykəndiyi başlıca prinsiplər bunu açıq-aydın göstərir.

Vaqifin əsərlərini bədii-estetik baxımdan təhlil etmək istəyənlər F.Köçərli yazır: “**Molla Pənah milli şair olduğuna binaən**, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir” (1,172). Yəni Füzuli kimi ümumxalq, ümumtürk deyil, milliləşmə dövrünün şairi olduğuna görə, Vaqifi Azərbaycan türkləri, osmanlı və b. türklərdən fərqli olaraq, daha çox sevirlər, öz milli şairləri hesab edirlər. Elə həmin bölmənin başqa bir yerində alim bu fikrini bir də təkrar edir və bu dəfə sanki bizim 150 il sonrakı dartsımamızı qabaqcadan həll etmək üçün belə buyurur: “Tamami Qafqazda ondan müqəddəm bir müqtədir ədib, xoşkəlam və mövzuntəb şair zühur etməyibdir ki, ibtidayi-cüxən onun adı ilə başlansın” (1,190). Demək, Köçərli Qafqaz coğrafiyası şairləri arasında Vaqifi “bani” və “müəssis” kimi görür. Fikrimizcə, məsələ aydındır, bu ensiklopedik zəkalı insan bizim izahımıza heç bir ehtiyac yeri qoymur. Vaqifə həsr etdiyi bölməni isə Firdun bəy belə yekunlaşdırır: milli şair olduğu halda, millətinin hüriyyətinə dair, tərəqqi və təəlisinə məxsus bir əsər qoymasa da, “millət”, “hüriyyət”, “din” və “vətən” sözlərini istemal etməsə də, ...Molla Pənah Vaqifin Qafqa-

ziyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır” (1,191). Bəli, məhz Qafqazda yetişən şairlərin babası və ustadı. Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur.

Yuxarıda Axundovla Köçərlinin ədəbi-estetik konsepsiyası arasında oxşarlıqlar olduğunu demişdik. M.F.Axundovu sevən, “müsəlmanların əvvəlinci reformatoru” adlandıran, özünü onun davamçısı sayan F.Köçərli, ondan fərqli olaraq, klassik ədəbiyyatımıza obyektiv mövqedən yanaşmış və layiqincə dəyərləndirmişdir. “Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır”, - deyən Axundovdan fərqli olaraq, F.Köçərli bu ədəbiyyatın varlığını sübut etməyə çalışmış, ortaya qoyduğu “Azərbaycan ədəbiyyatı” bunun təkzibedilməz dəlili olmuşdur (4,30). Bu da onu göstərir ki, Firidun bəy Axundovu nə qədər sevsə, ədəbi-ictimai fəaliyyətindən ağır dolusu danışsa da, onun fikirlərinə tənqidi yanaşmış, hər yerdə öz müstəqil və demokratik münasibətini ortaya qoymuşdur. Füzuli yaradıcılığına münasibətdə də öz böyük sələfini təkrarlamamış, “qəlb şairinin” yaradıcılığını ölməz sevgi və kədər poeziyası kimi təhlil etmişdir. Yəni Axundovun “Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur”-kimi əsassız tezisə sanki cavab olaraq, o, Füzulini “Türk şairlərinin babası”, “türk ədəbiyyatının banisi” kimi epitetlərlə şərəfləndirmişdir.

Maraqlıdır ki, Köçərli Füzulinin “Kərbəladada və Bağdadın həvalisində Hillə adlı balaca bir qəsəbədə Sultan Süleymanın əsrində -hicrətin 900-cü tarixində təvəllüd etdiyini”, divanından gətirdiyi örnəklərə əsasən təxminən 70 ilədək yaşadığını bildirir. Təəssüf ki, o, böyük şairin doğum tarixi kimi hicrətin 900-cü ilini haradan və kimdən eşitdiyini, yaxud oxuduğunu göstərmir. Bu gün Füzulinin doğum ili kimi bu tarix mübahisəli görünərsə də, onun 70 yaşınadək yaşaması haqqındakı fikri çox inandırıcıdır.

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yə`ni

Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin (9,212),
beytini misal verməklə dahi sənətkarın “ömrünün müsinn çağında” vəfat etməsinin öz kəlamından dəxi anlaşıldığını qeyd edir (1,84).

Füzulinin türk divanının Dibaçəsində verdiyi avtobioqrafik məlumatlara və məşhur qitəsinə əsaslanaraq, alim onun hələ uşaq yaşlarından şeir və qəzəllərinin şöhrətinin ətraf bölgələrə yayıldığını nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, “şairin öz əsərlərinə diqqət yetirib, onları hülyeyi-elmdən müərra görüb, bir müddət nəqdi-həyatın ülumi-əqliyyə və nəqliyyə kəsbinə sərf etdiyini və öz əsrində mütədavil fünun və ülumun cümləsinə malik olduğunu” bildirir (1,85).

Füzulinin “türk lisanında şeir və qəzəl yazmağına” əsas səbəb kimi guya bir mişkinxətli gözəlin təklifinə əsasən türk tayfalarının şövq və məzaq sahiblərinin onun söz bəstəsindən faydalanmalarını göstərdiyini söyləsə də, Köçərli bunun yalnız bir ədəbi üsul olduğunu qeyd edir. Əslində isə, alimin fikrincə, “Füzuli bir türk şairi kimi, ana dilini çox sevib ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur” (1,85).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Füzulini dövrünün bütün elmlərini dərinləndirən bilən bir mütəfəkkir, alim-şair kimi təqdim etməklə yanaşı, onun təkcə nəzm yox, həm də nəsr ustası olduğunu göstərir. Bu, o dövr üçün, fikrimizcə, füzuliyünaslıq sahəsində əsl uğur sayıla bilər. Yalnız Füzuli poeziyasına yaxından bələd olan, eyni zamanda, fitri ədəbiyyatşünaslıq istedadı və yüksək bədii zövqə malik olanlar bu cür düşünə bilərlər. Əgərçi ondan mütəqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olsa da, vəli onun kimi müqtədir və **cəmi lisana malik** və

camei-fünuni-nəzm və nəsr olmadığını” qeyd edən Köçərli onun “özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqiq bir şair bulub da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vücuda gətirmədiyini” də xüsusi vurğulayır(1,85). Yəni, Köçərliyə görə, Füzuli dövrünün bütün vacib elmlərini və dillərini bilməklə yanaşı, kiməsə bənzəmək və kimisə təqlid etmək fikrində olmamış, yalnız orijinal əsərlər yazmışdır. “Türk dilinə rövnəq verərək...bir göyçək və səfalı çəmən” halına gətirmiş, özünəməxsus bir yol yaratmış və sonrakı bir neçə əsrlik türk ədəbiyyatına düzən vermişdir.

Firidun bəy, Axundovdan fərqli olaraq, Füzulinin təqlidçi (müqəllid) olmadığını bir neçə dəfə qeyd edir və “nəsr və nəzmdə bir şəxsin onun ustası olmadığını” ayrıca vurğulayır. Özü də fikrini əsaslandırmaq üçün, “Leyli və Məcnun”dan danışarkən türk tədqiqatçısı Məhəmməd Cəlalın “Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri”ndən məşhur sözlərini misal gətirir: “Hətta mərhumun ruhi-lətfi nitqə gəlib bizə bu bəddə: “Bən də müqəllidəm”- demiş olsa, inanmayız”(1,86). Əksinə, özündən sonrakı neçə yüzil şairlərinin Füzuliyə “peyrəvilik” etdiklərini nəzərə çatdırır, hətta bəzilərinin “bu müqəllidlikdə övci-məqama yetişib, fünuni-şeyrdə böyük bir məharət,...özləri üçün şan və şöhrət kəsb etdiklərini” də qeyd edir (1,90-92).

Divanlarının dibaçələrindən gətirdiyi misallarla Füzulinin şeyr, söz və sənət bərəsindəki bəzi fikirlərini nəzərdən keçirən alim onun “türklər ədəbiyyatında “ustadı-şüəra”, Azərbaycan vilayətində isə “ustadül-məkətib” ləqəbiylə şöhrətləndiyini” göstərir. M.Füzulini bir şair kimi çox yüksək dəyərləndirən F.Köçərli onun əldə olan əsərləri bərəsində də yetərincə məlumat vermiş, hətta ayrı-ayrı əsərlərinin ideya-bədii özəlliklərindən də danışmışdır. “Leyli və Məcnun”, “Hədiqətüs-süəda” kimi əsərlərdən söz açan, hətta ikincinin ayrılıqda bütün bölmələrinin adlarını

verən alim şairin bəlli əsərlərindən “Şikayətnamə” adıyla tanınan məktubun “nəzərinə çatmadığından” təəssüflənir (1,87).

“Hədiqətüs-süəda”dan şövq və heyranlıqla danışan Köçərli bu əsəri nəinki Füzulinin orijinal qələm məhsulu sayır, hətta bütün türk və fars dilli ədəbiyyatda onun tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir. Bu, “Hədiqə”nin guya tərcümə olduğunu bu gün də iddia edənlərə ən yaxşı cavabdır: “Əgərçi “Hədiqətüs-süəda” nəsr ilə təhrir olunubdur və bəzi məqamlarda münasibi-hal və müvafiqi-məqal gözəl şeyrlər vasitəsilə şərh-i-məna qılınıbdır və lakin bu nəsrə Füzuli o qədər məharət və fəsahət göstərmiş ki,...əhli-zövq və ərbabi-mərifət indində onun dərəcə və mənziləti çox nəzmlərdən artıraqdır. **Bu vaxta kimi füsəhayi-türk və əcəmdən bir kəs belə bir xoş ibarəli və şirin ləhcəli və gözəl şivəli əsər vücuda gətirməyibdir**”-desək, səhv etməmiş olarıq (1,90).

Köçərli Füzuli əsərlərinin yaşarılığının, ölməzliyinin, “hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərü tazə” qalmağının səbəblərini də açıb göstərməyə çalışır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim bunu əsas iki səbəblə bağlı izah edir: birincisi odur ki, “haman əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan ayağa aşiqanədir”(1,92). Bu, hər bir bədii əsərin yaşarılığını və həmişəlik diriliyini təmin edən başlıca tələbdır ki, Firidun bəy, çox haqlı olaraq, bəlkə də ilk dəfə göstərmişdir. Doğrudan da,

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,

Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var (9,139).

Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak,

Vamiq suya bardı, əşkdən oldu həlak.

Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,

Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak (9,396). –

kimi misralar yazan bir şairdən yalnız həqiqi bir aşiq kimi danışa bilərik. Təsadüf deyil ki, Füzulinin gəncliyində çox qalmaqallı və uğursuz bir məhəbbət macərası keçirməsi haqqında məlumat bəzi yazılı qaynaqlarda və şifahi şəkildə dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Füzuli şeirlərində nə qədər sufi-irfani məzmun və ilahi gözəlliyə olan məcazi eşqdən danışılsa da, bu şeirlərin real və canlı bir türk qızına sonsuz və cavabsız sevgidən qaynaqlanması mübahisə mövzusu olmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Köçərli burada oxucuların “iç aləmini bir növ təmizləyib paka çıxardan”, “vicdanları uyqudan ayıldan”, “fikir və xəyalları başqa bir ali məqama-mənəviyyat aləminə tərəf çəkən” Füzuli qəzəllərinin sufi-irfani məzmununa da işarə etmiş olur.

F.Köçərli Füzuli şeirlərinin əbədiyyətinə ikinci səbəb kimi “...onların elm və təcrübə üzü ilə təb'i-səlimdən doğulmalarını” göstərir. Bunu da öz dövrü üçün Füzuli poeziyasına münasibətdə böyük yenilik və irəliləyiş kimi dəyərləndirməliyik. Sonralar bu barədə bəzi tədqiqatlarda bu və ya başqa şəkildə danışılsa da, mərhum prof. S.Əliyevin “Füzulinin poetikası” kitabı ayrıca qeyd edilməlidir. İlk dəfə Firidun bəyin diqqət çəkdiyi bu məsələ çox sonralar S.Əliyevin kitabında konseptual şəkildə araşdırılmış, elmi-nəzəri baxımdan daha dolğun əsaslandırılmışdır. Füzulışünas alim “elmli şeir” kimi təqdim etdiyi bu konsepsiyanın aşağıdakı prinsipləri əhatə etdiyini göstərir:

1. bədii obrazın real əsası;
2. təsvir mütənasibliyi;
3. zəngin elmi fikir və həyati təcrübə; (11,129).

Böyük şairin “Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur” sözləriylə 500 il öncə təsbit olunmuş bu obyektiv həqiqət, yuxarıda xatırladığımız kimi, XX yüzilin başlarında, ilkin olaraq, Köçərlinin diqqətini çəkmişdir. Qısaca desək, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Füzuli əsərlərini “elm

və maarifin möhkəm bünövrəsi üstündə qərar tutmuş, bəlkə ...ülum və maarifin ələyindən ələnmiş və əqli-səlimin tərəzində müvazinə olunmuş həkimanə şeirlər və fəlsəfanə əsərlər” kimi səciyyələndirir (1,93). Bəllidir ki, bəzi tədqiqatçılar Füzulini yalnız səmimi hiss və duyğular tərənnümçüsü kimi təqdim edirlərsə, bəziləri isə, əksinə, onu ancaq dərin fikir və düşüncələr şairi hesab edirlər. Hər iki mövqeyin birtərəfli, yanlış və tələsik münasibətdən doğduğu aydındır. Köçərli isə, Füzuli poeziyasının “pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etdiyini” dediyi kimi, həm də “elm və maarif ələyindən ələndiyini və əqli-səlimin tərəzində çəkildiyini” ayrıca vurğulayır. Bununla da o, şairimizin təbii, incə duyğular və eyni zamanda, sağlam, dərin fikirlər şairi olduğunu ilk dəfə qəti şəkildə söyləmiş olur.

Füzuli şeirinin oxucu qəlbində yaratdığı təsir və əks-səddən danışan Firidun bəy “onları diqqətlə oxuyanların alçaq zamanə və həris nəfsə bağlılıqdan uzaqlaşaraq, ...rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fasid və batil fikirlərdən xilas olub, nuraniyyət kəsb etdiklərini” göstərir. Eyni zamanda, onların bir növ qəlbi məhzun və könlü tutqun olmasını da qeyd edir. Bəs, bunun səbəbi nədir? - Bunun səbəbi odur ki, “...Füzuliyi-şikəstəhalın qələmi-gövhərsənci tökdüyü dürri-safın əksəri gözdən tökülən əski-mü səffaya bənzəyir, nəinki şadlıq çəmənində yağan barana. Füzuli, demək olur ki, möhnət yükünün barkeşi olub, aləmi-insaniyyətdə tamami-qəmzədələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzlumların halına yanmaq üçün xəlq olunmuşdur” (1,97-98). Buyurun, bu da Füzuli və oxucu, Füzuli və xalq, Füzuli və cəmiyyət məsələsinin Köçərli tərəfindən verilmiş həlli. Bütün bunları yalnız Füzuli poeziyasını dərinləndirən və sevən, Füzulinin duyğu və düşüncə dünyasına tam bələd olan, başlıcası isə, Füzuliyə qəlbən və ruhən yaxın olan ədəbiyyatşünas-tənqidçi deyə bilərdi.

F.Köçərlinin M.Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığına M.F.Axundovdan fərqli münasibəti gələcək bir çox tədqiqatçılar üçün örnək olmuş, dahi sənətkarın ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatında yerini və mövqeyini göstərmək baxımından bu gün də çox aktualdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, Köçərlinin ədəbi, elmi və ictimai fəaliyyəti bütün bu deyilənlərlə qurtarmır. Axundovdan sonra əlifba islahatı sahəsində də ardıcıl iş aparan və yeni dövrdə bunu əsaslandırarlardan biri yenə Köçərli olmuşdur. Biz bu ensiklopedik zəka sahibinin yalnız mövzumuzla bağlı olan bəzi tərəflərinə işıq salmağa çalışdıq. Professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, müəllimlik edən, tərcüməçiliklə məşğul olan, xalqının mədəniyyət və tərəqqi yoluna çıxması üçün əlindən gələn hər şeyi edən bu yorulmaz və qeyrətli ziyalı borcumuz həddindən artıq çoxdur.

Ədəbiyyat tariximizi ilk dəfə yazıb ortaya qoymaqla kifayətlənməyən Firidun bəy məktub və canlı söhbətlərində də bunu hər yerdə təbliğ etmiş, müasirlərinin maariflənməsi üçün var gücüylə çalışmışdır. Bunu onun 1908-ci ilin yayında Dilican yaylağında oxuduğu üç mühazirəni dinləmiş E.Sultanovun "Tərəqqi" qəzetində nəşr etdirdiyi heyranlıq və iftixar dolu məqaləsindən görmək olur (1,21). Başqalarının dincəldiyi isti yay günlərində də Köçərli öz işindən qalmır, doğma ədəbiyyatımızın təbliği və tanınması üçün çalışmış. 1911-ci ilin fevralında isə Bakıda rus-Azərbaycan məktəbləri müəllimləri üçün təşkil edilmiş kursun müddəti müəllimlərin xahişi ilə bir gün uzadılmış və Firidun bəy orada ədəbiyyatımız haqqında mühazirə oxumuşdu. Bu barədə də o zamankı "Kaspi" qəzeti fəxrlə yazmışdı. 1912-ci ildə isə özünün qeyd etdiyi kimi, Gəncədə "bir-iki leksiya" oxumaq istəmiş, ancaq rəsmi hökumət dairələri buna icazə verməmişdi. Bu barədə görkəmli ədib elə həmin ildə dostu A.Şaiqə

yazdığı məktubda xəbər verir, "...bu əsri-şumda ağzını açıb iki kəlmə söz danışmağa izn verilməməsindən" şikayətlənirdi(1,21).

İlk professional folklor toplayıcısı və naşiri kimi də Firidun bəyin xidmətləri danılmazdır. Onun uzun illərdən bəri böyük zəhmətlə topladığı şifahi xalq yaradıcılığı materiallarını 1912-ci ildə, çətinliklə olsa da, nəşr etdirməsi ədəbi aləmdə çox böyük maraqla qarşılanmış, haqqında təqdiredici geniş məqalələr yazılmışdı. "Balalara hədiyyə" adı ilə nəşr olunan bu kitabdakı nağıl, məsəl, düzgü və tapmacaları, o zaman A.Şaiqin qeyd etdiyi kimi, "...ağır zəhmət ilə toplamış Firidun bəy cənabları, həqiqətən, Qafqaz müsəlmanlarının (oxu: türklərinin) boynuna böyük bir haqq qoymuşdur" (1, 29).

Avropa, Şərqi, rus, erməni, gürcü və b. xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətlərinə yaxından bələd olan, bir neçə dil bilən Köçərli ədəbi əlaqələr sahəsində də bir sıra işlər görmüş, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri haqqında dəyərli elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdür. Eyni zamanda, Firidun bəydən ilk peşəkar mətnşünas kimi də danışmaq olar. Çünki, o, əsas əsərini yazarkən topladığı materiallar üzərində əsil mətnşünaslıq işləri aparmışdır. Bu barədə görkəmli mətnşünas alim A.Salmansoyun araşdırması diqqətəlayiqdir.

Yeri gəlmişkən, bir daha xatırladıyıq ki, Köçərli sağlığında özünə və əsərlərinə qarşı çox haqsızlıqlar görmüş, bəzi dırnaqarası ziyalılarımızın qısqanc və ögey münasibətlərinə dözməli olmuşdur. Ömrünün 20 ilini sərf edib, 1911-ci ildə bitirdiyi, əsas əsərinin nəşri sağlığında baş tutmamış, ildən-ilə keçirilərək düz 15 il gecikdirilmişdir. Nə "Nəşri-maarif"(cəmiyyətin sədri milyonçu İsa bəy Aşurbəyov idi), nə də "Nicat"(cəmiyyətin sədri milyonçu Murtuza Muxtarov idi) cəmiyyəti bu işi reallaşdırmış, "niyyəti pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi bir xidmət etmək olan" bu böyük insanın yeganə arzusunu gözündə

qoymuşdu. Yalnız müəllifinin cismən məhv edilməsindən sonra Sovet dövründə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı altında yarımçıq şəkildə yayınlanmışdı. Yayınlanan kimi də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz “qırmızı” tənqidçilər mərhum alimə yenə kəskin hücumlar etmiş, fundamental əsərinin ədəbi-tarixi məzmun və dəyərinə kölgə salmaq istəmişdilər.

Son olaraq, onu da qeyd etməliyik ki, Axundovdan sonrakı ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə misilsiz xidmətləri olan, xalqın maarif və mədəniyyəti yolunda qəlbini şam kimi yandıran F.Köçərlinin qələmindən çıxan bütün məqalə və əsərləri diqqətlə araşdırılmalı, öyrənilməli, tez-tez nəşr edilməli, oxuculara çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I c. B.1978
2. A.Səhhət, Seçilmiş əsərləri, B. 2005
3. M.Cəlal, F.Hüseynov, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, B.1982
4. T.Salamoğlu, Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər, B.2011
5. Nəbiyev, F.Köçərli, B.1984
6. K.Talıbzadə, F.Köçərlinin A.Şaiqə məktubları, B.
7. K.Talıbzadə, XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi, B.1966
8. M.C.Paşayev, Azərbaycanda ədəbi məktəblər(1905-1917), B.1946
9. Füzuli, Əsərləri, 5 cildə, I c. B.1958
10. Füzuli, Əsərləri, 5 cildə, II c. B.1958
11. S.Əliyev, Füzulinin poetikası, B.1986

Z.N.Bayramli

Azerbaijani literature and Fizuli's oeuvre in the researches of F. Kocharli

R E S U M E

The literary views of F.Kocharli and his considerations for great Azerbaijani poet M.Fizuli have been analyzed in the present article. Kocharli, unlike M.F.Akhundzadeh, analyzed Fizuli's activity fairly and considered it as the beginning of classical Turkic Azerbaijani literature. For the first time in F.Kocharli's work "History of Azerbaijani literature" have been assessed worthily the history of Azerbaijani literature in general and the lyrical, epic and prosaic works of the ingenious poet Fizuli in particular.

Key words: classical literature, Turkish literature, spiritual love, ghazal.

З.Н.Байрамлы

Азербайджанская литература и творчество Физули в исследованиях Ф.Кочарли

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются литературные взгляды Ф.Кочарли, а также его отношение к творчеству великого азербайджанского поэта М.Физули. Кочарли в отличие от М.Ф.Ахундзаде относился к творчеству Физули объективно и считал его творчество началом классической тюркоязычной азербайджанской литературы. В его труде «История азербайджанской литературы» впервые нашла свою достойную оценку история азербайджанской литературы в целом и лирические, эпические и прозаические произведения гениального поэта Физули в частности.

Ключевые слова: классическая литература, тюркская литература, духовная любовь, газель.

Aslan SALMANOV
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MƏTNŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ

Avropa filologiyasında istifadə edilən klassik metodların bir qisminin XVIII əsrdən başlayaraq, köklü keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması və yeni metodların yaranması bu elmin qarşısında dayanan vəzifələrin həllində də ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Ədəbi əsərlərin öyrənilməsində komparativ, bədii-bioqrafik, psixoloji, mifoloji və xüsusilə hermenevtik metoddan (A.Şleyermaxer hermenevtik metodun teoloji mətnlərlə yanaşı, filoloji mətnlərə də tətbiqinin mümkünlüyünü əsaslandırdıqdan və dərketmənin, anlamının özünü təhlilə cəlb etdikdən sonra) geniş istifadə edilməsi bu elmin “simasını dəyişdi”, XIX yüzillik tarixə “anlama əsri” kimi daxil oldu. Əslində, “Hermenevtika problematikasının – mətnlərin anlaşılması və şərh – qoyuluşu hələ antik dövrdən, Aristotelin “Şərhlər haqqında” əsərindən başlayır. Sonralar yalnız dini mətnlərin anlaşılmasına tətbiq edilən bu metod XIX əsrdən ikinci “həyatını” yaşamağa başladı” (1, 165).

Hermenevtikanın (ədəbi şərh, anlama nəzəriyyəsi; qarşılığı – təfsir, şərh, mətnşünaslıq) tarixi idrak metodu kimi təsdiqini tapması istiqamətində aparılan araşdırmalar (V.Diltey tərəfindən) ədəbiyyat tarixçiliyinə və ədəbi mətnlərin (ilk dövrlərdə folklorun və antik ədəbiyyatın, sonra isə yeni dövr ədəbiyyatının) toplanılıb nəşr edilməsinə tələbatı daha da artırdı: ədəbiyyat tarixlərinin yazılması və ədəbi mətnlərin toplanılıb, yeni prinsiplərlə nəşri geniş vüsət aldı – hermenevtika ədəbiyyat tarixçiliyinin təməl prinsipinə çevrildi.

Analoji ədəbi-tarixi istiqamət müəyyən gecikmələrlə əvvəlcə rus, sonra isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında baş verir. Prosesin Rusiyada gecikməsinin səbəbi – yeni ədəbiyyatın burada Avropa ölkələrinə nisbətən gec yaranması idi. “Bununla əlaqədar olaraq nəşr işi də gecikmişdi. Bu səbəbdən də Qərbi Avropa edision tekstologiyasının (təcrübi tekstologiya-mətnlərin nəşrə hazırlanması – A.S.) mənimsənilməsi o zaman üçün (XVIII əsrin sonları nəzərdə tutulur – A.S.) başlıca vəzifə idi” (9, 15).

Avropa edision tekstologiyasının təcrübəsindən istifadə edilməsi – XIX əsrin ikinci yarısından Rusiyada da mətnlərin elmi prinsiplər əsasında nəşrini və ədəbiyyat tarixçiliyinə marağı daha da artırır: fərdi üsul ilə yanaşı, dövrün qabaqcıl ziyalılarına müraciət olunaraq əsərlər toplanılır, onlar kitablara xronoloji ardıcılıqla və janrlar üzrə yerləşdirilir, əsərlərin əsas mətnləri ilə yanaşı, variantları da kitablara daxil edilir, mətnlərə bioqrafik, biblioqrafik, real şərhlər yazılır, mətnin tənqidi (tekstologiya) ədəbiyyat tarixçiliyinin tərkib hissəsinə çevrilir.

Həqiqətən də, “Azərbaycan ədəbiyyatı”nın (F.Köçərlinin əsəri – A.S.) yazıldığı dövrdə və ondan əvvəl Yaxın və Orta Şərq, həmçinin qonşu xalqlar ədəbiyyatşünaslığında olmasa da, rus ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində çox işlər görülmüşdü. Rus ədəbiyyatşünaslığı P.A.Yefremov, M.Qlazunov, Z.N.Maykov, S.A.Venqerov, A.N.Rıpin, U.A.Nikolski, D.N.Ovsyaniko-Kulikovski, M.N.Speranski, N.K.Piksanov və başqalarının yazdıqları, tərtib və ya nəşr etdikləri mükəmməl ədəbiyyat tarixləri, monoqrafiyalar, bioqrafik lüğətlər və s. əsərlərlə zəngin idi. Bu əsərlərdə rus yazıçılarının həyat və yaradıcılığı geniş və hərtərəfli təhlil olunur, ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrı-ayrı məsələləri haqqında qiymətli mülahizələr söylənir, rus ədəbiyyatı tarixinin sistemli bir şəkildə tədqiqi sahəsində uğurlu addımlar atılırdı” (5, 5).

F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı”nı hazırlayarkən ma-

terialları toplama üsulunda (ziyalılara müraciət etməklə) V.Nikolskidən (“Yüz rus yazıçısı” kitabını nəşrə hazırlayan), kitabın tərtibində isə (xronoloji prinsipdən) S.Venqerovdan (“Rus poeziyası” kitabının tərtibçisi) bəhrələndiyini (təbii ki, bu əsərlərin tərtibində fərqlər də var idi) müşahidə edən akademik B.Nəbiyev də gerçəyə əsaslanır. Amma, bir daha xatırladıyıq ki, ədəbiyyatın yeni üsullarla araşdırılması və ədəbiyyat tarixlərinin yazılması, eləcə də mətnlərin elmi prinsiplərlə nəşri, başqa sözlə mətnin tənqidinin (tekstologiyanın) də yeni vəzifələr yerinə yetirməsi rus ədəbiyyatşünaslığına Avropa filologiyasından keçmişdi. Bunu rus ədəbiyyatşünaslarının özləri də etiraf edir. Onu da əlavə edək ki, Avropa və rus filoloqları hermenevtikanın (tekstologiyanın) təşəkkülünü yazının, inkişafını isə çap məhsullarının meydana çıxması ilə əlaqələndirirlər və bu, əslində də belədir.

Azərbaycanda isə kitab və qəzet nəşrinə həm Avropaya, həm də Rusiyaya nisbətən çox gec başlanılmışdı. Doğrudur, mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin əvvəllərində – işğalın ilk illərində Rusiyanın Azərbaycana ekspansiv münasibəti ilə yanaşı, ictimai-mədəni sahədə bir canlanma da hiss olunurdu. “Lakin həmin canlanma mədəniyyətin bütün sahələrində eyni ölçüdə deyildi. Kitab mədəniyyəti buna misal ola bilər.

Əsrin (XIX əsr-A.S.) birinci yarısında olduğu kimi, 50-80-ci illərdə də kitab nəşri ləng gedirdi. Azərbaycanca mətbuat çap edəcək xüsusi mətbəə yaranmamışdı (bu otuz illik dövrə aid cəmiyyəti əlliyə qədər kitab əldə edilmişdir)” (6, XXXI).

Azərbaycanda kitab və mətbuat nəşrinin əsas maneələri texniki avadanlıqların çətinliklə əldə olunması və bahalılığı, mətbəə işlərində çalışan mütəxəssislərin çatışmazlığı, çap olunan azsaylı kitab və qəzetlərin belə realizə problemləri və xüsusilə ideoloji təpkilər – senzura qadağaları və s. idi. H.Zərdabinin “bircə qəzeti də basdırmağa adamın və qəzetin məxsusi çapxa-

nasının olmaması” ilə bağlı ürək ağrından çıxışları, təəssübkeş ziyalıların Azərbaycanda nəşr problemləri ilə bağlı müxtəlif ünvanlara göndərdiyi məktublar, çap etdirdikləri məqalələr, Mirzə Cəlilin “sənsor davaları” və b. faktlar nəşr işinin acınacaqlı vəziyyətdə olduğundan xəbər verir.

F.Köçərli də belə bir mürəkkəb və çətin dövrdə ədəbi irsin toplanılıb nəşr edilməsini və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasını zəruri bir vəzifə kimi ortaya qoyur və özü də bu problemlərlə ciddi şəkildə məşğul olurdu.

Alim bədii ədəbiyyata “millətin şən və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə təkan verən bir səbəb” kimi yanaşmış, onu yüksək dəyərləndirmişdir: “Ədəbiyyat millətin ayineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədibi-fazil və şairi-qabil millətin maarif xadimləridir. Milləti haqq və səvaba irşad edən, şöhrət və hörmətə yetirən onlardır. Öz asar və əşarı ilə onlar millətin cisminə şəfa, ruhuna səfa fikrinə cila, ağılına və tamami mənəvi və ruhani qüvvələrinə balü pər verib uca məqama qaldırırlar” (3, 44). Bu, bədii ədəbiyyata yeni yanaşma, tarixi baxış, onu milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı, milli kimliyin başlıca atributu kimi təsdiqləmək idi.

F.Köçərli yaradıcılığının mövzu dairəsi çox genişdir və onun ədəbiyyata dair tədqiqlərinin böyük bir hissəsini tekstoloji araşdırmaları təşkil edir. Doğrudur, o, ayrılıqda hər hansı bir sənətkarın əsərlərini nəşrə hazırlamayıb (Bizdə isə mətnşünaslıq, birmənalı olaraq mətnlərin, həm də bütün ədəbi mətnlərin deyil, yalnız qədim əlyazmaların nəşrə hazırlanması kimi başa düşülür. F.Köçərli “Balalara hədiyyə” adlı bircə kitab tərtib edib), amma, alim həm “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasında, həm də bir çox məqalələrində əsərlərin təhlilləri ilə yanaşı, özlərinə də geniş yer verib, mətnşünaslığın aktual problemlərinə toxunmuş, sırf teksto-

loji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Başqa sözlə F.Köçərlinin elmi fəaliyyətinin təməlinə tekstoloji metod dayanır və yeri gəlmişkən xatırladaq ki, mətnlərin tekstoloji tədqiqində mətnin özünün polifonikliyi, çoxməzmunluluğu və çoxqatlılığı səbəbindən çeşidli metodlardan (lingvistik, paleoqrafik, bioqrafik, komparativ, semiotik, fəlsəfi, hətta, riyazi və s.) istifadə edildiyi kimi, mətnşünaslığın özü də digər filoloji araşdırmalarda metod kimi çıxış edə bilər. Onu da əlavə edək ki, mətnşünaslıq müstəqil elmdir və bütün elmlər kimi, onun da həm təcürbi, həm də nəzəri aspektləri – tarixi, problematikası, metodologiyası və terminologiyası var. Bu səbəbdən də mətnşünaslığı, yalnız edisiya – mətnlərin nəşrə hazırlanması ilə identikləşdirmək doğru deyil: “Əsərlərin nəşri tekstologiyanın əsas istiqamətlərindən biri, onun tətbiqi sahəsidir” (8, 27). Bununla yanaşı, “Tekstologiyayı, yalnız nəşr problemlərinə bərabər tutmaq olmaz. Mətni öyrənən tekstoloq qarşısına edision (mətnlərin nəşrə hazırlanması) vəzifələri heç qoymaya da bilər. Onun araşdırmalarının nəticələri əsərlərin tekstoloji tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiya və məqalə şəklində də tam ifadəsini tapa bilər” (10, 12).

Eyni fikri, yəni, “bir çox mütəxəssisin tekstoloji tədqiqatla, heç də nəşr naminə məşğul olmadığını” digər mətnşünaslar da təsdiq edir (7, 146). Bizim filoloji elmimizdə də mətnlərin nəşrini nəzərdə tutmayan tekstoloji tədqiqatlar az olmayıb (indi də var) və F.Köçərlinin də bir çox elmi məqalələri və “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası bu sıraya daxildir.

Diqqətdən yayınan ədəbi əsərlərin üzə çıxarılması, məlum olduğu kimi, mətnşünaslığın əsas vəzifələrindəndir. F.Köçərli də tekstoloji məqalələrinin bir qisminə və “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda naməlum əsərləri üzə çıxarıb oxuculara təqdim və məzmunlarını şərh edir. O, “Rəhbər” jurnalında çap etdirdiyi “Ədəbiyyatımıza dair” adlı məqalədə deyir: “Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin və Qasım bəy Zakirin göy üzündə qatar-

laşıb oxuya-oxuya uçan durnalara xitabən yazdığı mürəbbəti möhtərəm “Rəhbər”in səhifələrinə təqdim etməklə belə məlum edirəm ki, bu əsərlər nə Adolf Berjenin Leypsiqdə çap olunan məcmuəsinə və nə də Yusif Qarabağının kitabçasına daxil olmayıb, nüdrətən tapılan əsərlərdir” (4, 130).

Müəllif əsəri təqdim etdikdən sonra onların tarixçəsinə:

1. Yazılma səbəbi və şəraitinə;

2. Mühit müəllif-mətn əlaqələrinə;

3. Nüsxə fərqlərinə;

4. Vaqifin və Zakirin “Durnalar”ını Vidadinin əsərinə nəzərə kimi yazdıqlarına aydınlıq gətirir.

F.Köçərli eyni zamanda son iki əsərin birinciyə nəzərə kimi yazılmasına baxmayaraq, onlarda “hər bir şairin kəlamının məxsusi şivəsi olduğunu və hər bir şairin əsərini öz qəlbinin və təbinin iqtizasınca” qələmə aldığını əsas gətirib, “bunlardan birini o birilərinə tərcih verməyin çətin olduğunu” da vurğulayır. Başqa sözlə, bu əsərlərin təsvir obyektini eyni olsa da, onların orijinal əsərlər olduğunu da vurğulayır.

F.Köçərli həm məqalələri, həm də “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında onlarla şairin naməlum əsərlərini oxuculara təqdim etmişdir.

F.Köçərlinin toxunduğu tekstoloji problemlərdən biri də atribusiyadır (əsərlərin qarışıq salınmış müəlliflərinin dəqiqləşdirilməsi). “Salik”lər haqqında yaranan mübahisənin həlli də ona məxsusdur. O dövrün mətbuatında bir müxəmməs dərc edilmiş, onun müəllifinin Kazım ağa Salik, yaxud, Salik Rasizadə olduğu barədə mübahisə yaranmışdı. Mübahisəyə F.Köçərli də qoşulur və “Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsün barəsində bir para məlumat” adlı geniş bir məqalə çap etdirir - burada şairin bioqrafiyası və yaradıcılığı barədə müfəssəl məlumat verir. Haqqında söhbət gedən əsərin Kazım ağa Salik deyil, Salik

Rasizadənin (H.Cavidin) olduğuna aydınlıq gətirir.

İmzaları qarışıq salınmış əsərlərin müəlliflərinin dəqiqləşdirilməsində istinad edilən mötəbər mənbə, məlum olduğu kimi, avtoqraflardır. Avtoqraf əldə olmadıqda isə yardımçı vasitələrə – əsərin məzmununa, dil faktlarına, mühit-müəllif əlaqələrinə və s. müraciət edilir. F.Köçərli də səriştəli bir mətnşünas kimi, haqqında söhbət gedən əsərin avtoqrafı əldə olmadığından diqqəti həmin məqamlara, xüsusilə bu şairlərin yaşadıkları dövrlər arasındakı bir əsrlik zaman fərqiə yönəldir: “Salik Naxçıvanının bu əsəri keçmiş süəranın kəlamına əsla bənzəmir. Keçmişdəki şairlərimizin istilahında vətən, millət, hürriyyət, qeyrət, elm və mərifət misilli sözlər, demək olar ki, yox idi. Əgər nüdrətən bu kəlmələrdən birisi istemal olunsa idi, o da özgə mənaya işlənirdi. Keçmiş vaxtın işi və halı bir özgə, indiki zəmanənin təqazası bir başqa... Naxçıvanlı Rasizadə Salik ilə Şıxlı Kazım ağa Saliki bir-biri ilə qarışdırmaq caiz deyil” (4, 154).

Müəllif Kazım ağa Salikin özünün yazdıqları və yardımçı mənbələrə istinadən şairin bioqrafiyası – əsil-nəsəbi, nə vaxt, harada anadan olması, hansı bölgələrdə məskunlaşması, müasirləri, dostları, kimlərə şeir həsr etməsi, neçənci ildə vəfat etməsi və b. ədəbi-tarixi və tekstoloji faktlar haqqında ətraflı məlumat verir, əsərlərindən nümunələr təqdim edib, tarixçələrinə aydınlıq gətirir, onları şərh edib, məzmunlarını anladır.

Qeyd edək ki, alim mətbuatda çap etdirdiyi ədəbiyyata dair məqalələrin bir qisminin üzərində ciddi şəkildə işləyib, onları daha da genişləndirmiş və “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabına daxil etmişdir.

F.Köçərli məqalələrində milli şair və yazıçıların əsərlərinin işıq üzü görməsinin zəruriliyi ilə yanaşı, onların necə çap edilməsinə, nəşr keyfiyyətlərinə, başqa sözlə edision tekstoloji problemlərə də toxunmuşdur. Müəllifin “Milli bayram” adlı məqaləsi bu

məsələlərə həsr edilmişdir. Məqalədə qonşu gürcü xalqının öz məşhur şairləri A.Seretelinin yubileyinə elliklə – “böyük, kiçik, arvad, kişi, xəvas və avam, müəllim və şagird, hər bir sinif və firqə, hətta mehmanxanalar və traktirlərdə qulluq edən lakeylərin də” hazırladığı, onu milli bayrama çevirdikləri, Azərbaycan türklərinin isə “çox böyük, müqtədir və xoştəb milli şairləri olduğu halda” onların nə öz dövrlərində, nə də hazırda qədir-qiymətinin bilinmədiyi, “qəflət və kəmetinalıq, cəhalət və kəsəlet səbəbindən Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin tərcümeyi-hallarının və əsərlərinin kamalınca öyrənilmədiyi və layiqincə çap edilmədiyi” ürək ağrısı ilə diqqətə çatdırılır. Bildirilir ki, “Hacı Seyid Əzimin əsərlərindən bir parası çap olunubsa da, bir çoxu dəxi təb və nəşr olunmayıbdır.

Əsla lüzumiyyəti olmayan və təqazayi-zəmanəyə müvafiq gəlməyən əsərlər məcmuəyə daxil olduğu halda, ziyadə əhəmiyyətli və lazımlılar unudulub kitaba salınmayıbdır. Nəstəliq xətti ilə Ünsizadənin mətbəəsində çap olunmuş kitabda həddən ziyadə səhv və qələtlər vardır, kitabın kağızı alçaq və cod olmağa görə bəzi yerləri bir sayaq qarışıq və bulaşlıq xətlə çap olubdur ki, düz oxunması savad əhlinə də müyəssər deyil. Budur bizim əvvəlinci şairimizin, milli ədibimizin və mayeyi-fəxrimiz olan Seyidin əsərlərinə və ya digərlərinə olan hörmət və ehtiram. Bizim yəqinimizdir ki, əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini kənardə qoyaq, bizim qonşularımız erməni və gürcü tayfalarının içində vücuda gəlmiş olsa idi, onun əsərləri kərrat ilə çapdan çıxıb, oxucular arasında bir dərəcədə intişar bulmuşdu ki, uşaqdan böyüyə kimi cümləsi onları oxuyub əksəriyyətin əzbər bilərdilər” (4, 175).

Müəllif başqa məqalələrində də Vidadi, Vaqif və digər şairlərin əsərlərinin çap edilməsinin zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışdır.

Müşahidə və müqayisələr F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin də tekstoloji metoda söykəndiyini təsdiq edir. Doğrudur, bütün filoloji tədqiqatlar, “ədəbiyyat haqqında elm-

lərin ən qədimi və ən dəqiqi” mətnşünaslığın əldə etdiyi mətnlər üzərində aparılır. Bu səbəbdən də “Mətnşünaslıq özünün həm nəzəri, həm də təcürbi sahəsi ilə ədəbiyyatşünaslığın başlanğıcı və əsası” (18, 6) hesab edilir. Bununla yanaşı, mətnşünaslığın daha sıx bağlı olduğu sahə ədəbiyyat tarixçiliyidir. “Hər bir əsərin mətninin tarixçəsini öyrənən mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Əgər, ədəbiyyat tarixi bütövlükdə ədəbiyyatın inkişaf prosesini öyrənsə, mətnşünaslıq da hər bir əsərin mətninin tarixçəsini öyrənir. Mətnin tarixçəsi o “hərəkət elementləri”ni ortaya qoyur ki (müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasında “gizlənən elementlər” nəzərdə tutulur – A.S.), onlardan bütövlükdə ədəbiyyatın tarixi yaranır” (8, 27).

Əgər, hər bir əsərinin mətninin tarixçəsindən konkret sənətkarın yaradıcılığının tarixi və hər bir sənətkarın yaradıcılığının tarixindən bütövlükdə ədəbiyyatın tarixi yaranırsa, deməli ilk növbədə hər bir mətnin tarixçəsi öyrənilməli – mühit-müəllif-mətn əlaqələri üzə çıxarılıb şərh edilməlidir. Başqa sözlə, mətnlər üzərində əvvəlcə tekstoloji araşdırmalar aparılmalıdır.

Əslində, tekstoloji tədqiqatla (mətnşünaslıqla) ədəbiyyat tarixçiliyinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, aralarına sədd çəkmək mümkün deyil. Elmi ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixçisinin vəzifələrinə aid edilən məsələlərin bir qismi – “mətnin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi, atribusiya və ateteza, əlyazmanın avtoqraf, yaxud köçürmə olub-olmamasının, köçürmədirsə, əslinə uyğunluq dərəcəsinin, köçürülmə yeri və tarixinin dəqiqləşdirilməsi, əsərin məzmununun şərh” (2, 38) və b. məsələlər birbaşa mətnşünaslığın vəzifələrinə daxildir. Bu səbəbdən də mətnşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyi, doğrudan da, eyni tədqiqatın tərkib hissəsi, mərhələləri – birinci ikincinin təməli, ikincisi isə birincinin davamı və belə demək mümkünsə, tamamı kimi çıxış edir. Bu, bir qanunauyğunluqdur – bunsuz ədəbiyyat tarixini yazmaq mümkün deyil və bu qanunauy-

ğunluq F.Köçərlinin, üzərində uzun müddət – on il işləyib, 1911-ci ildə tamamladığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinə də aiddir. Bu əsər müəllifin daha əvvəl yazıb (1902), rus dilində çap etdirdiyi (Tiflis, 1903), “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabının yəni-dən ciddi şəkildə işlənmiş, genişləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş son variantıdır. Müəllif “on illik zəhmət və təlaşının səmərəsi” nəticəsində qələmə aldığı, “milli və sevgili şairlərimizin, əziz və möhtərəm ədiblərimizin tərcümeyi-halları və bərgüzidə əsərlərinin zikr olunduğu” “Azərbaycan ədəbiyyatı”nı “əziz və mübarək bir kitab adlandırır, amma onun “neçə vaxtdan bəri toz basa-basa yatıb qalmasını”, vəsait yoxluğu səbəbindən “ləyaqətli tərzdə və gözəl surətdə təb olunmamasını” ürək ağrısı ilə qeyd edirdi. Bu dəyərli əsərin çap olunmamasına o dövrün mətbuatında dəfələrlə toxunulub. “Kitabı çap etdirməkdə məqsədim pul qazanmaq deyil, xalqımıza, ədəbiyyat və mədəniyyətimizə kömək etməkdir” – deyən müəllifin bu əsəri, doğrudan da çox sonralar – 1925-26-cı illərdə işıq üzü görmüşdür.

F.Köçərli 128 şair və yazıçının həyat və yaradıcılığını əhatə edən “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabına “Müəllifi tərəfindən bir neçə söz” və “Başlanğıc” adlı ədəbi-tekstoloji müqəddimə (sonrakı nəşrlərdə onlar “Bir neçə söz” adı altında birləşdirmişdir) yazmış və müqəddimədə: 1. Bu əsəri yazmasının səbəblərinə; 2. Materialları toplama üsuluna; 3. Bəhrələndiyi mənbələrin keyfiyyətinə; 4. Kitabın tərtibində istifadə etdiyi prinsipə aydınlıq gətirmiş, ümumilikdə ədəbiyyatın, o sıradan Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və nəzəriyyəsi haqqında fikirlərini bildirmişdir.

Müqəddimədən məlum olur ki, “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabı 1903-cü ildə rus dilində nəşr edildikdən sonra “ərbabi-qələm” ondan “öz ana dilimizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib etməyi” xahiş etmişdir ki, “...bizim Azərbaycan şüəra və üdəbamızın əşarü asarı və özlərinin namü ni-

şanları unudulub, əbnayi-vətənin xatirindən bilmərrə çıxmasın. Maarifpərvər ədiblərimizin bu gözəl arzu və təmənnalarını sədədində olduğumuz fikir və məramla müvafiq görüb, ol vaxtdan indiyədək məzkur əsəri əncama yetirmək üçün lazım olan məlumatı cəm etməyə məşğul olduq” (3, 43).

Mətnşünaslıq mətni oxumaqdan (tekstoloji oxunu nəzərdə tuturuq) başlayır, amma oxunası mətnlər öncə əldə edilməlidir. F.Köçərli də sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmağa mətnləri toplamaqdan, müəllifin öz ifadəsi ilə desək, “lazım olan məlumatı cəm etmək”dən başlamışdır.

“Bir neçə söz”dən müəllifin “cəm etmək” işlərini çox çətinliklə – üç istiqamətdə apardığı məlum olur. Belə ki, ədəbi mətnlərin və məlumatların bir qismini tərtibçi özü toplamış (yeri gəlmişkən, mütəxəssislər onun xeyli əvvəl, hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə – (1885-95) bu təşəbbüsdə olduğunu təsdiq edirlər), müəyyən hissəsini yazdığı müraciətlər əsasında bir qrup təəssübkeş Azərbaycan ziyalıları – Eynəli bəy Sultanov, Mehdi bəy Hacinski, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və b. ona göndərmiş, qalan əsərləri isə L.Azərin, M.Y.Qarabağinin, A.Berjenin, H.Qayıbovun və b. təzkirə və müntəxəbatlarından, eləcə də kitaba daxil etdiyi sənətkarların (M.Füzuli, Qövsü, Aciz, Nəbati, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, M.Talıbov və b.) divanları və əsərlərinin çap mənbələrindən götürmüşdür.

R.Qəmbərqızının da qeyd etdiyi kimi, “O zaman Azərbaycanda ən qiymətli əlyazmalarının, çap kitablarının, qəzet və jurnal komplektlərinin əsas qisminin xüsusi əllərdə, xüsusi kitabxanalarda saxlanıldığı, tək-tək kitabxana və arxivlərdə zəngin kolleksiyalar olduğu, nəhayət, bütün bu elmi və ədəbi məxəzləri əldə edib öyrənməyin çətinlikləri nəzərə alınarsa, “Azərbaycan ədəbiyyatı” müəllifinin nə qədər ağır bir şəraitdə işlədiyi daha da aydınlaşar” (5, 7). F.Köçərliyə istifadə etdiyi mənbələrin – təzkirələrin qısa

bioqrafik və biblioqrafik məlumatlardan ibarət olması, onların tərtibində elmi prinsiplərə əməl edilməməsi, yazıçı və şairlərin əsərlərinin çap zamanı təhriflərə məruz qalması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Üstəlik həmin mənbələrdə F.Köçərliyə kitabına daxil etdiyi xeyli sənətkar haqqında çox cüzi, yaxud, ümumiyyətlə məlumat verilməmişdi. Bunlar isə müəllifə bir çox şair və yazıçı haqqında kifayət qədər məlumat toplamağa imkan verməmişdir: “Əgərçi səy və miqdarınca əhvalat cəm edə bilmədik, çünki şüəra və üdəbamızın öz əsrlərində qədir və qiymətləri bilinmədiyindən əsərləri və xüsusən tərcümeyi-halları, yəni, hansı zaman və məkanda nə növ yaşayıb zindəganlıq etməkləri itib batıbdır və bu halda bir kəsə məlum deyil, onlardan bəzilərinin ancaq bir adı və şeirlərindən bir neçə ədəbiyyat və qəzəliyyat qalıbdır, onlar ilə şairin rütbeyi-kəmalını və təbi-şeyriyyəsini təhqiş və təmyiz etmək mümkün deyil” (3, 43). Bununla yanaşı, alim materialların toplanmasında ona yardımçı olmuş maarifpərvər ziyalılara minnətdarlığını bildirmiş, “əlimizdən gələn ancaq bu oldu” (3, 43) - deyərək, oxuculara üzrxahlıq etmişdir.

Alim öz dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz başqa mənbələrdən istifadə etmiş, amma onlara tənqidi yanaşmışdır. Əsərinin tərtibində də L.Azərin “Atəşkədə” kitabında “tutduğu qayda və rəvişi intixab” etsə, yəni regional prinsipə əməl etsə də, kitabı onunkundan xeyli fərqlənmişdir. Müəllif yazır: “Vəli, mərhum Hacı Lütfəli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfavüt çoxdur. Belə ki, Azər “Atəşkədə”sində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb, tövsif və ya

tənqidə layiq olan məqam və nüktələri şərh və bəyan etmişik” (3, 43-44).

“Azərbaycan ədəbiyyatı”nın L.Azərin “Atəşkədə”sindən başlıca fərqi F.Köçərlinin kitabının tərtibində xronoloji prinsipdən istifadə və kitabına daxil etdiyi əsərləri, özünün də vurğuladığı kimi, “şərh və bəyan” etməsidir. Daha dəqiq desək, kitabına daxil etdiyi sənətkarları regionlar üzrə qruplaşdırıb, xronoloji ardıcılıqla sıralaması, onları regional-xronoloji prinsip əsasında təqdim etməsi və əsərlərin məzmununu anlatmasıdır. Heç bir təzkirənin və müntəxəbatın tərtibində F.Köçərlinin bu əsərinə qədər xronoloji prinsipdən istifadə edilməmişdi.

Alimin bu elmi prinsipi Rusiya vasitəsilə Avropa filologiyasından mənimsəməsi, daha dəqiq desək, F.Köçərlinin sistemli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi hazırlamasının dünya ədəbiyyatşünaslığında (eləcə də mətnşünaslığında) gedən inkişaf prosesi ilə əlaqəli olması – onun nəticəsi kimi meydana çıxması şəxsizdir. Və haqlı olaraq “... çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək, öz tədqiqatının nəticələrinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində xalqın istifadəsinə verməsi onun ən böyük xidməti sayılır. Bu əsəri yazmaqla Köçərli müasir Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş və beləliklə, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdı” (5, 4). Əlavə edək ki, bu əsərdən həm də kitaba daxil edilən yazıçı və şairlərin əsərlərinin sonrakı nəşrlərində də istifadə edilmişdir.

Beləliklə, F.Köçərlinin ədəbiyyat haqqında tədqiqatlarının müşahidəsi:

1. Mətnşünaslığın onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyasının və bir sıra məqalələrinin tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyini;

2. Alimin təqdim etdiyi və haqqında danışdığı əsərlərin tarixçəsini – yazılma səbəbi və şəraitini, nüsxə fərqlərini, mühit-

müəllif-mətn əlaqələrini üzə çıxarıb aydınlaşdırdığını;

3. Teknologiyanın ciddi problemlərindən olan atribusiya və ateteza, tarixləndirmə ilə məşğul olduğunu;

4. Haqqında danışdığı şair və yazıçıların bioqrafiyasını və yaradıcılığı ilə bağlı yanlışlıqları tekstoloji faktların köməkliyi ilə dəqiqləşdirdiyini;

5. Bəzi şairlərin diqqətdən yayınmış əsərlərini üzə çıxarıb çap etdirdiyini, başqa sözlə, alimin ədəbiyyat haqqındakı araşdırmalarının tekstoloji metoda əsaslandığını aşkar təsdiq edir.

Bütün bunlar isə indiyə kimi ədəbiyyat tarixçiliyi elmimizin yaradıcısı, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçi, pedaqoq və tərcüməçi kimi tanıdığımız F.Köçərlidən, nəinki, səriştəli bir mətnşünas kimi söz açmağa, hətta adının mətnşünaslığın bir elm kimi formalaşması və inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş Mirzə Kazımbəy, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və Salman Mümtazla bir sırada çəkilməsinə tam əsas verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsədova A. Avropa ədəbiyyatşünaslığı və Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri. Bakı, Elm, 2006
2. Köprülü F. Ədəbiyyat araşdırmaları. Ankara, 1999
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I c., Bakı, “Avrasiya-press”, 2005
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, 1963
5. Qənbərqızı R. Firidun bəy Köçərli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I c., Bakı, “Avrasiya-press”, 2005
6. Mirəhmədov Ə. Müqəddimə. Azərbaycan kitabı (Bibliografiya) Üç cildə, I c., Bakı, 1963

7. Гришунин А.Л. К спорам о текстологии. «Русская литература», Л., «Наука», 1965, №3
8. Лихачев Д.С. Текстология: на материале русской литературы X-XVII вв., Л., «Наука», 1983
9. Ненаева В.С. Очерк истории текстологии новой русской литературы. Основы текстологии. М., «Академия наук СССР», 1962
10. Рейсер С.А. Основы текстологии (изд. 2-ое). Л., «Просвещение», 1978

Aslan SALMANOV

Textual activity of F.Kocherli

Summary

The report deals with the textological activity of F.Kocharli as a founder of the modern science of Azerbaijani literary history. As the text studies is identified with the edition and F.Kocharli didn't prepare works of any literary figure for publication, we will go after the rectification of the duties to be implemented by the textology: we ascertain that the definition of the textology as preparation of the literary texts for publication is inaccurate and quite contrary, the texts study consists of both the practical and theoretical aspects as other fields of science. It is taken into account that the "textology is a beginning and basis for the literary criticism with its practical and theoretical aspects" (D.Likhachev) and is an integral part of the literary history; finally, it is impossible to draw up literary history without textological research on the texts. It is emphasized that "the results of textological research are specified comprehensively in monographs and scientific articles" (S.Reyser).

These principals are analyzed in terms of F.Kocharli's works and we ascertain the fact that his researches about the literary (both the monograph "Azerbaijani literature" and other articles) are based on the textological method.

Key words: antology, study of literary history, germeneytics, commentary, study of text, attribution, ateteza, historization

Аслан САЛМАНОВ

Текстологическая деятельность Ф.Кечарли

РЕЗЮМЕ

В лекции говорится о текстологической деятельности Ф.Кёчарли, известного как основателя науки истории современной азербайджанской литературы до сегодняшнего дня. Вследствие того, что в нашей отечественной науке текстология индексирована как эдиция, и что Ф.Кёчарли не подготовил к публикации произведений ни одного писателя, в лекции, в первую очередь, выявляются задачи собственно текстологии: ссылаясь на научную литературу, утверждается, что неверно уравнивать текстологию с подготовкой произведений к публикации, что текстология как и другие науки, состоит из практических и теоретических аспектов. Доводится до внимания, что вследствие того, что текстология является «основой и началом литературоведения с теоретическими и практическими аспектами» (Д.Лихачев), а наряду с этим превращена в составную науки истории литературы, невозможно написание истории литературы без текстологического исследования текстов. Указывается, что «результаты текстологического исследования могут найти свое полное выражение в монографиях и научных статьях» (С.Рейсер).

Эти принципы применяются и к творчеству Ф.Кёчарли, утверждается, что его исследования по литературе – как монография «Азербайджанская литература», так и статьи – основываются на текстологический метод.

Ключевые слова: Ф.Кочарли, тезкире, история литературы, герменевтика, комментария, текстология, атрибуция, атетеза, датировка

Mətanət VAHİDOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ **SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ HAQQINDA**

Məşhur Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığı hələ sağlığında müasirlərinin diqqətini cəlb etmiş, dövrün şairləri onu “sərvəri-dövrən”, “şairü-ədibi-kamil” adlandıraraq (1, s.145) əlinin öpülməyə layiq olduğunu bildirmişlər. (2, s. 549)

Şairin ədəbi irsinin elmi tədqiq və təhlili isə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin adı ilə bağlıdır. Hələ 1903-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabında M.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyevlə yanaşı, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığına da ətraflı münasibət bildirən alim bir qədər sonra yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısını “Bahar əy-yamı və Hacı Seyid Əzim dövrü” adlandıraraq, S.Ə.Şirvanidən daha ətraflı bəhs etmişdir. Digərləri ilə müqayisədə daha böyük həcmə malik olan “Hacı Seyid Əzim Şirvani” oçerkində şairin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin prinsiplərinə uyğun təqdim olunur: o, əvvəldə şairin qüdrətli bir sənətkar olmasını qeyd edir, sonra istedadına rəğmən, diqqətdən kənarda qalmasından, əsərlərinin az və keyfiyyətsiz nəşrindən, təbliğ olunmamasından şikayətlənir: “Hacı Seyid Şirvani nəinki yalnız Şirvan vilayətinin, bəlkə tamam Azərbaycan türklərinin əziz şüərəsindən biri olub... Əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair Avropa əhlini kənarda qoyaq, bizim qonşularımız içində vücuda gəlmiş olsaydı, onların əsərləri kərrat ilə çapdan çıxıb millətləri arasında bir dərəcədə intişar tapmışdı ki, uşaqdan böyüyə kimi cümləsi onları oxuyub əksərini əzbər bilərdilər” (5, s. 31)

Müəllif gürcülərin öz sənətkarlarına qarşı hörmət və ehtiramının əlaməti olaraq şair İlya Çavçavadzenin dəfnindəki izdihamı nümunə gətirir; qeyd edir ki, hətta ölkənin ucqarlarından belə, deputatlar dəfndə iştirak etmək üçün təşrif gətirmişlər, bütün gürcü mətbuatı mərhumun şəninə layiq məqalələrlə onu dönə-dönə yad etmişdir. O, Seyid Əzim, M.F.Axundov və Asinin dəfnini xatırladığı zaman xəcalət çəkdiyini ürək ağrısı ilə qeyd etmişdir. Sağlığında sənətkarlara göstərilən etinasızlığın nəticəsidir ki, tədqiqatçı illərlə çalışsa da, ədiblərimiz haqqında istədiyi qədər məlumat əldə edə bilməmişdir.

F.Köçərli S.Ə.Şirvaninin tərcümeyi-halını ilk dəfə olaraq geniş işıqlandırmış, şairin avtobioqrafik əsərlərinə istinad etməklə onun doğum tarixi, uşaqlıq və gənclik illəri, təhsil almaq üçün etdiyi səyahətləri barədə dəqiq məlumat vermişdir. O yazırdı ki, bu səfərləri nəticəsində şair “həqiqət aləmindən nuri-mərifət kəsb etmişdir” və bunun sayəsində əbədiyyət qazanmağa nail olmuşdur. Tədqiqatçı, eyni zamanda, şairin Şamaxıda məktəb binasının əsasını qoyduğunu və orada türk, fars və rus dillərinin tədris olunduğunu yazırdı. Lakin S. Ə. Şirvaninin “Seçilmiş əsərləri”nin 2005-ci il nəşrinin ön söz müəllifi Xeyrulla Məmmədov bu faktın yanlış olduğunu qeyd edərək yazır: “1874-cü ildə Şamaxıda qabaqcıl ziyalı və mütərəqqi din xadimi Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü və səyi ilə “Məclis” adlı müasir tipli məktəb yaradılarkən Cəlal Ünsizadə ilə bərabər, S.Ə.Şirvani də orada müəllim işləməyə dəvət olundu. Bir sıra köhnə və yeni tədqiqatlarda S.Ə.Şirvaninin 1867-ci ildə Şamaxıda məktəb açdığı iddia olunur. Bu mülahizə yanlışdır. Şair 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində Azərbaycan dili və şəriət fənləri üzrə müəllim yerini tutmaq üçün yazdığı ərizədə 1874-cü ildən pedaqoji fəaliyyətə başladığını qeyd etmişdir. İl yarım işlədikdən sonra

Hacı Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları Tiflisə köçür, məktəb və onun 70 nəfər şagirdi S.Ə.Şirvaninin öhdəsinə qalır.” (7, s.7)

Göründüyü kimi, ilk dəfə F.Köçərli tərəfindən geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunan bu faktın doğruluğu məsələsi bu gün də mübahisə doğurur. Firidun bəy onu da nəzərə çatdırır ki, tədris üçün türk dilində kitablar olmadığına görə Seyid Əzim ana dilində nəzm və nəsrə hikmətamiz hekayələr yazaraq şagirdlərinə oxudardı. Görkəmli ədəbiyyatşünas qeyd edir ki, Seyid Əzim öz əsərlərindən tərtib etdiyi bir əlyazmanı Qori müəllimlər seminarıyının Azərbaycan şöbəsinin inspektoru olmuş Çernyayevskiyyə göndərmiş, o da həmin hekayələrdən bir neçəsini “Vətən dili” kitabına salmışdır. Müəllif yazır ki, Çernyayevskiyyə göndərilmiş məcmuə hal-hazırda ondadır və çap etdirmək istəyən bir xeyirxah vətəndaş tapılsa, məmnuniyyətlə, əsəri ona təqdim edər. Bununla da F.Köçərli sənətkarlarımızın yaradıcılığına münasibətdə bir daha təəssübkeşlik nümayiş etdirmişdir.

Müəllif Seyid Əzim Şirvaninin çox böyük istedadı malik olduğunu, məclislərdə şövqə gəlib bədhətən bir-birindən gözəl şeirlər söyləməsini, şeir sənətinin bilicisi olmaqda türk şairləri arasında misli-bərabəri olmadığını xüsusilə qeyd etmişdir. “Bu barədə Hacı Seyid Əzim rusların Puşkininə, ingilislərin Bayronuna və polyakların Miskeviçinə bərabər imiş” (5, s.37).

F.Köçərli məzmun və forma etibarilə bitkin əsərlər müəllifi olan Seyid Əzimə çox dəyər vermiş, onu gah rus və dünya ədəbiyyatının, gah da milli ədəbiyyatın nümayəndələri ilə müqayisə edərək müxtəlif janrlarda yazılmış şeirlərini “Füzuli Bağdadının kəlamına əvəz” ola biləcək əsərlər adlandırmışdır. İstər “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabında, istərsə də “Hacı Seyid Əzim Şirvani” oçerkində F.Köçərli şairin maarifçilik görüşlərindən, mədəni xidmətlərindən ətraflı bəhs etmiş, onun bilərəkdən fanatizm və cəhaləti yayan ruhanilərə qarşı

mübarizəsini ürəkdən alqışlamış, bu baxımdan hətta öz müəllimi qarabağlı Zakiri də ötüb keçdiyini qeyd etmişdir.

S.Ə.Şirvaninin etik görüşləri məzmun və məntiq etibarilə dini-feodal əxlaqa qarşı çevrilmiş, şair yalançı ruhaniləri, kəmsavad din xadimlərini pisləyən, onların əxlaqi-mənəvi eybəcərliklərini ifşa edən tənqidi-satirik şeirlər yazmışdır. O, bəzən dinsizlikdə təqsirləndirilmiş, islami-dini etiqadına şübhə ilə yanaşılmışdır. Bu cəhət F.Köçərli çox narahat etmiş və o, şairin bir çox dini məzmunlu şeirlərindən nümunələr gətirməklə Seyid Əzimin imanlı bir şərq-müsəlman ziyalısı olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. “Pəs əşxasi ki, mərhumun haqqında sui zəndə olub onu kəmetiqad və süstrəy müsəlmanlardan hesab ediblər, böyük səhvü-xəta etmiş olublar. Biəməl alimlərə və zamankar vaizlərə açıq-açıqına acı söz deyib onlara lənət oxuyan kəs layiqi-təhsin və afərindir, nəinki təzmim.” (5, s. 46)

Seyid Əzimin tənqid hədəfi islam dini deyildi; din və şəriət pərdəsi arxasında öz həqiqi simalarını gizlədən, islam qayda-qanunlarını öz xeyirlərinə, avam camaatın əleyhinə bir vasitəyə çevirən, xalqı cəhalətdə saxlamağa çalışan riyakar, fitnəkar ruhanilər idi. F.Köçərli şairin əsərlərinin bu keyfiyyətini düzgün izah edərək obyektiv qiymətləndirirdi: “Hacı Seyid Əzim öz əsrinin ayineyi-həqiqətnüması olub, bizim şüeramızın möhtərəmlərindən Qasım bəy Zakir, Mirzə Əbülqasim Nəbatı, İskəndər ağa Şair kimi millətin cəhalət və zəlalətdə qalmaqlarına bais olan üləma və fanatik ruhani sinfi ilə həmə vəqt cəngdə olubdur. Bu sinif onun ən xoşuna gəlməyən firqə olubdur ki, ömrünün çoxunu onların paxırının üstünü açmağa, riyayi ibadət və taətlərini və min cürə hiyləvü təzvirlərini xalqa göstərməyə səy edibdir.” (5, s. 38) Görkəmli ədəbiyyatşünas bildirirdi ki, Seyid Əzim əsl müsəlman kimi doğru, dürüst, yalandan uzaq,

bəsirət və mərifət sahibi olmağı, həqiqi insanlığı təbliğ etmişdir. Bununla bağlı o, şairin

Müsəlman ol, müsəlman ol .

Qərəz oldur ki, insan ol!

beytini iki dəfə nümunə gətirmişdir.

Tənqidçi doğru olaraq qeyd edirdi ki, Seyid Əzimin əsas arzusu hər bir şəxsin ali insanlıq dərəcəsinə yüksəlməsidir. Hətta bu baxımdan onu təkcə Azərbaycan şairi deyil, bəşəri bir şair olaraq qəbul etmək lazım gəldiyini bildirirdi. Təəssüf ki, Firudin bəy Köçərlinin bu mülahizələri Seyid Əzimin tədqiqatçıları tərəfindən bəzən yanlış, bəzən “qəribə və ziddiyyətli” (İ.Bektaş) hesab edilmiş, bir çox hallarda isə bu məsələ üzərindən sükutla keçilmişdir. Bu da təbiidir, çünki həmin tədqiqat əsərləri sovet quruluşunda, islami dəyərlərin qılınclandığı bir vaxtda qələmə alınmış və dövrün tələblərinə cavab vermək məcburiyyətindən bu şəkildə yazılmışdır.

F.Köçərli yazırdı ki, Hacı Seyid Əzim həmçinin bir-birinə düşmənçilik mövqeyindən yanaşan iki islam təriqəti – sünni və şiələr arasında barışıq yaratmağa çalışmış, öz əsərləri ilə bu işdə xeyli xidmət göstərmişdir. O, şairin “Pərişannamə” adlı kitabında bu iki əqidə arasında baş verən gülməli hadisələrə aid yazılmış hekayələrin olduğunu qeyd edərək onlardan birini nümunə gətirir; bildirir ki, şairin burada məqsədi həmin məsələdə hər iki tərəfin nə qədər sadələvh və avam olduğunu diqqətə çəkmək, bu yolla onları tərbiyələndirməyə çalışmaqdır.

“Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabında F.Köçərli belə bir həqiqəti də qələmə alır ki, istedadlı şair Seyid Əzimin bəzən “boş və mənasız hekayələrinin meydana çıxması” məhz avam kütlənin tələblərindən irəli gəlirdi. Ümumiyyətlə isə Firidun bəy Seyid Əzimi ilham pərisi daim oyaq olan şair hesab edirdi: “Onun bütün əsərləri öz orijinal bədiiliyi və şərhinin aydınlığı ilə

fərqlənir. Onun şeirləri axıcıdır, ahəngdar və məlahətlidir. Pozuq və nahamvar ifadələr onun üslubuna yaddır” (4, s.74).

F.Köçərli Seyid Əzim Şirvaninin “Əkinçi” qəzeti ilə əlaqələri haqqında müfəssəl məlumat vermiş, bu mətbuat orqanında işıq üzü görmüş şeirlərini nümunə gətirərək ətraflı təhlil etmişdir. Oçerkdə şairin “Əkinçi”də müxtəlif tanınmış şəxslər haqqında yazdığı şeirlərindən, bəzilərini tənqid etməsindən, bəzilərinə cavab yazmasından da geniş söhbət açılır. Burada onun qələmindən çıxan bir neçə nəzirə, nəsihət və rəvayətlər də yer alır. Bunlardan biri qəzetin nəyə lazım olduğunu dərk etməyən, faydasını inkar edən bir cahilin sualları və şairin ona cavabları əsasında qurulmuş mənzum parçadır. Qəzeti oxucuların etinasızlığı üzündən qapanma təhlükəsindən qorumaq məqsədilə Seyid Əzim bir neçə nəsihətamiz şeirlər yazmışdır.

Bizdə yox rus, həm firəngi savad,

Olmuşuq türkü farsiyə mötad.

Onu da hiç bilmirik kamil,

Əksəri-xəlq avamdır, cahil.

Bəs “Əkinçi” bizə münasibdir,

Qiyəti yaxşı, mali-kasibdir.

Bəs “Əkinçi” cəlalımızdı bizim,

Baisi-ibtilalımızdı bizim.

Firidun bəy təəssüflə qeyd edir ki, “Qəzetin lüzumiyyəti və ondan hasil olan nəfə-faydanı belə açıq dildə Seyid Şirvani bəyan etdisə də, heyfa ki, onun camaatımıza artıq təsiri olmadı və xalq öz avamlığında qalıb “Əkinçi”ni oxumağa meylü rəğbət göstərmədi” (5, s. 61). Görkəmli alim başqa bir məqaləsində bu barədə yazırdı: “Redaktorun işgüzar və məzmunlu məqalələri, istedadlı şair Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müsəlmanları fəal və mənalı həyata səsləyən gözəl şeirləri ucsuz-bucaqsız səhrada yüksələn fəryadı xatırladırdı, cavabsız qalan bir çağırış idi” (4, s. 139)

Bəlli olduğu kimi, nəsihətamiz şeirlər S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında xüsusi yer tutur və onlardan bəziləri “Əkinçi” qəzetində çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, F.Köçərlinin tədqiqatçılarından biri olan ədəbiyyatşünas alim İ.Bektaşinin “Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu” kitabında bu məsələ ilə əlaqədar gəldiyi bir qənaət diqqətimizi çəkdi. O yazır: “S.Əzimin “Əkinçi”dəki fəaliyyəti F.Köçərli tərəfindən dərinlən təhlil olunur. O, bəzi hallarda S.Əzimin düzgün fikirlərinə qarşı çıxır və birtərəfli nəticələrə gəlir. F.Köçərli şairin məşhur “İnsan qabili-tərbiyədir. Nəbatat və heyvanata tərbiyə və ədəb təsir etdikdə insana təsir etməzmi?” kəlamına qarşı çıxaraq yazırdı ki, hər adam təlim-tərbiyəyə qabil deyildir. Onlar nə qədər tərbiyə olunsalar da, yenə də avamlıqda qalacaqlar.” (3, s. 89) Məsələyə aydınlıq gətirmək və dəqiqləşdirmək üçün F.Köçərlinin bu barədəki fikirlərini eynilə buraya köçürməyi lazım bilirik. Seyid Əzimin tərbiyə məsələsinə münasibətini təhlil edən F.Köçərli yazır: “Bəzilərinin etiqadınca hər bir vücut qabili-tərbiyə və təlim ola bilməz. Elə bir cövhərsiz, gövdən və fūrumayə şəxslər var ki, nə qədər onlara təlim-tərbiyə olunsalar, yenə də sırf heyvaniyyətdə qalıb, ruhaniyyət və mənəviyyət cəhətcə tərəqqi edə bilməzlər. Şairin kəlamından:

Gər qara daşı qızıl qan ilə əlvən edəsən,

Rəngi təgyir tapar, ləli-Bədəxşan olmaz

– məalınca çoxları bu əqidədədirlər ki, naəhlü naqabil şəxsə heç bir tərbiyə əsər edə bilməz. Girdəkan günbədə yapışmayan kimi, tərbiyə də naəhlü dənitet şəxsə təsir edə bilməz. Amma mərhum Seyid bunun əksinə başqa bir etiqadda olub, insanın qabili-tərbiyə olduğunu təkid eləyir: “Nəbatat və heyvanata tərbiyə və ədəb təsir etdikdə insana etməzmi?” (5, s. 65) Diqqət etsək görərik ki, bu sitatda Firidun bəy hələ tərbiyə haqqında öz mövqeyini bildirməyib. O, “bəzilərinin etiqadınca”, – deyə başqa qələm sahiblərinin fikrini təkrar edir, böyük Füzulinin beytini nü-

munə gətirərək bir çoxlarının da məhz onun kimi düşündüyünü bildirir. Seyid Əzimin fikirlərinin ardınca iki bənd şeir verdikdən sonra isə öz mövqeyini açıqlayır: “Belə olan surətdə insan elmü tərbiyə sayəsində əxlaqı adabca tərəqqi tapıb, feyzi-rəbbanidən ona əta olunan ülüvvi-dərəcəyə vasil ola bilməzmi? Əlbəttə, olar! Bəs mayeyi-səadət insan üçün hüsni-tərbiyədir” (5, s. 66). Demək, bu məsələdə F.Köçərli nəinki “S.Əzimin düzgün fikirlərinə qarşı” çıxmır, əksinə, onunla həmfikir olduğunu bildirir.

S.Ə.Şirvaninin başqa xalqlara rəğbət və ehtiram təbliğ edən, rus dilinin öyrənilməsinin faydalı, hətta zəruri olmasından bəhs edən şeirləri də Firidun bəy Köçərlinin diqqətini cəlb etmiş, əsərlərində onlardan da nümunələr vermiş, haqqında ətraflı söhbət açmışdır. Tədqiqatçı Seyid Əzimin

Bizimçün laməhalə, üç dilin təlimi lazımdır,

Biri elmi-ərəbdir ki, bilək mənayi-Qurani.

Biri vacib bizə bilmək vətəndə söylənən dildir,

Gərəkdir mətləbə biz eyləyək türkiylə ünvanı.

Biri həm rusidir kim, bilməyi bizlərə lazımdır,

Ticarətçün bilək, həm dərk edək qanuni-divani... –

misralarını nümunə gətirərək şairin mövqeyini alqışlayır: “Nə vəsi etiqad, rövşən fikir və nə pakizə və səlamət rəy! Afərin bu istiqamət və sədaqətə! Nəinki yalnız Azərbaycan şüərasından, bəlkə ümumi müsəlman ədibü şairlərindən heç birisi milləti-islamı o dərəcədə təhsili-ülumu fünuna, himmətü qeyrətə, ittihadü ittifaqa, tərəqqiyü təməddünə dəvət qılmayıblar, nə qədər ki bu yolda Hacı Seyid Əzim sərfi-himmət edibdir” (5, s. 52).

Firidun bəy Seyid Əzimin bu sayaq şeirlərini, əsasən, oğlu Mircəfərə müraciətlə yazdığı bir ədəbi priyom kimi seçən şairi təqdir edərək, “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” məsələni çəkərək bu nəsihətlərin bütün oxuculara aid olduğunu və onlara

əməl etməyin vacibliyini bildirir. “Bu nəsihətamiz şeirlərin bəziləri o qədər yüksək humanizm və insana məhəbbət hissi ilə aşılanmışdır ki, heç bir Avropa təhsili almamış bu sadə Şamaxı seyyidinin görüşlərindəki genişliyə heyrət edirsən” (4, s. 70).

Oçerkdə şairin qəsidə yazmasından söhbət düşərkən Firidun bəy yazır ki, əgər yaşayış tərzini qənaətbəxş olsaydı, bu istedadlı şair yalnız əsl sənətlə məşğul olar, maddiyyat dərdinə düşüb qəsidələr yazmazdı. “Bu yoxsulluq və təngdəstlik, dünyada çox bəlalara səbəb olan ehtiyac şairi vadar edərdi bəzi dövlətmənd və əhli-sərvət mədhində qəsidələr inşa edib, kimisindən buğda, kimisindən düyü, bəzilərindən pul, xələt, saat və qeyri zəruri olan əşya tələb etməyə. Şairin haqqında olan bu həqarət və qədirşünassızlıq camaatımıza töhmət gətirən və onu ləkələndirən bir haldır ki, gələcək nəslin nifrət ilə bizi yad etməyinə səbəb olacaqdır.” (5, s. 73) Bununla belə, F.Köçərli öz dövründə qədir-qiyəti bilinməyən Seyid Əzim kimi böyük sənətkarların gələcəkdə layiqli qiymətlərini alacaqlarına ümid ifadə edərək onları “cismən ölüb fəvq olsalar da, ruhən və mənən həlak olmayan”lar sırasına aid edirdi. Seyid Əzimlərin əbədi şöhrət və ehtiram qazanacağına bəslədiyi inamı ifadə etmək üçün tədqiqatçı şairin məzarı üzərində yazılmış məşhur beytini xatırlatmışdır:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,

Seyyida, ölməyəm, aləmdə səsim var mənim.

F.Köçərli Seyid Əzimdən təkcə “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” və “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitablarında deyil, müxtəlif məqalələrində də söz açır. Belə ki, maarif, mətbuat, millət anlayışı, rus dilinə münasibət kimi məsələlərdən bəhs edərkən mütləq Seyid Əzimi də xatırlayır, yeri düşdükcə bir parça şeirini nümunə verir. Hiss olunur ki, Firidun bəy, ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvani yaradıcılığına hörmətlə yanaşmış, ona çox böyük dəyər vermişdir. Məsələn, “Məişətimizə dair” məqaləsində həqiqətdə xal-

qının qeydinə qalmayıb, “modni bir ləfz”dir deyə yeri gəldi-gəlmədi “millət, millət” deyən yalançı “millət dostları”nın haqqında Seyid Əzimin “Öyüd” şeirindən bir beyti nümunə gətirir:

Qeyrəti-milləti bəhanə qılır,

Gündə xalq içrə yüz fəsanə qılır (2, s. 172).

Başqa bir məqaləsində gürcü şairi Akaki Seretelinin bütün millətlərdən olan insanların dostluq və barış içərisində yaşaması arzusunı ifadə edərkən yazır: “Bu barədə Sereteli bizim şüəradan mərhum Abdulla bəy Asini və Hacı Seyid Əzim Şirvanini də xatir edir ki, onların da məslək və əqidəsi və baş arzuları ümumi bəşərin və insaniyyət aləminin səadətidir, nəinki yalnız bir qövmin nicatı. Və məbudi-həqq birdir; hər kəs nə dil ilə və nə qayda təriqi ilə ona ibadət edəcək, etsin, necə ki... Hacı Seyid Əzim buyurubdur:

Kimisi Kəbədə Həqqi, kimi deyir içrə görər,

Hərə bir növ gəzər, axtarar ol sübhani” (4, s. 180).

S.Ə.Şirvani haqqında ilk geniş məlumat mənbəyi olan “Hacı Seyid Əzim Şirvani” oçerki sənətkarın gələcəkdə geniş tədqiq olunması üçün əvəzsiz material verir. Təsədüfi deyil ki, şairin həyat və yaradıcılığını araşdıran sonrakı tədqiqatçılar elmi mənbə kimi əsas etibarilə, Firidun bəyin verdiyi dəyərli məlumatlara istinad etmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Asi A. Şeirləri. Bakı, Nurlan, 2009.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV cild, Bakı, Elm, 2011.
3. Bektaş İ. Firidunbəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı, Yazıçı, 1986.
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı, Avrasiya press, 2005.

6. Nəbiyev B. Firidunbəy Köçərli. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963.
7. Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Avrasiya press, 2005.

Metanet VAHİDOVA

Firudin bey Kocharli about Seyid Azim Shirvani

SUMMARY

As it is seen from the name, the article “Firudin bey Kocharli about Seyid Azim Shirvani” has been dedicated to the investigation and analyze of the thoughts of Kocharli about Seyid Azim Shirvani. In the books of F.Kocharli “Literature of Azerbaijan tatars” and “Azerbaijan literature”, also in the articles that the scientist wrote in different relations he systematized the thoughts he said about the autobiography, literary and pedagogical activity, position in the history of the literature of Seyid Azim and scientifically analyzed them.

Key words: Sayyid Azim Shirvani, lyrics, investigation history, Firidun bey Kocharli, Azerbaijan literature.

Матанат Вахидова

Фирудин бей Кочарли о Сейид Азим Ширвани

РЕЗЮМЕ

Как видно из названия, статья «Фирудин бей Кочарли о Сейид Азим Ширвани» посвящена исследованию и разбору мыслей Кочарли о Сейид Азим Ширвани. В своих книгах «Литература азербайджанских татарингов» и «Азербайджанская литература», а также статьях, которые он написал по разным соотношениям, Ф. Кочарли систематизировал мысли, которые он сказал об автобиографии, литературной и педагогической деятельности, о позиции в литературе Сейида Азима и научно исследовал их.

Ключевые слова: Сеид Азим Ширвани, лирика, история исследования, Фиридун бек Кочарли, Азербайджанская литература.

**Firidun bəy Köçərli:
şifahi və yazılı ədəbiyyat,
Bakı, “Nurlan”, 2013.**

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Həbibə Hüseynova

Korrektorlar:
**Gülnar Osmanova
Gülnurə Canməmmədova**

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 16/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 180 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsinin Kompyuter Mərkəzində yığılıb səhifələnmiş, «Nurlan» NPM-də hazır depozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

